

T.C.

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**COVID-19 BAĞLAMINDA KÖTÜLÜK PROBLEMİ
(TOKAT İLİ ÖRNEĞİ)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yasemin ALTUNOK

Danışman: Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ

TOKAT- 2024

ETİK SÖZLEŞME

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ danışmanlığında hazırlamış olduğum “Covid-19 Bağlamında Kötülük Problemi (Tokat İli Örneği)” adlı Yüksek Lisans tezinin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

06.08.2024

Yasemin ALTUNOK

JÜRİ KABUL VE ONAY

Yasemin ALTUNOK tarafından hazırlanan “Covid-19 Bağlamında Kötülük Problemi (Tokat İli Örneği)” adlı tez çalışmasının savunma sınavı 06.08.2024 tarihinde yapılmış olup aşağıda verilen Jüri tarafından Oy Birliği ile Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tezin Kabul Ediliş Tarihi : 06.08.2024

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)**İmzası**

Üye (Başkan) :.....	
Üye :	
Üye :	

ONAY

...../...../.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

İTHAF

Tez konusunun kararlaştırılıp nihayete ermesine kadar geçen süre içerisinde bilgi, tecrübe ve fikirleriyle yönlendirerek nezaket, hoşgörü, sabır ve itina ile ilgilenen tez danışmanım Sayın Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ hocama bana verdiği tüm desteği ve yardımları için çok teşekkür ederim. Ayrıca değerli görüş ve katkılarıyla çalışmamda bana destek olan Prof. Dr. Yaşar TÜRK BEN ve Doç. Dr. Ali YILDIRIM hocalarıma çok teşekkür ederim.

Çalışmayı biricik kızıma ve değerli eşime armağan ederim.

06.08.2024

Yasemin ALTUNOK

ÖZET

COVID-19 BAĞLAMINDA KÖTÜLÜK PROBLEMİ (TOKAT İLİ ÖRNEĞİ)

ALTUNOK, Yasemin

Yüksek Lisans, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ

Ağustos 2024, xii + 128 sayfa

Bu çalışma 21. yüzyılın önemli salgınlarından biri olan Covid-19 pandemisinin bireylerin kötülük problemine yönelik bakış açılarına etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Aynı zamanda pandeminin dini inanç, duygu, düşünce ve başa çıkma becerileri üzerindeki etkilerini belirlemeyi hedeflemektedir. Araştırmamız Tokat ilinde yaşayan ve Covid-19 geçiren bireylerin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Katılımcılara uygulanan anketler aracılığıyla pandeminin dini ve manevi yaşam üzerindeki etkileri detaylı bir şekilde analiz edilmiştir.

Araştırmada elde edilen bulgular Covid-19 pandemisinin bireylerin dini pratiklerinde ve manevi dayanıklılıklarında önemli değişimlere yol açtığını göstermektedir. Pandemi süresince dini başa çıkma mekanizmalarının önemi artmış, bireylerin dini inançlarını güçlendirme eğilimleri gözlemlenmiştir. Bu süreçte dini ve manevi pratiklere yönelimin bireylerin psikolojik ve toplumsal dayanıklılığına olumlu katkılar sağladığı tespit edilmiştir.

Çalışmamızın sonuçları gelecekte benzer krizlerle karşılaşma durumunda kullanılabilecek stratejilerin geliştirilmesine ve dini başa çıkma mekanizmalarının öneminin daha iyi anlaşılmasına yönelik değerli bilgiler sunmaktadır. Ahlaki kötülük bağlamında Covid-19 pandemisi dini ve manevi yaşamın bireylerin zor zamanlarla başa çıkmalarındaki rolünü vurgulamakta ve bu tür küresel krizlerin ahlaki ve manevi boyutlarını anlamamıza katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kötülük Problemi, Covid-19, Dini Başa Çıkma, Teodise, Manevi Dayanıklılık

ABSTRACT**THE PROBLEM OF EVIL IN THE CONTEXT OF COVID-19 (TOKAT
PROVINCE EXAMPLE)****ALTUNOK, Yasemin**

Master's Thesis Degree, Department of Philosophy and Religious Sciences

Advisor: Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ

August 2024, xii + 128 pages

This study aims to examine the perspectives of individuals on the problem of evil in the context of the Covid-19 pandemic, one of the significant pandemics of the 21st century. It also aims to determine the effects of the pandemic on religious beliefs, feelings, thoughts, and coping skills. The research was conducted with the participation of individuals living in Tokat province who had contracted Covid-19. Through surveys administered to participants, the effects of the pandemic on religious and spiritual life were analyzed in detail.

The findings of the research indicate that the Covid-19 pandemic led to significant changes in individuals religious practices and spiritual endurance. During the pandemic, the The research findings indicate that the Covid-19 pandemic significantly changed individuals religious practices and spiritual resilience. During the pandemic, the importance of religious coping mechanisms increased and tendencies to strengthen religious beliefs were observed. It was found that turning to religious and spiritual practices during this period positively contributed to individuals psychological and social endurance.

In this study's results provide valuable insights for developing strategies that can be used in similar crises and a better understanding of the importance of religious coping mechanisms. The Covid-19 pandemic highlights the role of religious and spiritual life in helping individuals cope with difficult times. It contributes to understanding the moral and spiritual dimensions of such global crises.

Keywords: Problem of Evil, Covid-19, Religious Coping, Theodicy, Spiritual Endurance

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa.</u>
ETİK SÖZLEŞME	i
JÜRİ KABUL VE ONAY.....	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TABLolar DİZİNİ.....	x
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI	2
3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	2
4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	3
5. ARAŞTIRMA GRUBU	3
6. ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI	4
7. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI.....	4
8. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI	5
9. VERİLERİN ANALİZİ	5
10. LİTERATÜR TARAMASI	6
BİRİNCİ BÖLÜM	12
1. KÖTÜLÜK PROBLEMİ VE TEODİSELER	12
1.1. Teizmde Tanrı.....	12
1.1.1. Tanrı'nın Sıfatları	13
1.2. Kötülüğün Tanımı ve Çeşitleri.....	16
1.2.1. Kötülük	16
1.2.2. Kötülüğün Çeşitleri	18

1.3. Kötülük Probleminin Tanımı ve Tarihçesi.....	20
1.3.1. Kötülük Probleminin Tanımı.....	20
1.3.2. Kötülük Problemi Tarihçesi	21
1.4. Kötülük Problemi Çeşitleri	27
1.4.1. Mantıksal Kötülük Problemi	27
1.4.2. Varoluşsal Kötülük Problemi	29
1.4.3. Delilci Kötülük Problemi	30
1.5. Kötülük Problemine Karşı Geliştirilen Geleneksel Teodiseler.....	32
1.5.1. Teodisenin Tanımı.....	32
1.5.2. Kötülük Problemine Çözüm Önerileri.....	33
İKİNCİ BÖLÜM.....	40
2. BİR KÖTÜLÜK PROBLEMİ OLARAK: COVID-19.....	40
2.1. Tarihsel Olarak İnsanlığın Geçirdiği Salgınlar	40
2.2. Covid-19 ve Küresel Krizin Felsefesi	41
2.3. Covid-19’a Teolojik Bakış.....	42
2.4. Filozofların Gözünden Covid-19	48
2.5. Salgının Psikolojik Etkileri	56
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	58
3. TOKAT İLİ BAĞLAMINDA COVID-19 VE DİNİ HAYAT ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ.....	58
3.1. Katılımcılara Ait Demografik Genel Bilgiler	58
3.1.1. Katılımcıların Yaş ve Cinsiyet Durumu	58
3.1.2. Katılımcıların Yaşadıkları Yerlere Göre Durumu	59
3.1.3. Katılımcıların Eğitim Durumu	60
3.1.4. Katılımcıların Mali Durumu.....	61
3.1.5. Katılımcıların Dindarlık Durumu	61

3.1.6. Demografik Verilere Göre Katılımcıların Dindarlık Durumu Ki-Kare Testleri	62
3.2. Covid-19 Hastalığını Geçiren Katılımcıların Dini İnanç Durumları	69
3.2.1. Covid-19 ve Manevi Güçlenme Düşüncesi Analizi	69
3.2.2. Hastalık ve Kader Arasında İlişki Kurma Analizi.....	70
3.2.3. İnanç ve Covid-19'dan Korunma Analizi	70
3.2.4. Covid-19'un İlahi Bela/Ceza Olarak Algılanması Analizi.....	71
3.2.5. Covid-19 Kaynaklı Ölümün Ecel Anlayışı Analizi	71
3.2.6. Covid-19'un İlahi İmtihan ve İbret Olarak Değerlendirilmesi Analizi	72
3.2.7. Sabrın Dini Başa Çıkma Aracı Olarak Değerlendirilmesi Analizi.....	73
3.2.8. Covid-19'un Günahların Kefareti Olarak Algılanması Analizi	73
3.2.9. Tevekkülün Dini Başa Çıkma Aracı Olarak Değerlendirilmesi Analizi	74
3.2.10. Covid-19'un Kaynağının İnsan Olarak Algılanması Analizi	74
3.2.11. Covid-19'un İnanç Samimiyeti Testi Olarak Görülmesi Analizi.....	75
3.2.12. Covid-19'un İnanç Üzerindeki Etkisi ve Ateizme Kayma Analizi	76
3.2.13. Covid-19 Kaynaklı Vefatların Şehitlik Algısı Analizi	76
3.2.14. Covid-19'un Kıyamet Alameti Olarak Algılanması Analizi.....	77
3.2.15. Covid-19 ve İnsanlığın Geleceği Üzerine Endişeler Analizi	77
3.2.16. Covid-19 ve Sosyal İlişkilerin Azalması Analizi	78
3.2.17. Covid-19 Sonrası Dini Pratiklerin Sürdürülmesi Analizi.....	79
3.2.18. Covid-19 Sürecinde Artan Sadaka ve Yardım Eğilimi Analizi.....	80
3.2.19. Covid-19 Sürecinde Hijyen Ürünlerine Yönelim Analizi	80
3.2.20. Covid-19 Hastalarının Tedavisinin Dinî Gerekliliği Analizi	81
3.2.21. Virüsün Bulaştırılmasının Kul Hakkı Olarak Görülmesi Analizi	81
3.2.22. Covid-19 Yayılmasına Karşı Ahlakî Sorumluluk Analizi.....	82
3.2.23. Hastalıktan İyileşmede İncanın Rolü Analizi.....	83

3.2.24. Covid-19 Korunmasında Hadis Kaynaklı Bitkisel İlaç Kullanımı Analizi .	83
3.2.25. Covid-19 Sürecinde Tüketim Maddeleri Stoklamanın Haram Olarak Değerlendirilmesi Analizi	84
3.2.26. Salgın Nedeniyle Nimetlerin Değerinin Anlaşılması Analizi	85
3.2.27. Covid-19'un Hayatın Anlamsızlığı Algısı Analizi.....	85
3.2.28. Covid-19 Nedeniyle Toplu İbadetlerden Kaçınma Analizi.....	86
3.3. Covid-19 Pandemisinin İnanç ve Maneviyat Üzerindeki Etkilerinin Demografik Verilerle Analizi.....	87
3.3.1. İnanç ve Maneviyat Analizi.....	87
3.3.2. Kader ve İlâhi Adalet Analizi.....	94
3.3.3. Sosyal ve Etik Sorumluluklar Analizi	100
3.3.4. Dini Pratikler ve Dini Başa Çıkma Analizi	104
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	111
KAYNAKÇA.....	116
EKLER	123
ÖZGEÇMİŞ	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo No.....	Sayfa
Tablo 1. Katılımcıların Yaşlarına Göre Dağılım	58
Tablo 2. Katılımcıların Cinsiyete Göre Dağılım	59
Tablo 3. Covid-19 Geçiren Hastaların Yaşadıkları Yerlere Göre Dağılımı	59
Tablo 4. Covid-19 Geçiren Hastaların Eğitim Durumu.....	60
Tablo 5. Covid-19 Geçiren Hastaların Mali Durumu	61
Tablo 6. Covid-19 Geçiren Hastaların Dindarlık Durumu	62
Tablo 7. Yaş Gruplarına Göre Dindarlık Durumu Ki-Kare Testi.....	63
Tablo 8. Cinsiyete Göre Dindarlık Durumu Ki-Kare Testi	64
Tablo 9. Yaşadığı Yere Göre Dindarlık Durumu Ki-Kare Testi	65
Tablo 10. Eğitim Durumuna Göre Dindarlık Durumu Ki-Kare Testi	66
Tablo 11. Mali Durumuna Göre Dindarlık Durumu Ki-Kare Testi.....	68
Tablo 12. Covid-19 ve Manevi Güçlenme Düşüncesi.....	69
Tablo 13. Hastalık ve Kader Arasında İlişki Kurma	70
Tablo 14. İnanç ve Covid-19'dan Korunma	70
Tablo 15. Covid-19'un İlahi Bela/Ceza Olarak Algılanması	71
Tablo 16. Covid-19 Kaynaklı Ölümünün Ecel Anlayışı	72
Tablo 17. Covid-19'un İlahi İmtihan ve İbret Olarak Değerlendirilmesi.....	72
Tablo 18. Sabrın Dini Başa Çıkma Aracı Olarak Değerlendirilmesi	73
Tablo 19. Covid-19'un Günahların Kefareti Olarak Algılanması	73
Tablo 20. Tevekkülün Dini Başa Çıkma Aracı Olarak Değerlendirilmesi.....	74
Tablo 21. Covid-19'un Kaynağının İnsan Olarak Algılanması.....	75
Tablo 22. Covid-19'un İnanç Samimiyeti Testi Olarak Görülmesi.....	75
Tablo 23. Covid-19'un İnanç Üzerindeki Etkisi ve Ateizme Kayma.....	76
Tablo 24. Covid-19 Kaynaklı Vefatların Şehitlik Algısı.....	76
Tablo 25. Covid-19'un Kıyamet Alameti Olarak Algılanması.....	77
Tablo 26. Covid-19 ve İnsanlığın Geleceği Üzerine Endişeler	78
Tablo 27. Covid-19 ve Sosyal İlişkilerin Azalması	78
Tablo 28. Covid-19 Sonrası Dini Pratiklerin Sürdürülmesi	79
Tablo 29. Covid-19 Sürecinde Artan Sadaka ve Yardım Eğilimi	80
Tablo 30. Covid-19 Sürecinde Hijyen Ürünlerine Yönelim.....	80
Tablo 31. Covid-19 Hastalarının Tedavisinin Dinî Gerekliliği	81
Tablo 32. Virüsün Bulaştırılmasının Kul Hakkı Olarak Görülmesi	82
Tablo 33. Covid-19 Yayılmasına Karşı Ahlaki Sorumluluk	82
Tablo 34. Hastalıktan İyileşmede İncanın Rolü.....	83
Tablo 35. Covid-19 Korunmasında Hadis Kaynaklı Bitkisel İlaç Kullanımı.....	84
Tablo 36. Covid-19 Sürecinde Tüketim Maddeleri Stoklamanın Haram Olarak Değerlendirilmesi.....	84
Tablo 37. Salgın Nedeniyle Nimetlerin Değerinin Anlaşılması	85
Tablo 38. Covid-19'un Hayatın Anlamsızlığı Algısı.....	86

Tablo 39. Covid-19 Nedeniyle Toplu İbadetlerden Kaçınma.....	86
Tablo 40. Manevi Güçlenme Düşüncesinin Demografik Veriler ve Dindarlık Durumuna Göre Ki-Kare Analizi.....	88
Tablo 41. İnanç ve Covid-19'dan Korunmanın Dindarlık Durumuna Göre Ki-Kare Analizi.....	90
Tablo 42. Covid-19'un İnanç Üzerindeki Etkisi ve Ateizme Kayma Demografik Veriler ve Dindarlık Durumuna Göre Ki-Kare Analizi	91
Tablo 43. Hastalıktan İyileşmede İncanın Rolü ve Dindarlık Durumuna Göre Ki-Kare Analizi.....	93
Tablo 44. Hastalık ve Kader Arasında İlişki Kurma ve Dindarlık Durumuna Göre Ki-Kare Analizi	95
Tablo 45. Covid-19'un İlahi Bela/Ceza Olarak Algılanması ve Demografik Verilere Göre Ki-Kare Analizi.....	96
Tablo 46. Covid-19 Kaynaklı Ölümünün Ecel Anlayışının Dindarlık Durumuna Göre Ki-Kare Analizi.....	97
Tablo 47. Covid-19 Kaynaklı Vefatların Şehitlik Algısının Yaş Gruplarına Göre Ki-Kare Analizi	98
Tablo 48. Covid-19'un Kıyamet Alameti Olarak Algılanması ve Demografik Verilere Göre Ki-Kare Analizi.....	98
Tablo 49. Covid-19'un Kaynağının İnsan Olarak Algılanmasının Demografik Verilerle Ki-Kare Analizi.....	100
Tablo 50. Covid-19'un Sosyal İlişkilere Etkisinin Demografik Verilerle Ki-Kare Analizi	101
Tablo 51. Covid-19'un Yayılmasına Karşı Ahlaki Sorumlulukların Eğitim Durumuna Göre Ki-Kare Analizi.....	102
Tablo 52. Covid-19 Nedeniyle Toplu İbadetlerden Kaçınmanın Demografik Verilerle Ki-Kare Analizi.....	103
Tablo 53. Sabrın Dini Başa Çıkma Aracı Olarak Değerlendirilmesinin Demografik Verilere Göre Ki-Kare Analizi	105
Tablo 54. Tevekkülün Dini Başa Çıkma Aracı Olarak Değerlendirilmesinin Demografik Verilere Göre Ki-Kare Analizi	106
Tablo 55. Covid-19 Sonrası Dini Pratiklerin Sürdürülmesinin Demografik Verilere Göre Ki-Kare Analizi.....	107
Tablo 56. Covid-19'a Karşı Korunmada Hadis Kaynaklı Bitkisel İlaç Kullanımının Dindarlık Durumuna Göre Ki-Kare Analizi	108
Tablo 57. Covid-19 Sürecinde Artan Sadaka ve Yardım Eğiliminin Dindarlık Durumuna Göre Ki-Kare Analizi.....	109

KISALTMALAR

AIDS	Acquired Immune Deficiency Syndrome (Edinilmiş Bağışıklık Yetersizliği Sendromu)
ÇEV.	Çeviren
F	Frekans
HZ.	Hazreti
SPSS	Statistical Package for the Social Sciences (Sosyal Bilimler İçin İstatistik Programı)
ST.	Saint (Aziz)
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TDK	Türk Dil Kurumu
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
VB.	Ve benzeri
VD.	Ve diğerleri
WHO	Dünya Sağlık Örgütü

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Kötülük problemi Tanrı'nın varlığı ve nitelikleri ile dünyadaki kötülüğün varlığı arasındaki görünürdeki çelişkiyi ele alır. Klasik teizme göre Tanrı her şeye gücü yeten, her şeyi bilen ve tamamen iyi bir varlıktır. Ancak bu niteliklerle dünyanın mevcut durumu yani kötülük ve acı dolu bir dünya nasıl bağdaştırılabilir? Bu bağlamda doğal afetler, salgın hastalıklar ve savaşlar gibi büyük acılara sebep olan durumların Tanrı'nın mutlak gücü ve iyiliği ile evrende neden var oldukları sorusu gündeme gelir.

Salgınlar ve kötülük problemi arasındaki ilişki felsefi ve teolojik tartışmalarda önemli bir yer tutar. Salgın hastalıklar doğal afetler kategorisinde değerlendirilir ve genellikle “doğal kötülük” olarak adlandırılır. Doğal kötülük insanların kontrolü dışında gerçekleşen ve acı, ölüm veya yıkıma neden olan olayları ifade eder. Bu bağlamda salgınlar da insanların büyük acılar çekmesine ve hayatlarını kaybetmesine yol açarak kötülük probleminin merkezinde yer alır. Bununla birlikte bu tür olağanüstü dönemlerin kişilerin dini inançları üzerinde uzun vadeli bir etkisi olup olmadığını anlamak için alan araştırmaları yoluyla daha fazla bilgiye ihtiyaç duyulmaktadır.

Covid-19 salgınının tıbbi, siyasi, ekonomik, sosyolojik, psikolojik ve sosyo-kültürel boyutları dünya genelinde ele alındığı gibi felsefi ve teolojik açıdan da değerlendirilmesi kaçınılmazdır. Bu nedenle araştırmamızda kötülük probleminin tarihçesi ile Covid-19'un felsefi açıdan hangi kötülük türüne girdiği semavi dinlerin salgınlara ve doğal kötülüklere bakış açıları incelenmiştir. Ayrıca ülkemizde ve dünyada filozofların Covid-19'u ele alış biçimleri de değerlendirilmiştir. Bununla birlikte insanlığın tarihsel olarak geçirdiği salgınlar ve bu salgınların psikolojik etkileri de araştırmamızın konuları arasındadır. Tez çalışmamız Covid-19 pandemisinin bireylerin kötülük problemine yönelik bakış açılarını incelemeyi ve bu sürecin dini inanç, duygu, düşünce ve başa çıkma becerileri üzerindeki etkilerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Tokat ilinde yaşayan ve Covid-19 geçirmiş bireylerin katılımıyla gerçekleştirilen bu araştırmamız pandeminin dini ve manevi yaşam üzerindeki etkilerini detaylı bir şekilde analiz etmektedir. Araştırmamız dini başa çıkma mekanizmalarının pandeminin zorlu koşulları altında nasıl işlediğini ve bu süreçteki değişimlerin bireylerin manevi dayanıklılıklarına nasıl katkıda bulunduğunu ortaya koymayı hedeflemektedir.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu çalışmanın amacı 21. yüzyılın salgınlarından Covid-19 pandemisinin bireylerin özelde kötülük problemine bakış açılarını tespit etmektir. Bununla birlikte pandemi ve öncesi dini duygu, düşünce, dini başa çıkma becerileri ve yaşantıları arasında anlamlı bir fark olup olmadığını ortaya koymak ve etkilerini incelemektir. Buna göre araştırmamızın soruları şu şekildedir: “Dini başa çıkma düzeyi üzerinde bireylerin dindarlık durumları etkili midir?”, “Dini başa çıkma düzeyi üzerinde bireylerin yaş, cinsiyet, eğitim durumu, mali durumu, ikamet edilen yerleri etkili midir?”, “Covid-19 salgını ve inanç ilişkisi düzeyi üzerinde bireylerin yaş, cinsiyet, eğitim durumu, mali durumu, ikamet edilen yer değişkenleri etkili midir?”, “Covid-19 pandemisi, teodise bağlamında nasıl bir konumda değerlendirilebilir?”, “Pandemi, insanlığın ahlaki ve manevi gelişimini nasıl etkilemiştir? Bu bağlamda pandeminin insanlığa bir sınav veya terbiye aracı olduğu söylenebilir mi?”, “Covid-19 pandemisi doğanın bir parçası ve kaçınılmaz bir durum mudur? Doğal bir kötülük olarak mı görülmelidir? Yoksa virüsün kaynağı, insanların pandemiye yanıtı ve önlem almadaki başarısızlıkları nedeniyle bir ahlaki kötülük olarak mı değerlendirilmelidir?”, “Eğer Covid-19 bir laboratuvarda bilinçli olarak üretilseyse bu durumda insanlık olarak kendi yarattığımız kötülöklere karşı nasıl bir ahlaki sorumluluğumuz vardır ve bu sorumluluk doğanın kendi dinamikleri içinde ortaya çıkan kötölöklere karşı olan tutumumuzdan farklı mıdır?”

3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Bu araştırmanın önemi Covid-19 pandemisi gibi küresel çapta etkili olan bir olayın insanlık üzerindeki ahlaki ve manevi etkilerini derinlemesine incelemesinden kaynaklanmaktadır. Pandemi süreci bireylerin dini inanç ve pratiklerini nasıl şekillendirdiğı, dini başa çıkma mekanizmalarının bu zor dönemde nasıl işlediğı ve bu süreçteki değişimlerin uzun vadeli etkilerinin neler olabileceğı konusunda önemli bulgular ortaya koymaktadır. Özellikle “kötölük problemi” bağlamında bu tür küresel krizlerin teolojik, felsefi ve sosyolojik boyutlardan değerlendirilmesi insanların zor zamanlarda manevi dayanıklılıklarını ve ahlaki tutumlarını nasıl geliştirdiklerini anlamamıza katkı sağlamaktadır.

Çalışmamız Covid-19 pandemisi sırasında insanların dini ve manevi pratiklere yönelimlerini, bu pratiklerin psikolojik ve toplumsal dayanıklılığa etkilerini ve pandeminin dini inançlar üzerindeki kalıcı izlerini araştırarak bireylerin ve toplumların

bu tür krizlerle nasıl başa çıktıklarını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda elde edilen bulgular gelecekte benzer ve olası krizlerle karşılaşma durumunda kullanılabilecek stratejilerin geliştirilmesine ve dini başa çıkma mekanizmalarının öneminin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmamız nicel araştırma metodolojisine dayanarak yürütülmüştür. Tokat ilinde yaşayan ve Covid-19 geçiren kişilerin Covid-19 pandemisi ile kötülük problemi arasındaki ilişkiye yönelik görüşlerinin farklı değişkenlere bağlı olarak değişip değişmediğinin incelendiği çalışmamızda mevcut veya geçmişteki bir durumu olduğu gibi tanımlamayı hedefleyen tarama modeli benimsenmiştir.¹ Tarama modeli araştırmanın konusu ile ilgili olan öğeleri değiştirmeden veya etkilemeden mevcut durumu açığa çıkarmayı amaçlamaktadır.² Bu nicel araştırma tasarımının seçilmesinin temel nedeni genel olarak değişkenler arası ilişkileri incelemektir.

5. ARAŞTIRMA GRUBU

Araştırma çalışma grubu seçilirken amaçlı örneklem kullanılmıştır. Bu örnekleme tekniği ilgili konu hakkında bilgi sahibi ve tecrübeli bireylerin veya grupların tanımlanarak seçilmesini içermektedir.³ Çalışmamızda amaçlı örneklem çeşitlerinden ölçüt örneklem yöntemi kullanılmıştır. Ölçüt (kriter) örnekleme belirlenmiş bir dizi ölçütü karşılayan tüm durumların incelenmesi anlamına gelir. Bu ölçütler araştırmacı tarafından oluşturulabileceği gibi daha önce hazırlanmış ölçütler listesi de kullanılabilir. Araştırmacının incelediği olguyu açıklarken belirlediği kritik durumlar ölçüt örnekleme için kullanılabilir.⁴ Buna göre çalışmamızın katılımcıları Tokat ilinde ikamet eden ve Covid-19 hastalığını geçiren yetişkin bireyler olarak belirlenmiştir. Araştırmaya 146 kişi katılmıştır. Bu katılımcılardan 80'si kadın (%55), 66'sı erkektir (%45).

¹ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar İlkeler Teknikler* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2003), 77.

² Şener Büyüköztürk vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2019), 98.

³ Fedayi Yağar- Sema Dökme, "Niteliksel Araştırmaların Planlanması: Araştırma Soruları, Örneklem Seçimi, Geçerlik ve Güvenirlik.", *Gazi Sağlık Bilimleri Dergisi* 3/3 (2018), 1-9.

⁴ Ali Baltacı, "Nitel Araştırmalarda Örneklem Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme." *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/1 (2018), 231-274.

6. ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI

Araştırmanın başında ele alınan varsayımlar doğruluğu test edilemeyen ve kanıtlanmasına gerek duyulmadan doğru kabul edilen yargılardır.⁵ “Covid-19 Bağlamında Kötülük Problemi (Tokat İli Örneği)” başlıklı çalışmamızın temel varsayımları şunlardır:

Araştırmada kullanılan yöntem ve model belirlenen amaca uygundur.

Uygulanan anket hedeflenen amaç doğrultusunda geçerlidir.

Anketin geçerliliği araştırma amacını destekler niteliktedir.

Ölçüm sonuçları güvenilirlik açısından yeterli düzeydedir.

Anketi yanıtlayan katılımcılar samimi cevaplar vermiştir.

7. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Araştırma yapılan çalışmalarda sınırlılıkları ele alma ve tartışma konusunda farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bir yaklaşım sınırlılıkları kuramsal/teorik sınırlılıklar ve yöntemsel/metodolojik sınırlılıklar olarak iki kategoriye ayırmaktadır. Kuramsal sınırlılıklar araştırmanın amacının, sorularının veya hipotezlerinin teorik, kavramsal ve işlevsel bağlamda net, eksiksiz veya doğru olmadığı durumlardır. Metodolojik veya yöntemsel sınırlılıklar araştırma tekniği, evren ve/veya örneklem seçimi ve büyüklüğü, veri toplama araçlarının hazırlanması, veri toplama ve analiz süreçlerinden kaynaklanan ve genel olarak “araştırma tasarımı” ile ilgili olan sınırlamalardır. Bu sınırlamalar araştırmanın sonuçlarını, güvenilirliğini, geçerliliğini ve bulguların genellenebilirliğini etkileyen faktörlerdir.⁶

“Covid-19 Bağlamında Kötülük Problemi (Tokat İli Örneği)” adlı çalışmamız pandemi döneminde hastalığı geçiren bireylerin dinî duygu, düşünce ve yaşantılarına etkileri ile sınırlıdır. Bununla birlikte çalışmamızın bir başka sınırlılığı Tokat ilinde ikamet eden 146 kişilik çalışma grubudur. Araştırma evrenine ilişkin kuramsal veri paylaşımının gerçekleşmemesi çalışmamızın bir diğer sınırlılığını oluşturmaktadır. Araştırmamızda elde edilen sonuçlar “Covid-19 Salgını ve İnanç İlişkisi” ölçeği verileriyle sınırlıdır. Hastalığın bulaş riski olması dolayısıyla araştırmanın online (Google Form) olarak yapılması diğer bir sınırlılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Katılımcıların

⁵ Burhan Baloglu, “Hipotez ve Varsayım Birbirlerinin Yerine Kullanılabilir mi?”, *Istanbul Journal of Sociological Studies* 32 (2005), 125-129.

⁶ Özlem Özkan- Şenay Şermet Kaya, “Bilimsel Makalede “sınırlılıklar” Neden ve Nasıl Yazılır?” *TAF Preventive Medicine Bulletin* 14/6 (2015), 496-505.

hastalığı geçirmiş olmaları sözel beyanları ile anlaşılmaktadır.

8. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

Veri toplama araçlarının seçiminde dikkate alınması gereken temel kriterler arasında araçların geçerlilik ve güvenilirlik düzeyleri, uygulanabilirlik, etik uygunluk ve araştırma sorularına yanıt verebilme kapasitesi yer almaktadır. Geçerlilik bir aracın ölçmek istediği kavramı ne derece doğru ölçtüğünü ifade ederken, güvenilirlik ölçüm sonuçlarının tutarlılığını ve tekrarlanabilirliğini ifade eder.⁷ Bu seçim sürecinde ilk adım araştırmanın türüne ve doğasına uygun veri toplama yöntemlerini belirlemektir.

Veri toplama araçları arasında anketler, görüşme formları, gözlem formları, testler ve dijital veri toplama araçları bulunmaktadır. Anketler nicel veri toplama aracı olarak yaygın şekilde kullanılırken görüşme formları ve odak grupları nitel veri toplama araçları arasında yer almaktadır. Gözlem formları özellikle davranış bilimleri araştırmalarında önemli bir yer tutar.⁸ Dijital veri toplama araçları ise teknolojinin gelişmesiyle birlikte artan bir öneme sahip olup online anketler ve mobil uygulamalar gibi formlarda karşımıza çıkmaktadır.⁹ Öncelikle araştırmanın amacı doğrultusunda sosyo-demografik verileri toplamak için katılımcılara kişisel bilgi formu iletilmiştir. Bu bölümde cinsiyet, yaş, eğitim durumu, ikamet edilen yer ve mali durum gibi sorular yer almaktadır.

Çalışmamızda İsmail Bulut ve Ahmet Koç (Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi) tarafından geliştirilen “Covid-19 Salgını İnanç İlişkisi” anketi “Google” üzerinde bulunan “Formlar” uygulaması kullanılarak anket hazırlanıp katılımcılara iletilmiştir.

9. VERİLERİN ANALİZİ

Kişilerin dinî inançları ve manevi yönelimlerinin salgın gibi olağanüstü durumlarda nasıl bir tutum takındıklarını temel alarak Covid-19 pandemisi ve kötülük problemi bağlamındaki inanç ilişkisinin incelenmesi önem arz etmektedir. Bu çerçeveden yola çıkarak söz konusu ilişkiyi detaylı bir şekilde araştırmak ve bu konuda özel olarak tasarlanmış anketler kullanılmıştır. Çalışmamızda demografik bilgi formu ile “Covid-19 Salgını ve İnanç İlişkisi”¹⁰ beşli likert ölçeği kullanılmıştır. Anket çalışması pandemi

⁷ Nahid Golafshani, “Understanding Reliability and Validity in Qualitative Research.” *The Qualitative Report* 8/4 (2003), 597-607.

⁸ Michael Quinn Patton, *Qualitative Research & Evaluation Methods* (Sage Publications Ltd, 2002), 39-85.

⁹ Alan Bryman, *Social Research Methods*, (Oxford University Press, 2016), 45-78.

¹⁰ İsmail Bulut- Ahmet Koç, “Covid-19 Salgını İnanç İlişkisi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/1 (2022), 281-312.

nedeniyle online olarak gerçekleştirilmiştir. Tokat ilinde yaşayan ve Covid-19 geçiren 146 birey üzerinde yürütülmüş ve herhangi bir maddenin anlaşılmadığına dair bir bulgu olmadığı belirlendikten sonra uygulamaya geçilmiştir.

“Covid-19 Salgını ve İnanç İlişkisi” 5’li Likert Ölçeği 1’den 5’e kadar bir değerlendirme ölçeği olduğundan bu anket beş eşit parçaya bölünmüş ve her seçeneğe karşılık gelen puan aralığı şu şekilde belirlenmiştir: 1,00-1,79 arası “hiç”, 1,80-2,59 arası “az”, 2,60-3,39 arası “orta”, 3,40-4,19 arası “yüksek” ve 4,20-5,00 arası “tam”. Anket sonuçlarının değerlendirilmesinde bağımlı ve bağımsız değişkenlere ilişkin frekans ve yüzde tabloları kullanılmıştır.

Araştırmanın istatistiksel analizinde “SPSS” yazılımı kullanılarak katılımcıların görüşlerine dayanarak Kötülük Problemi ve Covid-19 arasındaki ilişkinin belirlenmesi amacıyla anket bulgularının bağımlı ve bağımsız değişkenlere ilişkin yüzdelik dağılım tabloları sunulmuş ardından değişkenler arasındaki anlamlı bağlantıları belirlemek için Ki-Kare (χ^2) testi¹¹ uygulanmıştır.

10. LİTERATÜR TARAMASI

Problem alanının belirlenmesi kapsamının daraltılması ve netleştirilmesi araştırma sürecinin ilk ve en önemli adımlarındandır. Bu aşamalarda mevcut literatürün kapsamlı bir şekilde taranması büyük önem taşır. Literatür taraması araştırmacının mevcut bilgi birikimini ve araştırma boşluklarını tespit etmesine olanak tanır. Aynı zamanda çalışmanın kuramsal çerçevesinin oluşturulmasına ve metodolojinin belirlenmesine yardımcı olur. Dolayısıyla problem alanının doğru bir şekilde bütünleştirilmesi, sınırlandırılması ve tanımlanması için literatür taraması yapmak kritik bir gerekliliktir. Bu süreç araştırmanın bilimsel katkısını ve özgünlüğünü artırmada önemli bir rol oynar.¹² Bu bölümde literatür incelenerek yapılan çalışmalar kısaca ele alınmıştır.

İsmail Bulut ve Ahmet Koç tarafından gerçekleştirilen çalışma, 2020 yılında tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgını ile dini inanç arasındaki ilişkiyi incelemeyi

¹¹ Ki-kare (χ^2) testi dağılımlar arasındaki farkların anlamlı olup olmadığını belirlemek amacıyla kullanılan yaygın bir istatistiksel yöntemdir. Özellikle sınıflama ölçeğinde ifade edilen verilerle ve normal dağılımdan sapmaların görüldüğü durumlarda uygulanır. Parametrik olmayan bu test sayılabilir verilerle yapılan analizlerde kullanılır. Ki-kare testi gözlenen frekanslar ile beklenen frekanslar arasındaki farkları inceleyerek bu farkların tesadüfi mi yoksa istatistiksel olarak anlamlı mı olduğunu saptar. Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar İlkeler Teknikler*, 241.

¹² Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar İlkeler Teknikler*, 65.

amaçlamaktadır. Araştırmada Hitit Üniversitesi'nde öğrenim gören 344 öğrenciye anket uygulanmıştır. Verilerin analizi katılımcıların sosyal, kültürel ve mali durumlarına göre salgının etkilerini heterojen olarak değerlendirdiğini ortaya koymuştur. Dini bağlamda salgının ibret, ceza ve hikmet bağlamında değerlendirilmesi gerektiği öne sürülmüştür. Katılımcıların çoğunluğu salgının Allah'tan gelen bir imtihan olduğu düşüncesini taşımakta ve dini inancın salgın sürecinde önemli bir başa çıkma mekanizması olduğunu belirtmektedir.¹³

Kadir Canatan tarafından gerçekleştirilen araştırma, pandemi sürecinde üniversite öğrencilerinin pandemiye kötülük problemi (teodise) bağlamında nasıl algıladıklarını incelemektedir. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi'nde yapılan bu nitel araştırmada 77 üniversite öğrencisinden pandemiye kötülük problemi bağlamında değerlendirmeleri istenmiştir. Bulgular öğrencilerin çoğunun pandemiye Tanrı ile ilişkilendirdiğini bir kısmının pandemiye Tanrı'nın cezası olarak gördüğünü diğer bir kısmının ise imtihan ve bilinçlenme vesilesi olarak yorumladığını göstermiştir. Ayrıca pandemiye tamamen doğal bir olay olarak gören azınlık bir grup da bulunmaktadır. Bu gruba göre pandemi insan müdahalesinden bağımsız olarak gelişen doğal bir felakettir. Çalışma öğrencilerin pandemiye anlamlandırma süreçlerinde dini ve felsefi öğretilerin etkili olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁴

Ramazan Öncül tarafından yapılan araştırma, Covid-19'a yakalanan bireylerin dini başa çıkma yöntemlerini ve bu süreçteki dini inanç ve ibadetlerinde meydana gelen değişiklikleri incelemektedir. Araştırmanın amacı Amasya il ve ilçelerinde yaşayan ve resmi olarak Covid-19 tanısı almış bireylerin bu hastalığı nasıl algıladıklarını ve dini başa çıkma yöntemlerine başvurup başvurmadıklarını belirlemektir. Araştırma nitel araştırma yöntemlerinden mülakat tekniği kullanılarak gerçekleştirilmiş olup örneklemi 2020-2022 yıllarında Covid-19'a yakalanan 31 bireyden oluşmaktadır. Veriler betimsel analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir. Bulgular katılımcıların çoğunluğunun Covid-19'u küresel bir sağlık sorunu olarak gördüğünü, inançlarını sorgulamadıklarını ve dini başa çıkma yöntemlerini kullandıklarını ortaya koymuştur. Ayrıca hastalığın dini inanç ve ibadetlerde bazı farklılıklara yol açtığı belirlenmiştir. Katılımcıların büyük bir kısmının Covid-19 ile başa çıkmak için alternatif tıp yöntemlerine yöneldikleri ancak dini başa çıkma

¹³ Bulut- Koç, "Covid-19 Salgını İnanç İlişkisi", 281-312.

¹⁴ Kadir Canatan, "Pandemi Sürecinde Dezavantajlı Bir Grup Olarak Üniversite Gençleri ve Bir Kötülük Problemi (Teodise) Olarak Pandemi Algıları", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları* (2021), 351-371.

yöntemlerine de başvurdukları tespit edilmiştir.¹⁵

Hayati Duman'ın hazırladığı yüksek lisans tezi, Covid-19 salgınının Afyonkarahisar'daki bireylerin dini düşünce ve yaşam tarzları üzerindeki etkilerini incelemiştir. Nitel araştırma yöntemiyle 32 katılımcı ile yapılan derinlemesine mülakatlarla toplanan veriler analiz edilmiştir. Bulgular salgının ilahi bir ceza veya imtihan olarak yorumlandığını dini düşüncelerde Yaratıcı'ya yönelme ve dua etme eğiliminde artış olduğunu, dini ritüellerin değişmesinden duyulan rahatsızlığı ve sosyal ilişkiler ile bireysel psikolojik durumlarda kaygı ve korku gibi etkileri ortaya koymuştur. Çalışma salgının dini ve sosyal boyutlarını anlamak için önemli veriler sunmaktadır.¹⁶

Mehmet Emin Kalgı'nın çalışmasında Covid-19'a yakalanan kişilerin dini algılarındaki değişimleri ve bu süreçte dini başa çıkma stratejilerini incelemektedir. Nitel araştırma deseni kullanılarak içerik analizi yöntemiyle veriler analiz edilmiştir. Araştırmaya katılan 24 kişi salgının ilahi ceza veya imtihan, doğanın intikamı, komplo teorisi veya nötr anlamda değerlendirildiğini belirtmişlerdir. Çoğunluk salgını ilahi ceza veya imtihan olarak görmüştür. Katılımcılar Covid-19'a yakalandıktan sonra kaygı, engellenmişlik, tükenmişlik ve yalnızlaşma gibi psikolojik sorunlar yaşamış ve bu süreçte dua etmek, namaz kılmak gibi dini ritüellerde artış gözlemlenmiştir.¹⁷

Hüsnü Ezber Bodur tarafından hazırlanan çalışmada Covid-19'un dini yaşam üzerindeki etkilerini ve ilahiyat fakültesi mezunu öğretmenlerinin salgınla ilgili düşüncelerini incelemektedir. Nitel araştırma yöntemiyle yarı yapılandırılmış görüşmeler kullanılarak 2020 yılında veri toplanmıştır. Bulgular öğretmenlerin pandemi gibi felaketlerle ilgili bilgilerinde eksiklikler olduğunu ve müfredatta bu konulara yer verilmesi gerektiğini göstermektedir. Ayrıca pandeminin felsefi, sosyolojik ve teolojik temelde ele alınmasının önemi vurgulanmıştır.¹⁸

Hasan Kaplan ve arkadaşları tarafından hazırlanan çalışmada Covid-19 salgınının Türkiye'deki insanlar tarafından nasıl algılandığını, anlamlandırıldığını ve başa çıkma

¹⁵ Ramazan Öncül, *Covid-19'a Yakalanan Bireylerde Dini Başa Çıkma (Amasya Örneği)* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

¹⁶ Hayati Duman, *"Salgının (Covid-19) Sosyal Etkileri: Dini Düşünce ve Hayata Yansımaları (Afyonkarahisar Örneği)"* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

¹⁷ Mehmet Emin Kalgı, "Covid-19 Salgınına Yakalanan Kişilerde Dindarlık ve Dinî Başa Çıkma". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/1 (Haziran 2021), 131-150.

¹⁸ Hüsnü Ezber Bodur, "İlahiyat Fakültesi Mezunu Öğretmenlerin Bakış Açısından Pandemi- Din İlişkisi", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (Aralık 2021), 1-33.

stratejilerinin neler olduğunu incelemektedir. Çevrimiçi anket yöntemiyle 3597 katılımcıdan elde edilen veriler katılımcıların %68'inin salgını ciddiye aldığını, %30'unun salgını siyasi veya ekonomik bir komplo olarak gördüğünü, %29'unun ise ilahi bir imtihan olarak değerlendirdiğini ortaya koymuştur. Katılımcıların %86'sı dua, ibadet ve zikir gibi dini pratiklerle salgınla başa çıktıklarını belirtmişlerdir. Çalışma doğal afetlerin ve zorlu yaşam olaylarının anlamlandırılmasında dini inançların önemli bir rol oynadığını ve manevi desteğin gerekli olduğunu vurgulamaktadır.¹⁹

Mehmet Sulhan tarafından gerçekleştirilen araştırma Covid-19 salgını üzerinden kötülük problemini felsefi açıdan incelemektedir. Makalede kötülük probleminin tarihsel ve felsefi kökenleri ele alınarak Covid-19 salgını bağlamında doğal, ahlaki ve metafizik kötülük çeşitleri tartışılmaktadır. Sulhan, salgının hem ilahi bir imtihan hem de insan eliyle yaratılmış bir felaket olarak değerlendirilebileceğini belirtir. Ayrıca teodise bağlamında salgının anlamı irdelenmiş ve farklı filozofların yaklaşımları incelenmiştir.²⁰

Feim Gashi'nin yılında yayımlanan “Kosova Toplumunda Covid-19 Korkusu, Anksiyete ve Bireysel Dindarlık Üzerine Bir Araştırma” başlıklı makalesi, Covid-19 salgınının Kosova'daki bireylerde yarattığı korku ve anksiyete ile bireysel dindarlık arasındaki ilişkileri incelemektedir. Tarama yöntemiyle ve anket tekniğiyle yapılan araştırmaya 152 kişi katılmıştır. Bulgular Covid-19 korkusu ve anksiyetenin kadınlarda erkeklere göre daha yüksek olduğunu, yaş arttıkça anksiyetenin azaldığını, mali durumu kötü olanların anksiyete düzeylerinin daha yüksek olduğunu ve bireysel dindarlığın arttıkça Covid-19 korkusu ve anksiyetenin azaldığını göstermiştir.²¹

Kraig Beyerlein ve arkadaşları tarafından gerçekleştirilen araştırma Covid-19 pandemisinin ABD'deki inananların dini inançları üzerindeki etkisini incelemektedir. Makalede pandeminin başlamasından altı hafta sonra yapılan bir ulusal ankettten elde edilen veriler kullanılarak teodise, dini uygulamalar ve geleneklerin inananların pandemiye tepkileri üzerindeki etkileri ele alınmaktadır. Beyerlein ve arkadaşları, pandeminin inananların çoğunluğunun inancını zayıflatmadığını aksine 725 katılımcının yaklaşık üçte birinin inancını güçlendirdiğini belirtmektedir. Ayrıca Tanrı'nın pandemiye

¹⁹ Hasan Kaplan vd., “Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma”, *Turkish Studies* 15/4 (Ağustos 2020), 579-598.

²⁰ Mehmet Sulhan, “Covid-19 Bağlamında Kötülük Probleminin Çeşitleri”, *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/2 (Aralık 2020), 797-820.

²¹ Feim Gashi, “Kosova Toplumunda Covid-19 Korkusu, Anksiyete ve Bireysel Dindarlık Üzerine Bir Araştırma”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 7/2 (Temmuz 2020), 227-262.

insanlığa yaşam tarzlarını değiştirmesi gerektiğini söylemek için kullanması ve Tanrı'nın bireyleri virüsten koruyacağı inancı gibi teodise yorumlarının inananların inançlarının güçlenmesinde önemli bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Siyah Protestanlar bu yorumları benimsemeye daha yatkın olup bu da inançlarının güçlenmesine katkıda bulunduğu araştırma sonucunda elde edilen verilerdendir.²²

Rongping Ruan ve arkadaşları tarafından gerçekleştirilen araştırma Covid-19 pandemisinin Çin'deki dini inanışlar üzerindeki etkisini incelemektedir. Makalede pandeminin Çin'deki dini ortamda önemli değişiklikler yarattığı ve yeni dini felaket tepkileri ile psikolojik başa çıkma mekanizmaları sağladığı vurgulanmaktadır. Ruan ve arkadaşları pandeminin Çin'deki dindarlık oranlarını artırdığını özellikle pandemiden en çok etkilenen bölgelerde belirgin bir artış olduğunu belirtmektedir. Çalışma pandeminin halkın risk algısını artırarak ve dini inanışları güçlendirerek dini davranışlar üzerinde önemli bir etkisi olduğunu göstermektedir. Yazarlar pandeminin dini bağlılığın düşük olduğu bir ortamda bile dinin önemli bir başa çıkma kaynağı olduğunu öne sürmektedir. Araştırma çevrimiçi arama verilerini kullanarak bu durumu yenilikçi bir yaklaşımla göstermektedir.²³

Sriya Iyer, Shaun Larcom ve Po-Wen She tarafından gerçekleştirilen araştırma, Birleşik Krallık'taki pandemi kısıtlamalarının dini insanların ruh sağlığı üzerindeki etkilerini incelemektedir. Makale Understanding Society veri setinden elde edilen veriler kullanılarak dini inançların pandemi döneminde insanlara nasıl yardımcı olabileceği araştırılmıştır. Iyer ve arkadaşları, dini inançların ve bağlılıkların pandemi kısıtlamaları sırasında depresyon ve mutsuzluk oranlarını azaltmada önemli bir rol oynadığını bulmuşlardır. Araştırma dinin insanlara ümit, teselli ve anlam sağlayarak zorluklarla başa çıkmada yardımcı olabileceğini öne sürmektedir. Özellikle düzenli dini uygulamalara sahip bireylerin Hristiyanlar, Müslümanlar ve Hinduların daha az ruhsal sıkıntı yaşadığı görülmüştür. Ayrıca ibadet yerlerinin kapalı olduğu dönemlerde Müslümanlar ve Katolikler orantısız şekilde daha fazla etkilenmiştir. Araştırma dinin kriz zamanlarında psikolojik bir tampon görevi gördüğünü ve farklı dini grupların krizle başa çıkma

²² Kraig Beyerlein vd., "Theodicy and Crisis: Explaining Variation in U.S. Believers Faith Response to the COVID-19 Pandemic", *Sociology of Religion* 82/4 (Kış 2021), 494-517.

²³ Rongping Ruan vd., "Trust in God: The COVID-19 Pandemic's Impact on Religiosity in China", *Journal for the Scientific Study of Religion* 62/3 (2023), 523-548.

kapasitelerinde farklılıklar olabileceğini vurgulamaktadır.²⁴

²⁴ Sriya Iyer vd., “Do Religious People Cope Better in a Crisis? Evidence from the UK Pandemic Lockdowns”, *Cambridge Working Papers in Economics* (2024).

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KÖTÜLÜK PROBLEMİ VE TEODİSELER

1.1. Teizmde Tanrı

Teizm, Tanrı'nın varlığına ve evrenin yaratıcısı ve koruyucusu olduğuna inanan bir felsefî görüş olarak tanımlanabilir. Klasik teizm antik düşünce ile Yahudilik arasındaki uzlaştırma çabasından doğmuş, Plotinus ile devam ederek Hristiyan ve Müslüman düşünürler tarafından geliştirilmiştir. Teizmde Tanrı varlığı gerçek, her an ve her yerde mevcut, her şeyi bilen, yaşam sahibi, dilediğini gerçekleştirme kudretine sahip, değişmeyen, tek, özgür, ezeli ve ebedî, ahlâkî sorumlulukların kaynağı, ibadete layık, güzel, âdil ve en üstün derecede iyi olarak kabul edilir. Teizm, ateizm ve agnostisizmi reddederken Tanrı'nın yaratıcılık, teklik, zâtîlik, aşkınlık ve özgürlük gibi niteliklerini göz ardı eden deizm, düalizm, politeizm ve panteizm gibi diğer inanç biçimlerinden de ayrılır.²⁵

Teizm Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın temel öğretilerindendir. Ancak her bir dinin Tanrı anlayışı teizmin genel tanımı içinde farklılaşır. Örneğin; Yahudilikte millî bir din haline gelen teizm evrenselliğini yitirirken Hristiyanlıkta teslis anlayışı monoteizmden uzaklaşmaya yol açar. İslâmiyet ise tevhit ve evrensellik vurgusuyla hem Yahudilikten hem de Hristiyanlıktan ayrı ve özgündür. İslam'a göre Allah; birdir, ezeli ve ebedidir, sonsuz ve değişmezdir, iyidir ve adildir, bilgi, kudret ve irade sahibidir. Bu anlayışta Tanrı kâinatı yaratan, her an yaratmayı sürdürüp evreni yöneten bir varlık olarak kabul edilir.²⁶

Felsefî açıdan bakıldığında teizmde Tanrı'nın âlemle olan ilişkisi önemli bir yer tutar. Teistik sistemler Tanrı'nın âlemi yaratan, idare eden, olup bitenleri bilen ve gerektiğinde müdahale eden bir varlık olduğunu kabul eder. Filozoflar Tanrı'nın ezeli ve ebedî oluşu ile sürekli değişen âlem arasındaki ilişkiyi açıklamayı gerekli görmüşlerdir. Antik Yunan felsefesinde değişmez olanın ne olduğu üzerine yoğunlaşan düşünürler, değişmeyen arkhedeki gerçekliği aramışlardır. Herakleitos, realitenin değişme ve oluşta olduğunu savunurken Platon ideaları değişmez ve ebedî olarak görür. Aristoteles ise İlk Hareket Ettirici'yi değişmez olarak tanımlar. Bu düşünceler Hristiyan ve İslam düşüncesi üzerinde etkili olmuş Yunan felsefesinin etkisiyle Tanrı değişmez olarak kabul edilmiştir.

²⁵ Aydın Topaloğlu, "Teizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 40 (2011), 332-334.

²⁶ Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Teodise*, (İstanbul: Vadi Yayınları, 2016), 21.

St. Augustine, Tanrı'yı en mükemmel ve değişmez olarak tanımlamıştır.²⁷

Fârâbî ve İbn Sînâ gibi İslam filozofları, Tanrı'nın mutlak ve değişmez olduğuna inanarak âlemi Tanrı'dan bir sudûr olarak açıklarlar ancak bu anlayış Kur'an'ın yaratma öğretisiyle çatışır. Gazzâlî bu görüşleri eleştirerek Tanrı'nın cüz'ıyyâtı bilebileceğini savunur. İslam Filozofları Tanrı'nın âlemle daha doğrudan ve kişisel bir ilişkisi olduğunu vurgulamışlardır. Bu anlayışlar Tanrı'nın mutlak ve değişmez doğasını korurken aynı zamanda onun âlemle etkileşimde bulunduğunu ve insanların ibadet, dua ve niyazlarına cevap verdiğini göstermeye çalışır.²⁸

Teist filozoflar, Tanrı'nın mutlaklık ve değişmezlik gibi vasıflarını kabul ederken Tanrı ile ilişki kurulmasını çeşitli yollarla açıklamışlardır. Genellikle bu sıfatlar Tanrı'nın aşkınlığını ve mükemmelliğini vurgularken ilişki kurulmasına olanak tanıyan yönlerini de göz ardı etmemişlerdir. Tanrı bir taraftan mutlak ve değişmez olarak kabul edilirken diğer taraftan âlemi yaratan, idare eden ve orada olup bitenleri bilen bir varlık olarak tanımlanmıştır.²⁹

1.1.1. Tanrı'nın Sıfatları

Tanrı'nın sıfatları teistik inanç sistemlerinin merkezini oluşturan konulardır. Bu bağlamda Tanrı genellikle sonsuz güç ve bilgiye, mutlak iyiliğe sahip ve var oluşun temel nedeni olarak görülür.³⁰

Her şeyi bilme genellikle teistik inanç sistemlerinde Tanrı'nın temel sıfatlarından biri olarak kabul edilir. Tanrı'nın geçmiş, şimdiki zaman ve gelecekte olabilecek her olayı, her düşünceyi ve her olasılığı tam olarak bilmesi anlamına gelir. Bu kavram özgür irade ve determinizm arasındaki ilişki insanların kararlarının önceden bilinmesi ve bu bilginin insan özgürlüğü ile nasıl uyumlu olabileceği gibi felsefî tartışmaları da beraberinde getirir. Aynı zamanda kötülük probleminin anlaşılmasında da önemli bir rol oynar zira Tanrı'nın her şeyi bildiği düşünüldüğünde kötülüğün varlığını neden engellemediği veya önlemediği soruları ortaya çıkar.³¹

Mutlak iyilik sıfatı, Tanrı'nın tüm iyilik standartlarının üzerinde olduğunu ve bu

²⁷ Fatma Yüce, "Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Teodise: Algısal Kötülük Kavramıyla Yeni Bir Perspektif", *Felsefe Dünyası* 63 (Yaz 2016), 179-202.

²⁸ İsmail Çetin, "Tanrı'nın Değişmezliği Problemi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (Ocak 2004), 36-49.

²⁹ Çetin, "Tanrı'nın Değişmezliği Problemi", 38.

³⁰ John Leslie Mackie, "Evil And Omnipotence", *Mind* 64/264 (Nisan 1955), 200-212.

³¹ Mackie, "Evil And Omnipotence", 200-212.

iyiliğin mutlak olduğunu gösterir. Bu sıfat aynı zamanda Tanrı'nın ahlaki bir varlık olarak ele alınmasını da ifade eder. Tanrı'nın mutlak iyilik sıfatı ahlaki doğruların kaynağı ve zorunluluğu ile yakından ilişkilidir. Tanrı'nın doğasının temel bir niteliği olarak kabul edilir ve Tanrı'nın emirlerinin ve iradesinin ötesinde onun özsel iyiliği ile bağlantılıdır. M. Sait Reçber, Euthyphro İkilemi bağlamında bu ilişkiyi ele alarak ahlaki doğruların Tanrı'nın iradesine mi yoksa doğasına mı dayandığını sorgular. Reçber, ahlaki doğruların Tanrı'nın iradesinden bağımsız olarak Tanrı'nın doğasına içkin olduğunu savunur. Bu görüşe göre Tanrı'nın mutlak iyilik sıfatı ahlaki doğruların değişmezliğini ve evrenselliğini garanti eder.³²

Reçber'in çalışması ahlaki doğruların Tanrı'nın iradesine değil doğasına dayandığını ileri sürerek ahlaki gerçeklerin Tanrı'nın mutlak iyiliği ile uyumlu olduğunu belirtir. Ahlaki doğruların Tanrı'nın emirlerinden bağımsız olarak var olduğunu ve Tanrı'nın doğasının bir yansıması olduğunu savunur. Benzer bir yaklaşım Richard Swinburne'de görülmektedir. Swinburne, ahlaki doğruların Tanrı'nın iyilik doğasına dayandığını ve bu doğruların Tanrı'nın iradesinden bağımsız, zorunlu olduğunu ifade eder.³³ Bu bağlamda Tanrı'nın mutlak iyilik sıfatı onun ahlaki mükemmelliğini ve evrensel adalet anlayışını yansıtır. Tanrı'nın doğası gereği iyi olduğunu ve ahlaki doğruların da bu iyiliğin bir yansıması olarak algılanması gerekir. Böylece ahlaki doğruların kaynağı Tanrı'nın mutlak iyiliği olup bu doğrular evrensel ve değişmezdir.

Tanrı'nın kudret/sonsuz güç sıfatı, O'nun her şeye gücü yeten, her türlü fiili gerçekleştirme kudretine sahip olduğunu ifade eder. Kudret sıfatı Allah'ın iradesinin ve gücünün sınırsız olduğunu belirtir ve bu Kur'an-ı Kerim'de sıkça vurgulanmıştır (En'am 6/65, Al-i İmran 3/37-38). Kudret sıfatı O'nun sadece sınırsız gücünün değil aynı zamanda O'nun iradesinin de mutlak olduğunu ifade eder. Bu güç ve irade kainattaki her olayın O'nun bilgisi ve kontrolü altında olduğunu gösterir. İslam filozofları da kudret sıfatını ilim sıfatının bir yansıması olarak görmüşlerdir. Allah'ın kâdir olması ilim ve irade sıfatlarının bir gereğidir.³⁴ Mutezile alimleri, Allah'ın "âlim" ve "kadir" sıfatlarını O'nun en temel ve üstün sıfatları olarak kabul ederler. Bu iki sıfat diğer tüm ilahi sıfatların temelini oluşturur ve onların altında yer alır. Mutezile'nin teolojik anlayışında Allah'ın

³² M. Sait Reçber, "Tanrı ve Ahlaki Doğruların Zorunluluğu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2003), 135-160.

³³ Richard Swinburne, *The Existence Of God* (Oxford: Clarendon Press, 1981), 151-152.

³⁴ Erkan Bulut, "Mu'tezile ve Filozofların Allah'ın Sıfatları Hakkındaki Görüşlerinin Mukayesesi", *Turkish Research Journal of Academic Social Science* 5/1 (Temmuz 2022), 1-16.

her şeyi bilen (âlim) ve her şeye gücü yeten (kadir) olması O'nun mutlak bilgi ve kudret sahibi olduğunu ifade eder ve bu diğer tüm sıfatların O'nun bu iki temel niteliğine dayandığını gösterir.³⁵

Gazali, evrenin “muhkem” ve “mürettep” yapısının yani sağlam ve düzenli oluşunun üstün bir kudrete işaret ettiğini belirtir. Allah'ın kudret sıfatının evrendeki her şeyin yaratılışı ve düzenlenişi üzerindeki etkisini ortaya koyar. Öyle ki o, muhkem olan her fiilin kudret sahibi bir fail tarafından gerçekleştirilmesi gerektiği düşüncesiyle evrenin yaratılışının ve mükemmel düzeninin de Kâdir olan bir yaratıcıyı gerektirdiğini savunur. Allah'ın kudret sıfatı evrendeki tüm düzen ve uyumun temelinde yatan ilahi güç olarak temellendirilir ve Allah'ın mutlak hakimiyetini ve yaratıcı gücünü vurgular. Gazali'nin bu yaklaşımı Allah'ın sıfatlarının özellikle de kudret sıfatının evrendeki varlıkların ve olayların arkasındaki ilahi iradeyi ve gücü nasıl yansıttığını açıkça ortaya koyar.³⁶

Kötülük problemi Tanrı'nın bu sıfatları ile evrendeki kötülüğün varlığını nasıl açıkladığını tartışır. Tanrı'nın sınırsız gücü (omnipotence), sınırsız bilgisi (omniscience) ve sınırsız iyiliği (omnibenevolence), kötülüğün varlığı ile nasıl uyumlu olabilir? Bu sorun özellikle problemi merkezinde yer alır ve teistler tarafından çeşitli teodiseler ile ele alınır.³⁷ Ancak bu çözüm yollarının her biri kendi içinde çeşitli zorluklar ve eleştirilere açıktır. Örneğin; kötülüğün insan özgür iradesinin bir sonucu olduğunu savunan yaklaşımlar Tanrı'nın bu özgürlüğü sınırlamamasının nedenlerini açıklamak zorundadır. Diğer yandan bazı teolojik görüşler kötülüğün Tanrı'nın daha büyük bir iyiliği gerçekleştirme planının bir parçası olduğunu öne sürer. Bu teolojik tartışmalar Tanrı'nın mükemmelliği ve evrenin gerçekliği arasındaki ilişkiyi anlamaya çalışan derin ve karmaşık bir düşünce alanını temsil eder.³⁸ Teist düşünceye göre Tanrı'nın değişmezliği, O'nun planlarının ve amaçlarının da değişmez olduğunu ifade eder. Covid-19 gibi kötülük problemiyle ilişkilendirebileceğimiz olaylar Tanrı'nın evren üzerindeki mutlak kontrolünün ve değişmez planının bir parçası olarak görülür.

³⁵ Bulut, “Mu'tezile ve Filozofların Allah'ın Sıfatları Hakkındaki Görüşlerinin Mukayesesi”, 13.

³⁶ Ebû Hâmid al-Gazzalî, *İtikad'da Orta Yol*, çev. Kemal Işık (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 60.

³⁷ Henry John McCloskey, “Evil and the Problem of Evil”, *Sophia* 5 (Nisan 1966), 14-19.

³⁸ James R. Beebe, “Logical Problem of Evil”, *Internet Encyclopedia of Philosophy (IEP)* (Erişim 18 Temmuz 2023).

1.2. Kötülüğün Tanımı ve Çeşitleri

1.2.1. Kötülük

Kötülük çeşitli kültürel ve felsefi bağlamlarda farklı şekillerde tanımlanmıştır. Türk Dil Kurumu'na göre kötülük, kötü olma durumu; fenalık, kemlik, habaset, seyyie, şenaat, şer, zarar verecek davranış veya söz olarak tanımlanmıştır.³⁹ Kültürümüzde “kötülük” teriminin genellikle ahlaki bir bağlamda kullanıldığı göze çarpmaktadır. Batı düşüncesi doğrultusunda doğal felaketler ve hastalıklar da kötülük kategorisine dahil edilirken Türkçe’de bu tür olaylar başlangıçta kötülük olarak değil daha çok musibet ya da bela gibi ifadelerle tanımlanmaktadır. Ayrıca kötülük kavramı iyilik ile ele alınarak bu ikili arasındaki zıtlık üzerinden değerlendirilmekte olan tanımlamalar da önem arz etmektedir:

- İyiliğin zıttı olarak tanımlanan,
- Değersizlik, kınama ve eleştirinin odağındaki her türlü durum,
- Kanun çerçevesinde kişinin müdahale etme ve karşı çıkma hakkına sahip olduğu her durum,
- Töre ve ahlaki normlara aykırı davranışlar,
- Yıkım ve düzensizliğe yol açan faktörler,
- Reddiye ve negatiflik olarak ortaya çıkan unsurlar.⁴⁰

Cevizci, “kötü”yü amaçlara uymayan, yetersiz ve kusurlu olarak nitelendirir. Bu tanım içinde endişe ve korkuya sebep olan, acı, rahatsızlık ve zarar verici özellikler taşıyan unsurlar yer alır. Ayrıca zarar verici etkileri olan, ahlaken iyi ile zıt konumda bulunan, kabul edilemez veya hatalı olarak değerlendirilen şeyler bu kategoride değerlendirilir. Mutluluğa, hedeflere ve ideallere ulaşmayı engelleyen durumlar veya oluşumlar için de “kötü” tanımlaması kullanılır. Bu bağlamda doğadan kaynaklanan veya bilinçli insan eylemlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan ve insanın bu dünyadaki yaşamına büyük zararlar veren oluşumlar, durumlar veya nesneler “kötülük” olarak adlandırılır.⁴¹

Felsefi açıdan ise kötülük iyinin karşıtı olarak, değersiz bulunan, kınanan, ayıplanan şeyler ya da ahlak dışı durumlar olarak anlaşılır. Kötülüğün tanımları ve kötülüğe yüklenen anlamlar tarih boyunca değişkenlik göstermiştir. Antik Yunan

³⁹ Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK), “Kötülük”, (Erişim 1 Mart 2023).

⁴⁰ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: TDK Yayınları, 1975), 112.

⁴¹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Say Yayınları, 2017), “kötülük”, 1167.

döneminde Sokrates'e göre kötülük cehaletten kaynaklanırken Platon tarafından kötülük, iyilikten yoksunluk olarak ele alınmıştır. Bununla birlikte iyiliğin varoluşu için kötülüğün varlığı zorunludur zira iyi olanın her zaman bir zıddı olmalıdır.⁴² Bu tanımlar ışığında kötülüğün çok yönlü ve karmaşık bir yapıda olduğu söylenebilir. Felsefe tarihinde hakkında birçok teori üretilmiş ve çeşitli yorumlar getirilmiş olan kötülük basit bir tanımlamaya sığmaz. Literatürde yapılan incelemeler çok sayıda kötülük biçiminin var olduğunu göstermektedir.

Kötülük genellikle ahlaken kabul edilemez, zarar verici veya olumsuz olarak değerlendirilen durumlar ve eylemler olarak tanımlanır. Bu tanım hem etik ve ahlaki değer yargılarına dayanır hem de bireysel ve toplumsal algılara bağlı olarak değişkenlik gösterir. Kötülük sadece insan davranışlarıyla sınırlı olmayıp doğal felaketler veya zarar verici olaylar gibi insan kontrolü dışındaki durumları da içerebilir. Ayrıca kötülük, felsefi, teolojik ve psikolojik açıdan çeşitli şekillerde yorumlanabilir ve bu yorumlar bağlamına göre farklılık gösterir.

Kötülüğün tanımlarına dayanarak kötülük türlerini aşağıdaki şekillerde sınıflandırmak mümkündür:

Felsefi Açıdan Kötülük: Felsefede kötülük, genellikle ahlaki normlara ve evrensel değerlere aykırı davranışlar olarak tanımlanır. Kötülük bireysel ve toplumsal düzeyde zarar verici eylemler olarak görülür. İyiliğin zıttı olarak kabul edilen kötülük etik kurallara uymama ve başkalarına zarar verme eğilimi olarak değerlendirilebilir.

Teolojik Açıdan: Dinî metinlerde kötülük Tanrı'nın emirlerine karşı gelme, ahlaki değerleri ihlal etme ve insanın fitratına aykırı davranışlar şeklinde ele alınır. Kur'an-ı Kerim'de fahşâ (açıkça kötü ve çirkin işler), münker (kabul edilemez, yanlış işler), zulüm (haksızlık, adaletsizlik) gibi terimlerle ifade edilir. Tanrı'nın emir ve yasaklarına aykırı davranışlar olarak görülür.

Ahlaki ve Etik Açıdan: Toplumun genel ahlaki değerlerine ve etik normlarına aykırı davranışlar olarak tanımlanır. Bireyin ya da toplumun genel kabul görmüş değer yargılarına ve normlarına uymama halidir.

Sonuç olarak kötülük geniş bir şekilde ele alınıp değerlendirildiğinde felsefi, teolojik ve ahlaki boyutları olan karmaşık bir kavramdır. Bu farklı boyutlar kötülüğün

⁴² Ümit Bademkiran, "Kötülük Kavramı ve Ece Ayhan'ın Eserlerine Kötülük Meselesi Bağlamında Bir Yaklaşım", *Türk Dili Edebiyatı Dergisi* 58/2 (2018), 281-308.

sadece bireysel tercih olmadığını aynı zamanda toplumsal, kültürel ve dini faktörlerle de şekillendiğini göstermektedir. Her bir yaklaşım kötülüğü anlamak ve tanımlamak için farklı bakış açıları sunar ve bu konudaki çeşitliliği ortaya koyar. Benzer şekilde Covid-19 pandemisi doğası gereği büyük ölçüde doğal kötülük kategorisine girse de insanlığın bu krize verdiği tepkiler ve sergilediği davranışlar felsefi, teolojik, psikolojik ve ahlaki açılardan kötülük çeşitlerine dair farklı boyutlar ortaya koymaktadır. Pandemi sadece doğal bir felaket değil aynı zamanda insanlık için büyük bir ahlaki ve manevi sınav olarak da ele alınabilir. Bu nedenle Covid-19'un kötülük problemi bağlamında değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

1.2.2. Kötülüğün Çeşitleri

1.2.2.1. Doğal/Fiziki Kötülükler

Doğal veya fiziki kötülük felsefe ve din bilimleri alanında genellikle hastalık, kasırga, deprem gibi doğal felaketlerin sonucu olarak görülen ve genelde “acı çekme” ile ilişkilendirilen bir kavramdır. Doğal kötülük, insanların veya toplulukların yoksulluk ve kıtlık içerisinde yaşamaları, ölüm gibi olaylarla da bağlantılıdır. Bu çerçevede bazı doğal çevreler, verimsiz topraklar, çöller ve kar gibi faktörler de fiziki kötülüğün örnekleri arasında sayılmaktadır. Fiziki kötülüğün temelinde genel olarak insanın iradesiyle doğrudan ilişkili olmayan doğal süreçler ve olaylar yatar. İnsanların bu tür kötülükler karşısında acı çekmesi, hastalıklar ya da doğal felaketlerle karşılaşması bu kategoriye dahil edilir. Covid-19'un biyolojik ve ekolojik kökenlerine odaklanan görüşler salgınları doğal sürecin bir parçası olarak kabul etmektedirler.⁴³

1.2.2.2. Ahlaki Kötülükler

Ahlaki kötülük kısaca insanın kendi iradesini kötüye kullanması sonucu ortaya çıkan günah ya da hata olarak tanımlanır. Bu kapsamda bencillik, kıskançlık, çekememezlik, iftira, yalan söylemek, öldürmek gibi davranışlar ahlaki kötülüğe örnek olarak verilebilir. Ahlaki kötülük özgür insanın özgürlüğünü kötüye kullanması sonucunda ortaya çıkar ve acı, zarar gibi sonuçlara yol açar. Öldürme, yalan söyleme, hırsızlık yapma gibi eylemler bu kategoriye dahil edilir. Ahlaki kötülükte fail özgür bir insandır ve kişinin kötü huyundan veya niyetinden dolayı ortaya çıkar. Covid-19 bazılarına göre Çin, İsrail ve ABD tarafından geliştirilen biyolojik bir silah olarak görülmektedir. Bazılarına göre ise 5G ağlarının aktive ettiği bir hastalık ya da Bill

⁴³ Labmate Online, “Is COVID-19 Man-Made or Natural?” (Erişim 27 Mayıs 2024).

Gates'in Dünya Sağlık Örgütü ile dünya kontrolünü ele geçirmek için planladığı devasa bir komplonun ilk aşaması olarak değerlendirilmektedir. Hem sosyal medyada hem de geleneksel medyada bu tür iddiaların bilinçli olarak yayıldığına dair görüşler Covid-19'un ahlaki bir kötülük olup olmadığını sorgulamayı zorunlu kılmıştır.⁴⁴ Ahlaki kötülüğün en ağır örneklerinden biri olan soykırım ve toplu katliamlar bir grup veya topluluğa yönelik sistematik ve kasıtlı şiddet eylemleri içerir. Bu tür eylemler sadece fiziksel zarar vermekle kalmaz aynı zamanda tarihi, kültürel ve sosyal dokulara da derin yaralar açar. Güncel olarak -aslında 70 küsur yıldır devam eden- fakat 2023 Ekim Ayında daha önce görülmemiş bir vahşet, savaş suçu olarak Filistin'de yaşananlar ahlaki kötülüğün ulaşabileceği en tepe noktasına ulaşmış gözüküyor. Okulların, hastanelerin, sivillerin hedef alındığı, fosfor bombalarının kullanıldığı bu soykırımda insan eliyle, özgür iradesiyle yapılan kötülüklerin evrende görmüş olduğumuz diğer kötülük türlerinin içerisinde hem en acısı hem de durdurabilir, önlenabilir olmasından dolayı en kolay olması da büyük bir çelişki olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.2.2.3. Metafiziksel Kötülük

Metafiziksel kötülük, kötülük probleminin daha soyut ve derin bir boyutunu ifade eder. Kavram ilk olarak filozof Gottfried Wilhelm Leibniz tarafından kullanılmıştır. Leibniz'e göre metafiziksel kötülük yaratılmış evrenin ve varlıkların sonlu ve sınırlı oluşunun bir sonucudur. Evrenin ve içindeki varlıkların doğasında kaçınılmaz olarak bulunan bir olgudur.

Leibniz, ahlaki ve fiziksel kötülüklerin de metafiziksel kötülükten kaynaklandığını düşünür. Yani insanların kötü davranışları (ahlaki kötülük) ve doğal felaketler ya da hastalıklar gibi irade dışı olaylar (fiziksel kötülük) aslında evrenin ve varlıkların doğasındaki bu temel eksiklikten ve sınırlılıktan kaynaklanır. Öyle ki, mükemmellik yalnızca Tanrı'ya has bir niteliktir. Diğer tüm varlıklar ise mükemmelliğe ulaşma amacı güderler.⁴⁵

Metafiziksel kötülük dolayısıyla insan iradesinin ötesinde varoluşun temel yapısında yer alan bir kötülük türü olarak görülebilir. Tanrı'nın yaratımının bir parçası olarak kabul edilir ve yaratılmış her şeyin kaçınılmaz bir özelliği olarak değerlendirilir.

⁴⁴ Ümit Şahin-Sinan Erensü, "Covid-19 Pandemisini ve İklim Krizini Birlikte Okumak", *Mercator Politika Notu* (2020), 18.

⁴⁵ Yaşar Türkben, *İbn Sînâ ve Thomas Aquinas'ta Kötülük Problemi*, (Ankara: Elis Yayınları, 2012), 109.

1.3. Kötülük Probleminin Tanımı ve Tarihçesi

1.3.1. Kötülük Probleminin Tanımı

Kötülük problemi Tanrı'ya inananların ve inanmayanların karşısında ciddi bir mesele olarak duran karmaşık bir konudur. Din felsefecisi Michael L. Peterson, kötülük meselesinin bir tür “ahlaki protesto” teşkil ettiğini belirtir. İnsanlar “Tanrı buna niçin izin verir?” diye sorduklarında genellikle şunu ima ederler: “Tanrı’nın buna müsaade etmesi adilane değildir”.⁴⁶ Birçok ateist, kötülük ve ıstırapın varlığını Tanrı’nın mevcudiyetine karşı bir delil olarak sunar. Onların görüşüne göre tüm bu gözlemlenen kötülük ve acıya izin veren mutlak iyi bir varlık hakkında ahlaki bir problem varsa böyle bir mutlak iyi varlık aslen mevcut olmamalıdır. Bu sorular karşısında Hans Küng, kötülük problemini “ateizmin kayası” olarak ifade etmiştir.⁴⁷

Kötülük probleminin felsefi ve teolojik tartışmalarda sistematik olarak ele alınması felsefe ve teoloji tarihine dayanmaktadır. Problem, Tanrı’nın varlığını ve niteliklerini sorgulayan bir sorun olarak ortaya çıkar. Kötülüğün bulunması kudret, hikmet ve iyilik açısından mükemmel bir yaratıcı ve idare edicinin varlığının çelişmeye işaret ettiği fikrine dayanır.

Eğer Tanrı her şeye gücü yeten, her şeyi bilen ve son derece iyi ise dünyada kötülüğün varlığını nasıl açıklarız? Problem Tanrı’nın ilim, kudret, irade ve iyilik sıfatlarının aynı anda savunulamayacağı ve her teist sistemin büyük bir çelişki içinde olduğu düşüncesini içerir. İnsanlık tarihi boyunca felaketler, savaşlar, açlık, kıtlıklar, soykırımlar, depremler, seller gibi doğal ve insan kaynaklı birçok kötülük yaşanmıştır. Bu kötülüklerin varlığı bir yandan insanın Tanrı’nın mutlak iyiliğine nasıl inanabileceği sorusunu ortaya çıkarırken diğer yandan bu kötülüklerin nedenini ve kaynağını açıklama ihtiyacını doğurur.

Kötülük problemi tarih boyunca farklı dinler ve felsefi sistemler tarafından farklı şekillerde ele alınmıştır. Dinler kendi kutsal metinleri ve teolojik gelenekleri ile kötülük probleminde çeşitli yanıtlar sunmuştur. Bu yanıtlar genellikle dinlerin Tanrı anlayışları ve inanç sistemleriyle yakından ilişkilidir. Örneğin; bazı dinlerde kötülüğün varlığı insan özgürlüğü, öteki dünya ve evrenin doğası gibi konularla ilişkilendirilir ve kötülüğe karşı çeşitli çözüm önerileri sunulur.

⁴⁶ Beebe, “Logical Problem of Evil” (Erişim 18 Temmuz 2023).

⁴⁷ Hans Küng, *On Being a Christian*, çev. E. Quinn, (Garden City, N.Y.: Doubleday, 1976), 431.

Sonuç olarak kötülük problemi var olan kötülükleri Tanrı'nın varlığı ve nitelikleriyle nasıl bağdaştırabileceğimizi anlamaya çalışan bir problemidir. Bu bağlamda Tanrı'nın en iyi yolu seçip seçmediği, O'nun kudreti, bilgisi veya iyiliğiyle ilgili soruları gündeme getirir. Covid-19 pandemisinin doğal kötülük mü yoksa ahlaki kötülük mü olarak değerlendirilmesi gerektiği bu tartışmanın merkezindedir. Pandeminin insan iradesiyle doğrudan ilişkili olmadığı ve biyolojik bir fenomen olarak ortaya çıktığı göz önüne alındığında doğal kötülük kategorisinde değerlendirilebilir. Ancak bu durum Tanrı'nın neden bu tür doğal felaketlere izin verdiği sorusunu gündeme getirir. Tanrı'nın iyiliği ve adaleti ile doğal felaketlerin varlığı arasındaki ilişkiyi anlamak teolojik ve felsefi tartışmalar gerektirir. Bu bağlamda Covid-19 sadece biyolojik bir kriz değil aynı zamanda insanlık için büyük bir ahlaki ve manevi sınavdır.⁴⁸

1.3.2. Kötülük Problemi Tarihçesi

Kötülük Probleminin ilk felsefi formülasyonu ilk çağ Yunan filozoflarından Epicurus'a atfedilir. Bu formül daha sonra David Hume tarafından da kullanılmış ve günümüze kadar geçerliliğini korumuştur. MS 4. yüzyılda yaşamış Lactantius, Epicurus'un kötülük meselesini şöyle dile getirdiğini aktarır: “İlahi varlık, kötülükleri yok etme arzusunda olabilir ancak bu güce sahip değildir ya da gücü olmasına rağmen yok etmek istemeyebilir; belki de ne yok etmek ister ne de bu güce sahiptir veya hem isteklidir hem de bu güce sahiptir. Eğer yok etmek istiyor fakat yapamıyorsa bu O'nun aciz olduğunu gösterir ki bu Tanrı'nın nitelikleriyle bağdaşmaz. Yok etme gücüne rağmen istemiyorsa bu O'nun kıskanç olduğunu gösterir ki bu da Tanrı'ya uygun düşmez. Ne yok etmek ister ne de yapabilirse hem kıskanç hem de acizdir ki bu halde O, Tanrı olamaz. Eğer hem yok etmek ister hem de bu güce sahip ise bu Tanrı için en uygun olanıdır, o zaman kötülüğün kökeni nedir? Ya da niçin kötülükleri yok etmez?”⁴⁹ şeklinde ifade etmiştir.

Epicurus'un formülasyonu özetle;

Tanrı'nın kötülüğü önleme yeteneği ve niyeti üzerine kuruludur:

Eğer Tanrı kötülüğü önlemek istiyor ama önleyemiyorsa, güçsüzdür.

Eğer Tanrı kötülüğü önleyebilir ama önlemek istemiyorsa, kötü niyetlidir.

Eğer Tanrı hem kötülüğü önleyebilir hem de önlemek istiyorsa, kötülük nereden

⁴⁸ Uzomah Michael vd., “Covid 19 Natural Evil/Human Evil: A Philosophical Investigation”, *Predestinasi* 13/2 (2021), 61-66.

⁴⁹ Yaran, *Kötülük ve Teodise*, 12.

geliyor?

Bu formülasyon Tanrı'nın hem her şeye gücü yeten hem de tamamen iyilik sahibi olduğu düşüncesi ile dünyadaki kötülüğün varlığını çelişkili bir şekilde ele alır. Eğer her iki önerme de kabul ediliyorsa yani Tanrı her şeye gücü yeten ve tamamen iyi olduğu ve kötülüğün de var olduğu düşünülüyorsa bu durumda bir çelişki olduğu iddia edilir. Çelişkinin çözümü genellikle bu önermelerden birinin reddedilmesiyle sağlanır. Ancak bu çözüm yaklaşımının geçerliliği ve tatmin ediciliği de tartışmaya açıktır. Özellikle David Hume gibi düşünürler kötülük probleminin gerçekliği üzerinde durmuşlar ve bu problemi Tanrı'nın varlığı ile ilişkilendirmişlerdir. Hume'un formülasyonuna göre Tanrı'nın kötülüğü önleme gücü ya da isteği olmaması, O'nun ya güçsüz ya da iyi niyetli olmadığı anlamına gelmektedir. Eğer hem güçlü hem de iyi niyetliyse dünyadaki kötülüklerin varlığını nasıl açıklamaktadır? Bu türden bir akıl yürütme Tanrı'nın varlığı ile kötülüğün varlığını mantıksal olarak çelişkili kılmakta böylece mutlak kudret ve iyilik sahibi bir Tanrı kavramı ile kötülükler arasında bir mantıksal çelişki ortaya çıkmaktadır.⁵⁰

Hume'a göre âlemin bir makine, bir kitap ya da özenle tasarlanmış bir saat gibi düşünülmesi makinanın ve saatin ustası, kitabın da yazarı olduğu gibi âlemin de bir tasarlayıcısı olduğu sonucunu çıkarmak oldukça saçmadır. Zira böylesi bir sonuç yalnızca yüzeysel bir benzetme olarak değerlendirilmelidir ve bu benzetme iki ana hata içermektedir. İlki evrenin bir makineye benzetilmesidir; ikincisi ise bu benzetmeye dayanarak evrenin de bir makine gibi bir yapıcı ve tasarlayıcı tarafından yaratıldığı sonucuna ulaşılmasıdır. Bu açıdan bakıldığında evrende sanıldığı gibi düzen olmadığı için evrenin bir makineye benzetilmesi yanlıştır. Ayrıca bir makine olduğu gibi evrenin de bir yapıcısı olduğu sonucuna varmak da hatalıdır. Hume, teolojik perspektiften âleminde sanıldığı gibi tasarlanmış bir düzenin mevcut olmadığını ve bu âlemin bir tasarlayıcısı aranacaksa bunun mükemmel bir Tanrı olamayacağını belirtir. Filozofumuzun kötülük problemini burada Tanrı'nın mutlak kudreti ve salt iyi olmasıyla çelişmesi bağlamında değil daha ziyade kötülüğün varlığını âlemin düzenli olmadığına dayanak yaparak incelediği görülmektedir. Bu noktadan hareketle Hume, düzen ve gaye delilinin Tanrı'nın varlığını ispatlamada kullanılabilecek uygun bir delil olmadığını savunmaktadır.⁵¹

Hume'un kötülük problemine ilişkin diğer bir yaklaşımı, kötülüğün varlığının

⁵⁰ Beebe, "Logical Problem of Evil" (Erişim 18 Temmuz 2023).

⁵¹ David Hume, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay (İstanbul: İmge Kitapevi Yayınları, İstanbul 2019), 209-214.

mükemmel bir Tanrı anlayışıyla bağdaşmayacağı noktasında odaklanmaktadır. Bu, neredeyse tüm yaklaşımların ortak paydasını oluşturmaktadır. Bu konuyu tartışmadan önce Hume'un bir analojisini sunmak yerinde olacaktır. Hume'a göre, kudret, iyilik ve irade gibi en yetkin niteliklere sahip birinin bir eser meydana getirdiğini bilen, ancak bu eseri görmeyen bir insan düşünelim. Bu kişi böyle bir eseri nasıl hayal eder? Muhtemelen mükemmel bir varlığın eserinin de mükemmel olmasını bekler. Ancak ona bu mükemmel varlığa ait saçma sapan bir eser gösterilirse bu duruma hayret eder. Eğer bu kişi sadece eserle karşı karşıya kalır ve yapıcısı hakkında hiçbir bilgiye sahip olmazsa bu esere bakarak yapıcısının mükemmelliği sonucuna varamaz. Hume, bu analogi ile dünyadaki kötülüklerin ve eksikliklerin, mükemmel bir Tanrı'nın eseri olarak görülmesindeki çelişkiyi vurgulamaktadır. Eğer dünya mükemmel ve iyilik dolu bir Tanrı tarafından yaratıldıysa bu dünyada mevcut olan acı ve kötülükler nasıl açıklanabilir?

David Hume'un yaklaşımı, kötülük problemine oldukça eleştirel bir bakış açısı getirir. Ona göre evrenin düzenli olduğu yönündeki yaygın inancın aksine gerçekte bir düzensizlik söz konusudur. O, düzenin varlığını kabul etsek bile bu düzenin Tanrı düşüncesine ulaştırmayacağına ısrar eder. Öyle ki o, bu dünyanın kusurlarından yola çıkarak eğer bir tasarımcı varsa bu tasarımcının mükemmel bir Tanrı olamayacağını savunur. Bu çıkarımı dünyanın kötülüklerle dolu olması ve mükemmel bir tasarımın varlığına dair somut kanıtların olmaması üzerine kurar.⁵²

Hume'un açıklamalarından anlaşılıyor ki teist sistemlerin güçlü argümanlarından olan düzen ve gaye delilini yani evrenin düzenli bir tasarıma sahip olduğu ve bunun Tanrı'nın varlığını kanıtladığı argümanını geçersiz kılmaya çalışmıştır. Ona göre bu delil evrenin gerçek yapısını yansıtmaz ve Tanrı'nın varlığını ispatlamak için uygun değildir. Bu konuda şunları söylemektedir:

Birisi, evrenin bir tür tasarımdan çıktığını öne sürebilir ya da tahmin edebilir. Ancak bu noktadan öteye, tek bir şey bile ifade edemeyecek ve teolojisinin her bir unsuru, son derece geniş bir hayal gücü ve varsayımlar boşluğuyla belirlenmeye bırakılacaktır. Böyle bir kişinin bilebileceği kadarıyla, bu dünya üstün bir ölçütle karşılaştırıldığında oldukça kusurlu ve mükemmellikten uzaktır. Belki de bu dünya, Tanrı'nın ilk denemesi olabilir. Belki de bu aksak işçilikten utanarak onu sonrasında yüzüstü bırakmıştır. Evren, sadece bağımlı ve daha düşük düzeyde bir Tanrısal varlığın eseri olabilir. Belki de üstlerinin alay konusudur. Ya da çok

⁵² Hume, *Din Üstüne*, 209.

*yaşlanmış bir Tanrı'nın bunaklık döneminin bir ürünü olup, aldığı ilk hız ve etkin atılımla, onun ölümünden beri kendi başına bir macera yaşamaktadır.*⁵³

Hume'un kötülük problemini ele alış biçimi kötülüğün varlığının mükemmel bir Tanrı tasavvuruna uygun düşmediği noktasına odaklanmaktadır. Bu genel olarak kötülük problemi tartışmalarında yaygın bir tema olup mükemmelliğin var olması beklenen bir Tanrı'nın dünyasında kötülüklerin varlığının bir çelişki yarattığını öne sürer. Hume, bir kişinin mükemmel bir varlık tarafından yapıldığı düşünülen bir eseri gördüğünde eğer eser mükemmel değilse bu kişinin yapıcısının mükemmelliği hakkında şüpheyi düşeceğini savunur. Bu durum bir insanın bir eseri inceleyerek yapıcısının mükemmelliğine asla ulaşamayacağı fikrini pekiştirir.⁵⁴

Özetle Hume kötülük problemi üzerinden evrende gözlemlenen kötülüklerin mükemmel bir yaratıcı Tanrı fikriyle bağdaşmadığını ve teist argümanların zayıf olduğunu iddia eder. Hume'un bu yaklaşımı kötülük problemi ve teodise üzerine tartışmalarda sıkça atıf yapılan bir perspektiftir.

Kötülük probleminin tarihçesinden bahsederken John Leslie Mackie'nin de görüşlerine değinmek yerinde olacaktır. "Evil and Omnipotence" adlı çalışmasında kötülük problemine yönelik eleştirel bir bakış açısı sunar.⁵⁵ Onun temel argümanı Tanrı'nın nitelikleri ve dünyadaki kötülüğün varlığı arasında bir çelişki olduğu üzerinedir. Mackie'nin analizi şu üç temel önermeye dayanır:⁵⁶

Tanrı Her Şeye Gücü Yetendir (Omnipotence): Tanrı'nın sınırsız güce sahip olduğunu ve her şeyi yapabileceğini ifade eder.

Tanrı Tamamen İyidir: Tanrı'nın sadece iyilik yapacağını ve kötülüğe karşı olacağını belirtir.

Yine de Kötülük Var: Dünyada kötülüğün var olduğunu gösterir.

Mackie, bu üç önermenin bir arada tutarlı olmadığını savunur. Eğer Tanrı her şeye gücü yeten ve tamamen iyi ise kötülüğü ortadan kaldırması beklenir. Ancak dünyada kötülük varsa bu durum Tanrı'nın ya her şeye gücü yetmediğini ya da tamamen iyi olmadığını gösterir.⁵⁷

⁵³ Hume, *Din Üstüne*, 209.

⁵⁴ Hume, *Din Üstüne*, 209.

⁵⁵ Mackie, "Evil And Omnipotence", 200-212.

⁵⁶ Mackie, "Evil And Omnipotence", 200-212.

⁵⁷ Mackie, "Evil And Omnipotence", 200-212.

Mackie ayrıca bu çelişkinin açığa çıkması için bazı ek önermelerin veya belki de “iyi”, “kötü” ve “sınırsız güç” terimlerini birbirine bağlayan bazı yarı-mantıksal kuralların gerektiğini belirtir. Bu ek ilkeler şunlardır: İyi, kötüye karşı öyle bir şekilde karşıt olmalıdır ki iyi bir şey her zaman elinden geldiği kadar kötülüğü ortadan kaldırır ve her şeye gücü yeten bir varlığın yapabileceği hiçbir sınır yoktur. Bu ilkelerden yola çıkarak iyi ve her şeye gücü yeten bir varlık kötülüğü tamamen ortadan kaldırır ve böylece iyi ve her şeye gücü yeten bir varlık ile kötülüğün varlığı birbiriyle uyumsuzdur.⁵⁸

Mackie, sorunun tam olarak ifade edilmesiyle problemin en azından bu önermelerden birinin terk edilmesi suretiyle çözülebileceğini belirtir. Eğer birisi Tanrı'nın tamamen iyi veya tamamen her şeye gücü yeten olmadığını, kötülüğün var olmadığını, iyi ile var olan kötülük türünün karşıt olmadığını veya her şeye gücü yeten bir varlığın yapabilecekleri konusunda sınırlar olduğunu kabul ederse kötülük problemi onun için ortaya çıkmaz.⁵⁹

Kötülük probleminin teistlerin önemli çıkmazlarından biri olduğunu söyleyen bir diğer isim de Antony Flew'dir. O, kariyerinin büyük bir kısmında ateizmi savunmuş ve özellikle kötülük problemi üzerine önemli argümanlar geliştirmiştir.⁶⁰ Onun kötülük probleminde yaklaşımı Tanrı'nın varlığı ve doğası üzerine yaptığı düşünsel sorgulamalara dayanır. Bu çalışmasında teolojik iddiaların Tanrı'nın varlığı da dahil olmak üzere doğrulanabilir veya çürütülebilir olmaması nedeniyle anlamsız olduğunu savunmuştur. Flew, bir kıssadan yola çıkarak⁶¹ eğer bir iddianın olumsuzlamasının mümkün olmadığı bir durumda o iddianın gerçekte bir iddia olup olmadığını sorgular. Filozofumuzun belirttiğine göre “Tanrı'nın bir planı vardır”, “Tanrı dünyayı yaratmıştır”, “Tanrı bizi bir

⁵⁸ Yaran, *Kötülük ve Teodise*, 47.

⁵⁹ Mackie, “Evil And Omnipotence”, 200-212.

⁶⁰ Antony Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, çev. Hasan Kaya – Zeynep Ertan (İstanbul: Profil Kitap, 2017), 22.

⁶¹ “İki kâşif ormanda bir açıklığa rastlar. Açıklıkta birçok çiçek ve yabani ot yetişmektedir. Kaşiflerden biri, 'Bu alanı bir bahçıvan bakıyor olmalı.' der. Diğeri ise katılmaz, 'Bahçıvan yok.' der. Bunun üzerine çadırlarını kurarlar ve nöbet tutmaya başlarlar. Fakat hiçbir zaman bir bahçıvan görülmez. 'Belki de bahçıvan görünmezdir.' diye düşünürler. Bu yüzden dikenli tel ile çitler kurarlar, çiti elektrikle donatırlar ve kan izi süren köpeklerle devriye gezerler. (Çünkü H. G. Wells'in 'Görünmez Adam'ının görülmesi mümkün olmasa da koklanabildiğini ve dokunulabildiğini hatırlarlar.) Ama hiçbir çığlık bir saldırganın şok geçirdiğine işaret etmez. Telin hareketleri görünmez bir tırmanıcıyı ele vermez. Kan izi süren köpekler asla havlamaz. Yine de İnanan ikna olmaz. 'Ama bir bahçıvan var, görünmez, elle tutulamaz, elektrik şoklarına karşı hissiz, kokusu olmayan ve ses çıkarmayan, bahçesine gizlice bakmaya gelen bir bahçıvan.' Sonunda Şüpheli umudunu yitirir, 'Peki, özgün iddianızdan geriye ne kaldı? Sizce görünmez, elle tutulamaz, sürekli olarak ulaşılamaz bir bahçıvanın hayali bir bahçıvan ya da hiçbir bahçıvan olmamasından farkı nedir?' Antony Flew, vd., "Theology and Falsification: A Symposium.", *The Philosophy of Religion* (1971), 1.

babanın çocuklarını sevdiği gibi sever” gibi ifadeler ilk bakışta iddialar gibi görünebilir ancak eğer bu tür ifadelerin iddia olduğu doğrulanamaz veya çürütülemezse gerçekte anlamsız kalırlar. İddiaların anlamı onların yanlışlanabilirliği ile doğrudan ilişkilidir; eğer yanlışlanamıyorsa aslında hiçbir şey iddia etmiyor olabilirler ve bu da onların gerçekten bir iddia olmadıklarını gösterir. Daha sonra “*God and Philosophy*” adlı eserinde ise Tanrı’nın varlığının düzen ve amaç, kozmolojik ve ahlaki iddialar ya da belli bir dini deneyim yoluyla savunulamayacağını ileri sürmüştür. Bu çalışmalarda Tanrı’nın varlığını ve kötülük problemine dair teistik savunmaların yetersizliğini ele almıştır.⁶²

Flew, kötülük meselesinin din felsefesinin en karmaşık sorunlarından biri olduğuna inanıyordu. Ona göre kötülük meselesi ateistler için Tanrı’nın var olmaması için bir gerekçe sağlarken dindarlar için de iman krizine yol açabilirdi. O, bir ateist olarak Tanrı’nın yokluğunu kanıtlama yükümlülüğü olmadığını savunsa da Tanrı’nın var olmadığını iddia eden argümanların ona göre en tutarlı olanının kötülük problemi olduğunu belirtmiştir. Hristiyan düşüncesindeki düşüş ve ilk günah inancının ya da kötülüklerin daha büyük iyilikler için gerekli olduğu savunmasının kötülük problemine kesin bir çözüm sağlamadığını ileri sürmüştür. Öyle ki o, özgür irade savunmasının Tanrı’nın kudreti ile çeliştiğini ve bu savunmanın da yetersiz olduğunu ifade etmiştir. Zira ona göre eğer Tanrı mutlak kudret sahibi ise her zaman doğru seçim yapan insanları yaratma gücüne de sahip olmalıdır. Bu nedenle filozofumuz Flew, özgür irade savunmasının ve mutlak kudretli Tanrı düşüncesinin içinde çözümsüzlükler barındırdığını ve bu durumun Tanrı düşüncesine olumsuz yansımalarının olduğunu öne sürmüştür.⁶³

Kuşkusuz Flew’un bu yaklaşımı ateizmin temel varsayımlarından biri olan empirik kanıtlara dayalı düşünce yapısını yansıtır. O, bir kişinin ateizmi kabul etmesi gerektiğini ve Tanrı’nın varlığını gösteren empirik kanıtlar ortaya çıkana kadar bu varsayımı sürdürmesi gerektiğini savunmuştur. Ayrıca özgür irade savunmasının kötülük problemine bir çözüm sunmadığı görüşünü de belirtmiştir.

Sonuç olarak kötülük problemi felsefenin en eski ve en büyük sorunlarından biri olarak kalmaya devam etmektedir. Epicurus’un formülasyonu sorunun kökenlerine işaret ederek Tanrı’nın kudreti ve iyiliği ile dünyadaki kötülüğün varlığı arasındaki çelişkiyi

⁶² Mehmet Şükrü Özkan, “Antony Flew’ün Ateizmden Tanrı İnancına Yolculuğu”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 2/1 (Güz 2016), 65-95.

⁶³ Özkan, “Antony Flew’ün Ateizmden Tanrı İnancına Yolculuğu”, 65.

ortaya koyar. David Hume ve Antony Flew gibi düşünürler kötülük problemine dair eleştirileriyle çelişkinin teistik inançlar için nasıl bir zorluk oluşturduğunu göstermeye çalışırlar. Hume'un eleştirisi, evrenin kusurlu yapısından yola çıkarak mükemmel bir Tanrı'nın varlığını sorgular. Mackie, Tanrı'nın kudret ve iyiliği ile kötülüğün varlığı arasındaki çelişkiyi çözmek için geleneksel teistik inançlardan bir ya da daha fazlasının terk edilmesi gerektiğini öne sürer. Flew ise kötülük problemi üzerinden Tanrı'nın varlığını ve doğasını eleştirir ve teolojik iddiaların doğrulanabilirlik eksikliği nedeniyle anlamsız olduğunu savunur.

Covid-19 pandemisinin dünya çapında yarattığı yıkım kötülük problemini yeniden gündeme getirmiştir. Bu kriz bazılarına göre Tanrı'nın cezalandırması bazılarına göre ise insan kötülüğünün bir sonucu olarak görülmektedir. Bu bağlamda dünyada kötülüğün varlığını iyi ve sevgi dolu bir Tanrı ile nasıl bağdaştırabiliriz sorusu tekrar ortaya çıkmaktadır. Kötülük kişisel olarak bizi veya sevdiklerimizi etkilediğinde genellikle felsefi bir problemden ziyade varoluşsal bir çılgılık halini alır. Tanrı koronavirüs gibi bir felaketin insan hayatını bu kadar tahrip edebileceği bir dünyayı neden yaratmıştır?⁶⁴

Genel olarak kötülük problemi insanlığın varoluşsal ve teolojik anlam arayışında önemli bir yer tutmaktadır. Felsefe ve teolojinin bu temel sorunu Tanrı'nın doğası, insan özgürlüğü ve dünyadaki acı ve kötülüğün anlamı hakkında süregelen tartışmalarda merkezi bir rol oynamaya devam edecektir. Bu tartışmalar hem inançlı hem de inançsız bireyler için varlık ve ahlak üzerine derin düşünmeye sevk eden zorlu bir alan olarak kalacaktır.

1.4. Kötülük Problemi Çeşitleri

1.4.1. Mantıksal Kötülük Problemi

Bu problem dünyada iyi ve her şeye gücü yeten bir Tanrı'nın varlığı ile kötülüğün varlığı arasındaki mantıksal çelişkiyi ele alır. Özetle eğer dünyada iyi ve her şeye gücü yeten bir Tanrı varsa kötülük olmamalıdır; ancak kötülük var olduğuna göre Tanrı ya iyi değildir ya her şeye gücü yeten değildir ya da hiç yoktur. Teistik inançların temel varsayımları ile dünyadaki kötülükler arasındaki mantıksal tutarlılığı sorgular. Bu çerçevede mantıksal kötülük probleminin temel önermeleri ve bu probleme yönelik bazı felsefi yanıtlar aşağıda detaylı olarak incelenecektir:

⁶⁴ Michael vd., "Covid 19 Natural Evil/Human Evil", 61-66.

Geleneksel teistik anlayışa göre Tanrı her şeyi bilen, her şeye gücü yeten ve sonsuz derecede iyi olarak tanımlanır.

Dünyada hem moral kötülükler (insanlar tarafından yapılan kötü eylemler) hem de doğal kötülükler (doğal afetler gibi insan kontrolü dışındaki olaylar) gözlemlenmektedir.

Bazı filozoflar Tanrı'nın bu nitelikleri ile dünyadaki kötülüğün varlığı arasında bir mantıksal çelişki olduğunu iddia ederler. Eğer Tanrı her şeyi biliyor ve her şeye gücü yetiyorsa kötülükleri önleyebilmeli; eğer sonsuz derecede iyi ise kötülükleri önlemek istemeli.

Problemin önemli savunucularından Mackie, Tanrı'nın varlığı ile kötülüğün varlığı arasında bir mantıksal tutarsızlık olduğunu savunur. Ona göre Tanrı'nın mutlak kudret sahibi (A), mutlak iyilik sahibi (B) olduğu ve kötülüğün varlığı (C) önermeleri bir arada tutarlı bir şekilde var olamaz. Bu önermelerden en az birinin reddedilmesi gerektiğini öne sürer. Mackie, mantıksal tutarsızlığı ortaya koymak için ilave önermelere başvurur. Bu argümanlar şunlardır: (D) İyilik kötülüğün karşıtıdır ve iyi bir varlık mümkün olduğunca kötülüğü ortadan kaldırmak ister; (E) Mutlak kudret sahibi bir varlığın yapabileceklerinin sınırı yoktur. Mackie'ye göre, mutlak iyilik sahibi bir varlık kötülüğü tamamen ortadan kaldırmalıdır; bu nedenle mutlak kudret sahibi bir varlık kötülüğe izin vermez. Kötülüğün varlığı ile mutlak kudret sahibi bir varlığın düşüncesi mantıksal olarak tutarsızdır.⁶⁵

Mackie, bu mantıksal çelişkiden kurtulmanın kötülüğün reel varlığını veya Tanrı'nın özsel niteliklerini (iyilik ve kudret gibi) yok sayarak mümkün olduğunu savunur. Ona göre, bu önermelerin tutarsızlığı Tanrı inancının (veya dini önermelerin) sadece rasyonel bir destekten yoksun olmakla kalmayıp mutlak anlamda irrasyonel olduğunu gösterir. Mackie'nin bu argümanları, kötülük probleminin mantıksal yönüne odaklanır ve Tanrı'nın varlığının kötülüğün varlığıyla mantıksal bir uyumsuzluk içinde olduğunu savunur.

Mantıksal kötülük problemi bağlamında Tanrı'nın varlığı ile kötülüğün varlığının birbiriyle uyumsuz olduğunu savunan bir diğer isim Henry John McCloskey (1925–2000)'dir.⁶⁶ Onun görüşleri de Tanrı'nın her şeye kadir, her şeyi bilen ve son derece iyi

⁶⁵ Mackie, "Evil And Omnipotence", 200-212.

⁶⁶ Henry John McCloskey, "God and Evil", *The Philosophical Quarterly* 10/39 (Nisan 1960), 97-114.

olması ile dünyada var olan kötülük ve acı arasında bir çelişki olduğu fikrine dayanır. McCloskey Tanrı'nın kötülük içeren bir evren yaratmasının iyi bir nedeni olabileceğini ileri sürer. Eğer Tanrı'nın kötülük içeren bir evren yaratması iyi bir nedene dayanıyorsa bu, Tanrı'nın varlığı ve kötülüğün varlığı arasındaki tutarlılığı sağlayabilir.⁶⁷

1.4.2. Varoluşsal Kötülük Problemi

Egzistansiyel görüş⁶⁸, dünyada mevcut olan kötülüklerden yola çıkarak Tanrı'nın varlığının sorgulanması ve ahlaki gerekçelerle Tanrı'nın reddedilmesi gerektiğini savunan bir problemdir. Kötülük probleminin diğer çeşitleri gibi kötülüğün varlığı ve Tanrı'nın varlığının birbiriyle uyumlu olup olmadığı üzerine yoğunlaşır. İki temel soru problemi belirginleştirir: Eğer Tanrı her şeye kadir ve tamamen iyiye dünyadaki kötülüklerin varlığını nasıl açıklayabiliriz? Ve eğer dünyada kötülükler varsa bu Tanrı'nın iyilik ve kudretini nasıl etkiler?

Varoluşsal bakış, kötülük probleminin mantıksal/ önermesel boyutu yanında gerçek hayattaki yansımalarına bakar. Kötülüğün tecrübe edilmesi sürecinin bireyin Tanrı ve dünya görüşü üzerindeki etkilerini kapsar. Kötülüğün deneyimlenmesi dini inançlarda bir krize yol açtığında bu sorun öne çıkar.⁶⁹

Varoluşsal kötülük problemini diğerlerinden ayıran yanı sadece Tanrı'nın varlığı ve nitelikleriyle ilgili değil aynı zamanda insanın varoluşsal durumu ve ahlaki sorumlulukları hakkında da derin sorular ortaya koyuyor olmasıdır. Problem, insanı dünyadaki yerini ve yaşamın anlamını sorgulamaya, ahlaki değerler ve seçimler üzerine düşünmeye yönlendirir. Varoluşsal kötülük probleminin çözümü veya anlaşılması insanın kendisini ve çevresini nasıl algıladığı ve değerlendirdiği üzerinde büyük etkiye sahiptir.

Kötülük probleminin varoluşsal boyutunda görüşleriyle dikkat çeken isim Albert Camus'tur. Onun varoluşsal kötülük problemi üzerine yaptığı çalışmalar onun hayatın

⁶⁷ McCloskey, "God and Evil", 97-114.

⁶⁸ Yirminci yüzyılda rasyonalizm, pozitivizm ve bilimsellik gibi akımlara reaksiyon olarak çeşitli felsefi düşünce tarzları meydana gelmiştir. Bu düşünce tarzlarından en mühim olanlarından biri, insanı merkeze alan varoluşçuluktur. Varoluşçuluk, geleneksel felsefenin insanın varoluşunu ve bireysel deneyimlerini yeterince dikkate almamasını eleştirir. Varoluşçuluk söz konusu olduğunda 19. yüzyılda Sören Kierkegaard ve 20. yüzyılda Martin Heidegger, Karl Jaspers, Jean-Paul Sartre ve Gabriel Marcel gibi filozoflar öne çıkar. (Frank Magill, *Egzistansiyalist Felsefenin Beş Klasığı*, çev. Vahap Mutal, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992, s.9). Ayrıca 1930 ile 1940 yılları arasında edebi ve felsefi anlamda çeşitli denemeler için varoluşsal felsefe kavramı kullanılmıştır. Bu dönemde Kierkegaard, Dostoyevski, Nietzsche, Kafka ve Camus gibi isimler bir arada zikredilmiş, N.Berdayef, L.Chestov ve B.Fontane gibi yazarlar Boemhe, Schelling ve Baader'i de dâhil ederek, irrasyonalizme eğilim gösteren bireysel ve trajik bir düşünce akımını savunmuşlardır ve geleneksel akımların dışında bir yerde konumlanmışlardır (Jacques Colette, *Varoluşçuluk*, çev. Işık Ergüden, Ankara: Dost Kitabevi, 2006, 9).

⁶⁹ Yaran, *Kötülük ve Teodise*, 41.

anlamı ve kötülük meselesi üzerine odaklanan felsefesinin merkezinde yer alır. Camus, hayatın anlamını bulma çabasının “absürt” ve “başkaldırı” kavramları üzerine inşa edilmiş olduğunu savunur. Ona göre bu dünya anlamsızlığına rağmen yaşamaya değerdir ve hayata anlam katmanın tek yolu din değildir. Camus, hayatın anlamsızlığı ve varoluşsal kötülük problemini ağır felsefi metinler yerine denemeler ve roman karakterleri üzerinden tartışmayı tercih etmiştir. Onun felsefesi hayatın anlamsızlığı ve kötülüğün yadsınamaz gerçekliği karşısında Tanrı’nın anlamsızlığına ve Tanrı’nın varlığına yönelik bir yılgınlık değil bir başkaldırıya dayanır. Camus Tanrı’nın, kötülüğün varlığı nedeniyle anlamını yitirdiğine inanır ve kötülük karşısında bir inananın nasıl tepki vermesi gerektiğine ilişkin dinlerin genel tavrını eleştirir. Ayrıca bu konuda farklı yaklaşımların da mümkün olduğunu savunur. Örneğin; AIDS hastalığının ortaya çıkardığı acı ve ıstırap karşısında tüm inananların tavrının aynı olmadığını bazı inananların bu kötü durumla mücadeleyi seçerken bazılarının durumu Tanrı’ya havale ettiğini belirtir. Camus, kötülükle mücadele ederken bu mücadelenin her şeyi halletmediğini ve bazen Tanrı’nın gizemine inanmayı ve ona teslim olmayı seçmenin kolaycılık olarak görmektedir.⁷⁰

1.4.3. Delilci Kötülük Problemi

Delilci kötülük problemi kötülüklerin varlığının, Tanrı’nın varlığı için olumsuz bir kanıt teşkil ettiği argümanına dayanır. Bu yaklaşım Tanrı’nın varlığını kesin olarak çürütmez ancak Tanrı’nın varlığına karşı ciddi şüpheler uyandırır. Kanıtsal kötülük problemi genellikle Tanrı’nın iyi ve güçlü doğasını sorgular. Tanrı her şeye kadirse ve tamamen iyiye neden kötülüğe müdahale etmiyor veya kötülüğü önlemiyor? Problem kötülüğün realitesinden yola çıkar fakat mantıksal kötülük problemi kadar iddialı değildir.⁷¹

Delilciler, Tanrı’nın varlığının mantıksal olarak yanlışlanamasa bile empirik delillerin ışığında Tanrı’nın varlığının oldukça düşük bir olasılık olduğunu iddia eder. James Cornman ve Keith Lehrer gibi filozoflar evrendeki kötülüğün miktarı ve niteliğini göz önüne alarak her şeye gücü yeten ve tamamen iyi bir Tanrı’nın varlığının mantıken çürütülmesi zor olsa da bu durumun dış dünyadaki empirik delillerle tümevarımsal bir şekilde değerlendirildiğinde makul bir olasılık olmaktan çıktığını ve gayri muhtemel hale

⁷⁰ Mustafa Çakmak, “Albert Camus’un Felsefesinde Hayatın Anlamı ve Varoluşsal Kötülük Problemi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (Şubat 2013), 107.

⁷¹ Yaran, *Kötülük ve Teodise*, 63.

geldiğini savunurlar. Filozoflarımız problemi şu şekilde ortaya koymaktadırlar:

Eğer her-yönüyle-iyi, her-şeyi-bilen ve her-şeye-gücü-yeten biri olasıydınız ve içinde- mutlu ve üzgün olan; hazdan hoşlanan, acıyı hisseden; sevgi, öfke, merhamet, nefret ifade eden-duygulu varlıkların bulunduğu bir evren yaratacak olsaydınız, ne çeşit bir dünya yaratırdınız? Her-şeye-gücü-yeten biri olarak, yaratması sizin için mantiken mümkün olan herhangi bir dünyayı yaratma gücüne sahipsiniz; her-şeyi-bilen olarak da bu mantiken mümkün dünyalardan herhangi birini nasıl yaratacağınızı bilirdiniz. Hangisini seçerdiniz? Besbelli ki, her-yönüyle-iyi olduğunuz ve yaptığınız her şeyde en iyi şeyi yapmayı isteyeceğiniz için tüm mümkün dünyaların en iyisini seçerdiniz. O zaman tüm mümkün dünyaların en iyisini, yani mümkün olan en az miktarda kötülük içeren dünyayı yaratırdınız. Ve ıstırap, sıkıntı, acı, en açık kötülük türlerinden olduğu için, duyguların en az zarar gördüğü bir dünya yaratırdınız. Böyle bir dünyanın nasıl olacağını tahayyül etmeye çalışın. Bu gerçekten var olan, içinde yaşadığımız dünya gibi mi olurdu? Mantiken mümkün olan herhangi bir dünyayı yaratabilecek bir gücün ve nasıl yaratılacağına ilişkin bilgin olsa, bunun gibi bir dünya mı yaratırdınız? Eğer cevabın “hayır” ise ki öyle olmalı gibi gözüküyor, o zaman bu dünyadaki ıstırap ve acıdan doğan kötülüğün bu dünyayı Tanrı’nın yarattığını düşünen herhangi biri için nasıl bir sorun olduğunu anlamaya başlamalısın; o zaman da öyle görünüyor ki, onun Tanrı diye isimlendirdiğimiz bir şey tarafından yaratılması ve yönetilmesinin muhtemel olmadığı (improbable) sonucuna ulaşmalıyız. Bu durumda, bu belirli dünya veriliğinde- eğer varsa, dünyayı yaratan- bir Tanrı’nın var olmasının muhtemel olmadığı sonucuna ulaşmalıyız gibi gözüküyor. Sonuç olarak bu dünyada bulunan delillerin Tanrı’nın var olduğu inancından ziyade Tanrı’nın var olmadığı inancını haklı çıkardığı görülüyor.⁷²

Delilci kötülük problemi kötülüğün varlığını ve yaygınlığını Tanrı’nın var olup olmaması konusunda önemli bir delil olarak kullanır. Bu yaklaşım Tanrı’nın varlığının evrende gözlemlenen kötülüklerin varlığı ve yoğunluğuyla çeliştiğini öne sürer. Kötülüklerin varlığı Tanrı’nın her şeye gücü yeten ve tamamen iyi olduğu düşüncesine karşı bir itiraz olarak görülür. Somut bir kanıt çevrildiğinde problemin basamakları şu şekilde karşımıza çıkar:

- 1.Tanrı varsa gereksiz hiçbir kötülüğe izin vermez.
- 2.Muhtemelen dünyada bir miktar yararsız kötülük vardır.
- 3.Öyleyse Tanrı muhtemelen var- değildir.⁷³

⁷² James W. Cornman vd., *Philosophical Problems and Arguments*, (New York: Hackett Publishing, 1992), 251-252. Aktaran: Yaran, *Kötülük ve Teodise*, 64.

⁷³ Recep Kılıç- Mehmet Sait Reçber (ed.), *Din Felsefesi El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınevi, 2014), 200.

Delilci kötülük problemi mantıksal yaklaşım kadar katı bir tutum sergilemez. Burada alenen kötülüklerin varlığı ile Tanrı'nın varlığı arasında bir çelişki, tutarsızlık yoktur. Ne kötülüğün ne Tanrı'nın imkânı birbiriyle uyumsuz değildir. Öyle ki delilci kötülük problemi birinci önermeden anlaşılacağı üzerine “yararsız/gereksiz kötülük” diye bir kavram kullanır. Öyleyse evrendeki bazı kötülükler gerekli ve anlamlıdır. Delilci bakış kötülüğün yoğunluğundan rahatsız oluyor gibi görünmektedir. Evrendeki kötülüğün miktarı ise göreceli bir durumdur. Burada hangi tür kötülüklerin (doğal, ahlaki, metafiziksel) yaygın veya yoğun olduğunu belirtmek daha doğru olacaktır. Evrendeki tüm olay ve olgulara bakma imkânımız olsaydı nispeten iyiliğin daha fazla olduğunu göreceğimiz de makuldür.

1.5. Kötülük Problemine Karşı Geliştirilen Geleneksel Teodiseler

1.5.1. Teodisenin Tanımı

Teodise teolojik ve felsefi tartışmalarda Tanrı'nın varlığını ve dünyadaki kötülüğün varlığını birlikte açıklama çalışmalarıdır. Kelime Yunanca “Tanrı” (theos) ve “adalet” (dike) kelimelerinin birleşiminden türetilmiştir. Temelde her şeye gücü yeten, sonsuz derecede bilge ve iyiliksever bir Tanrı'nın var olduğu ve dünyada kötülüklerin bulunduğu gerçeği arasındaki görünür çelişkiyi çözmeyi amaçlar. Kavramı ilk kez kullanan Alman filozof ve matematikçi Gottfried Wilhelm Leibniz, 1710 yılında “Théodicée” adlı eserinde teodise terimini tanıtmıştır.⁷⁴

Literatürde çeşitli teodise formları öne sürülmesine rağmen bazı Hristiyan düşünürler Tanrı'nın amaçlarını anlamaya veya insanın bakış açısından Tanrı'nın eylemlerini yargılamaya çalışmanın dinsel açıdan saygısızlık olduğunu savunmuşlardır. Diğerleri ise “teodise” ile daha sınırlı bir “savunma” arasında ayırım yaparak dünyada bazı kötülüklerin varlığının Tanrı'nın kudreti ve mükemmelliğiyle mantıksal olarak uyumlu olabileceğini göstermeye çalışmışlardır. Savunma, Tanrı'nın varlığını kötülüğün varlığı ile uyumlu hale getirmeye çalışırken teodise daha geniş bir bağlamda kötülüğün var olma nedenlerini ve amacını ele alır. Teodise ve savunmalar teoloji ve felsefede kötülük problemini ele almanın iki farklı yoludur.⁷⁵

Teodise ve savunma Tanrı'nın iyiliği ve kudreti ile dünyadaki kötülüğün varlığı arasındaki çelişkiyi çözmeye yönelik iki farklı yaklaşımı ifade eder. Her iki kavram da

⁷⁴ Gottfried Wilhelm Leibniz, *Theodicee*, çev. Levent Özşar (İstanbul: Biblos Kitapevi, 2008), 127.

⁷⁵ Britannica, “Theodicy”, (Erişim 25 Aralık 2023).

kötülük problemini ele alır ancak aralarındaki temel farklar amaçları ve yöntemleri açısından belirgindir. Teodise genellikle kötülüğün varlığını ahlaki veya teolojik bir perspektiften açıklamaya çalışırken savunma daha çok mantıksal ve felsefi bir yaklaşıma dayanır. Teodise kötülüğün Tanrı'nın büyük planının bir parçası olduğunu ve genellikle kötülüğün daha büyük bir iyilik için gerektiğini veya bazı önemli amaçlara hizmet ettiğini savunur. Teodise Tanrı'nın neden kötülüğe izin verdiğini veya kötülüğün varlığının Tanrı'nın iyiliği ile nasıl uyumlu olduğunu açıklamaya çalışır.

Savunma kötülüğün varlığının Tanrı'nın varlığını imkânsız veya mantıksız hale getirmediğini, Tanrı'nın varlığıyla çelişmediğini göstermeye çalışır. Ancak bu kötülüğün varlığını ayrıntılı bir şekilde açıklamaya veya haklı çıkarmaya çalışmaz.

Her iki yaklaşım da kötülük problemiyle mücadelede önemli rol oynar ve farklı bakış açıları ve anlayışlar sunar. Bu sebeple çalışmamızda geleneksel teodise ve savunmalar kötülük problemlerine çözüm önerilerinde ayrım yapılmaksızın birlikte ele alınacaktır.

1.5.2. Kötülük Problemine Çözüm Önerileri

1.5.2.1. İrenaeuscu Teodise

Doğu Ortodoks Kilisesi'nden Episkopos İrenaeus (yaklaşık 130-202), insanın tabii evrim yoluyla yaratıldığına ve Tanrı'dan bilişsel bir mesafede olduğuna inanmıştır. Bu bilişsel mesafe insanlara özgürlük sağlar. Ben-merkezci insan bu zorlu dünyada olgunlaşırken kötülük Tanrı'nın yaratışının zorunlu bir özelliği olarak kabul edilir.⁷⁶ İrenaeus, insanın Tanrı'nın suretinde yaratılması sebebiyle hem mükemmel hem de kusurlu bir varlık olduğunu ancak akıl ve irade ile kendini mükemmelliğe doğru geliştirebileceğini savunmuştur.⁷⁷

İrenaeuscu teodise son yüzyıl boyunca yeniden ilgi çekmeye başlamış ve yeni yorumlarla geliştirilmiştir. On dokuzuncu yüzyılda Friedrich Schleiermacher gibi düşünürler yirminci yüzyılda Frederick Robert Tennant ve diğerleri tarafından ele alınmış ve savunulmuştur.⁷⁸

Tennant, İrenaeuscu düşüncelerle uyumlu bir şekilde teizmin Tanrısı'nın her bir ruha özgün bir doğa, bireysellik, kapasite ve yetersizlikler düzenleme imkânı verdiğini

⁷⁶ Yaran, *Kötülük ve Teodise*, 108.

⁷⁷ Rafiz Manafov, *John Hick'in Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Günümüz Açısından Teodise* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2020), 110.

⁷⁸ Yaran, *Kötülük ve Teodise*, 108.

öne sürer. Tennant'ın görüşleri Tanrı'nın insanların eylemlerini bir makinenin halkaları gibi çalıştıran bir etken olmadığını vurgular. İnsan kendi yaptığı hataların sorumluluğunu üstlenmelidir. Bu durum Tanrı'nın insan eylemlerini önceden belirlemesi veya kontrol etmesi anlamına gelmez. Tennant'a göre ahlaki tutarlılık temelinde var olan bir dünyada özgürlük kaçınılmazdır ve bu dünya iyi ve kötünün varlığını içerir. İnsanın bu iyi ve kötü arasında seçim yapma hürriyetine sahip olması gerektiğini savunur. Eğer insanın eylemlerine insanın ötesinde bir güç müdahale ederse o zaman bu eylemler artık insanın kendi tercihleriyle yapılmış sayılamaz.⁷⁹ İrade hürriyetinden kaynaklanan kötülüğün varlığı Tanrı'nın özgür iradeli varlıklar yaratması ve bu varlıkların sonsuz bir değere sahip olmaları nedeniyle suç işleme potansiyeline sahip olmaları gerçeğini teyit eder. Bu durum ilahi adaletin bir zorunluluğu olarak Tanrı'nın insanlara günah işleme imkânı tanınması anlamına gelir. Dolayısıyla Tanrı'nın bir defa özgür iradeli varlıklar yaratıp onları kötülük ya da günah işleme hususunda herhangi bir müdahalede bulunmaksızın kendi hallerine bırakması mantıken adil bir Tanrı kavramına zarar vermez.⁸⁰

Tennant'a göre dünyanın herhangi bir ahlaki düzene sahip olmamasına rağmen bizler ahlaki düzenin tesisi için Tanrı ile iş birliği içerisinde olmalıyız. Bu bağlamda ahlaki düzenin var olmasından insanın arzularının sorumlu olduğu gerçek kötülüğün bu düzende mevcut olduğu vurgulanmaktadır. Çünkü filozofa göre insanların işlediği kötülükler Tanrı'nın bir eylemi olarak değerlendirilemez. Tanrı insanların günah işleme potansiyelini önceden bilse de bu potansiyelin varlığından sorumlu tutulabilir; fakat günahın gerçekleşmesinden sorumlu değildir. Mantıki olarak günahın hiçbir zaman gerçekleşmemesi mümkündür ve Tanrı insanların kötülüklerinin yaratıcısı olarak görülmez.⁸¹

Özgür irade, insanın bireysel eylemlerinde kendi kapasitesini ortaya çıkarması, tercihlerinde duygularını belirleyici olarak kullanması ve mekaniksel bir işlem gibi değil kendi tercihleriyle hareket etmesi anlamına gelir. Tanrı insanın eylemlerini yaratmaz; insan kendi eylemlerini kendisi seçer. Bu bakış açısı insan özgürlüğünü Tanrı'nın yaratış planı içinde merkezi bir yere koymakta ve insanın ahlaki sorumluluğunu

⁷⁹ Mehmet Demirtaş, "Kötülük Problemi Teizmin Üstesinden Gelemeyeceği Bir Konu mudur?", *Felsefe Dünyası* 72 (Kış 2020), 143-171.

⁸⁰ Mehmet Demirtaş, *Frederick Robert Tennant'da Tanrı-Âlem İlişkisi* (Ankara: SAGE Yayıncılık, 2016), 109.

⁸¹ Demirtaş, *Frederick Robert Tennant'da Tanrı-Âlem İlişkisi*, 108.

vurgulamaktadır.⁸²

İrenaescu teodiseyi geliştirerek daha sistematik hale getiren John Hick, insanın ahlaki ve ruhsal gelişiminin bir “ruh eğitimi” süreci olduğunu savunur.⁸³ Hick’e göre zorluklarla karşılaşarak kendini geliştiren ve mükemmelleşen insanlar baştan itibaren iyi yaratılmış insanlardan daha değerlidir. İnsanlar belli bir bilişsel mesafede yaratılmamış olsalardı özgür olamazlardı. Hick, dünyanın bir “ruh olgunlaştırma” yeri olduğunu ve tamamen kusursuz bir dünyada yaşamış olsaydık amaçsız bir şekilde yaşayacak ve etik değerden yoksun insanlar olacağımızı öne sürmüştür.

Hick’e göre kötülük Tanrı’nın evrensel planının bir bileşeni olup insan ruhunun gelişimine katkıda bulunur. Tanrı’nın adaleti ile uyumlu olan bu görüşe göre dünya hem mutluluk ve hazları hem de acı ve üzüntüleri barındıran bir yapıdadır. Bu çift yönlü yapı Hick’in ifadesiyle kişinin karakterinin ve ahlakının oluşumunda zorunlu bir koşuldur. Zorluklar bireyin ahlaki gelişimine katkı sağlar ve bazen sonradan elde edilecek haz için acı çekmek gerekebilir. Örneğin, açlık çeken bir kişi yardımseverliğin ve bencil olmamayı öğrenmenin önemini kavrayabilir. Hick’e göre kötülüğün olmadığı bir dünyada doğal afetler, doğa kanunları ve ahlaki kavramlar anlamını yitirir.⁸⁴

İrenaescu’a göre insanlar yaratıldıkları için Tanrı’ya borçlu olup özgür iradeleriyle çabalayarak ve Tanrı’nın rahmetiyle insani sınırları aşarak ebedi olma özelliğini kazanabilirler. İrenaescu teodise bu dünyadaki acıların öteki dünyada alınacak sonuçlarla telafi edileceğini savunsa da Madden ve Hare bu nihai ödül için istenen “fiyatın” adil olamayacak kadar yüksek olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁸⁵ Madden ve Hare, olsa olsa kötülüğün ancak küçük bir miktarını açıklayabilir ve çok fazla kötülüğün sıkça meydana getirdiği karakter zedelenmesini kesinlikle açıklayamaz.⁸⁶ Bu teodisenin yalnızca kötülüğün küçük bir kısmını açıklayabildiğini ve karakter zedelenmesini açıklayamadığını belirtmişlerdir. Ayrıca kötülükler yüzünden doğru yolu bulmak yerine inancını kaybetme riski ile karşılaşan insanların olabileceği göz ardı edilmemelidir.

1.5.2.2. Augustinuscu Teodise

⁸² Demirtaş, “Kötülük Problemi Teizmin Üstesinden Gelemeyeceği Bir Konu mudur?”, 143-171.

⁸³ John Hick, *Evil and the God of Love* (London: Palgrave Macmillan, 1985), 259.

⁸⁴ Demirtaş, “Kötülük Problemi Teizmin Üstesinden Gelemeyeceği Bir Konu mudur?”, 143-171.

⁸⁵ Yaran, *Kötülük ve Teodise*, 111.

⁸⁶ Yaran, *Kötülük ve Teodise*, 118.

Augustinuscu teodise, Hristiyanlıkta kötülüğün varlığını ve Tanrı'nın iyi ve her şeye gücü yeten nitelikleriyle nasıl bağdaştırılabileceğini açıklamaya çalışır. Bu teodisenin temel argümanı kötülüğün Tanrı tarafından yaratılmadığı ancak insanın özgür iradesiyle kötülüğe yol açtığı ve bu durumun Tanrı'nın adaletli ve merhametli doğasıyla uyumlu olduğudur. Âdem ve Havva'nın cennetten kovulmaları (ister tarihsel bir olay ister insan durumunun mitolojik bir temsili olarak anlaşılsın) ve tüm kötülükler bu düşüşün sonucudur. Bu teodiseye göre doğal kötülük ya günahın bir cezası ya da ahlaki kötülüklerin eylemleriyle düzenin bozulması sonucu olarak görülür. Örneğin; insanların açgözlülüğü ve doğal kaynakların sömürülmesi sonucunda Dünya'nın ekolojik dengesinin bozulması gibi.⁸⁷

Augustinus'a göre var olan her şey Tanrı tarafından yaratıldığı için iyi olarak kabul edilir. Varlığın ve iyiliğin farklı dereceleri olmakla birlikte gerçek olan her şey “derecesine göre” iyidir ve gerçeklik hiyerarşisinin kendisi Tanrı'nın iyi bir yaratımıdır. Bir varlık doğal iyiliğinden saparak bozulduğu veya kötüleştiği zaman kötü olarak kabul edilebilir. Ancak varlık veya özü itibarıyla kötü değil sadece bozulmanın kendisi kötüdür. Fiziksel kötülük hiyerarşik olarak düzenlenmiş (bedensel) gerçekliğin bir parçası olarak günahın adil bir cezası veya Tanrı'nın kurtuluş pedagojisinin bir parçası olarak açıklanabilir. Ancak ahlaki kötülük veya günahın kendisi açık bir soru olarak kalır. Augustinus, ahlaki kötülüğü kötü irade ile eşitleyerek kötü iradeyi neyin yarattığı sorusunun cevaplanamaz olduğunu iddia eder. Kötü iradenin ne bir madde ne de bir irade tarafından yaratılamayacağı sonucuna varır; bu nedenle kötü irade Tanrı'dan sapma olarak iradenin kendiliğinden gerçekleşen bir “eksik” sebepten başka bir şey değildir.⁸⁸

Augustinus'un teodisesi özgür iradenin temel bir ögesi üzerine kurulmuştur. İnsanların özgür iradeye sahip olduklarına ve bu iradeyle iyiyi ve kötüyü seçebildiklerine inanır. İnsanların bu iradeyi kullanma kapasitesi, günahın sonuçları ve Tanrı'nın lütfu tarafından sınırlandırılmıştır. Bu bakış açısı kötülüğü Tanrı'nın iyiliğiyle uyumlu hale getirmeye çalışırken insan özgürlüğünü ve sorumluluğunu merkeze alır. Bu teodise kötülüğün sadece bir eksiklik veya bozulma olduğu ve özgür iradenin kötüye kullanılmasıyla ortaya çıktığı düşüncesine dayanır. Bu anlayış kötülüğün varlığını Tanrı'nın varlığıyla uyumlu hale getirmeye çalışırken insanın Tanrı'nın lütfuna muhtaç

⁸⁷ Yaran, *Kötülük ve Teodise*, 102.

⁸⁸ Stanford Encyclopedia of Philosophy (Stanford), “Augustine of Hippo” (Erişim 25 Kasım 2023).

olduğunu ve kendi başına iyiliği gerçekleştiremeyeceğini vurgular.⁸⁹

Augustinus, kötülüğü bir varlık olarak değil iyiliğin yokluğu olarak tanımlar. Kötülüğün kendi başına bir varlık olmadığını ancak iyiliğin eksikliği veya bozulması şeklinde ortaya çıktığını ifade eder. Augustine, insanın özgür iradesini kötülüğün kaynağı olarak görür. İnsanlar Tanrı tarafından iyilik yapma yeteneği ile yaratılmışlardır ancak kötü seçimler yapma özgürlüğüne de sahiptirler. Bu durum Tanrı'nın iyiliği ve insanın kötülüğe eğilimi arasındaki dengedir. Augustine'e göre Tanrı kötülüğe doğrudan neden olmaz ancak insanın özgür iradesine saygı duyar ve bu iradeyi kötüye kullanma olasılığına izin verir.⁹⁰

Sonuç olarak İrenaeuscular hem de Augustinuscu özgür iradeye başvurur. Ahlaki kötülüğün (ve Augustine için doğal kötülüğün) meydana gelmesi insan özgürlüğünün kaçınılmaz sonucudur. Bu görüşler özgür iradenin hem kendisi hem de bireylerin kendi eylemlerinden sorumlu olmalarını sağlaması açısından iyi olduğu varsayımına dayanır. Augustine, doğal dünyanın “düşmüş” olmasını vurgulasa da her ikisi de dünyanın güzelliğine karmaşıklığına ve insan yaşamı için uygun bir çevre olma özelliğine saygı duyarlar. Bu anlayıştan yola çıkan İngiliz teolog Richard Swinburne, doğal olayların düzenliliğinin (insanlara hem zarar verebilen hem de fayda sağlayabilen) hem bireysel ahlaki büyüme hem de entelektüel gelişim için gerekli bir koşul olduğunu savunmuştur. Böylece yangınlar ve sel baskınları tehlikeli ve yıkıcı olsa da insanlara cesaret ve fedakârlık gibi erdemleri uygulama ve gelecekte kendilerini daha güvende hissetmek için adımlar atma fırsatları sunar.⁹¹ Bu stratejiler ilk bakışta makul görünse de dünyadaki korkunç kötülüklerin varlığı bazı eleştirmenlere göre onları sonuçta çürütmektedir. Örneğin, İsrail'in Filistin halkına yaptığı zulümden çok az veya hiçbir iyi şey çıkmamıştır ve hiçbir şey bunu telafi edemez.

1.5.2.3. Leibniz ve “Mümkün Dünyaların En İyisi” Teodisesi *

Leibniz, Augustine'in karanlık lekelerle dolu bir resim analojisini kullanarak zengin çeşitlilik ve “bolluk” içeren bir dünyanın en iyi olduğunu savunur. Tanrı'nın aklında var olan sonsuz sayıda olası dünya arasından seçim yaparak en iyisini yarattığına inanır. Leibniz, yarattığı dünya en uyumlu mükemmelliklerin en büyük mümkün sayısına

⁸⁹ Stanford, “Augustine of Hippo”, (Erişim 25 Kasım 2023).

⁹⁰ Yaran, *Kötülük ve Teodise*, 103-107.

⁹¹ Swinburne, *The Existence Of God*. 152.

sahip olduğu için “en iyi mümkün dünya” olduğunu iddia eder.⁹² O, bu dünyanın mümkün olan tüm dünyalar arasında Tanrı’nın seçebileceği en iyi dünya olduğunu savunur.

Leibniz’in Tanrı’nın adaleti ile ilgili savunusu ıstırabımızın kökeninin metafizik, doğal ve ahlaki kötülüklerin ayırımına dayandığını esas alır. Ona göre metafiziksel kötülük varoluşun temelini oluşturan tözlerin sınırlılıklarından kaynaklanan doğal bir bozulmadır. Doğal kötülük ise yaşadığımız acı ve ıstırabın ta kendisidir. Ahlaki kötülükse doğal kötülüğün kaçınılmazlığının ve kesinliğinin bir sonucu olarak ortaya çıkan suçlardır.⁹³ Böylece Leibniz, kötülüğün varlığını üç kategori altında inceler: fiziksel kötülük (doğal afetler gibi), ahlaki kötülük (insanların kötü eylemleri) ve metafizik kötülük (var olmanın kaçınılmaz eksiklikleri). Leibniz’e göre bu kötülüklerin varlığı daha büyük bir iyiliğin parçasıdır ve Tanrı’nın sonsuz bilgeliği ile uyumludur. Bu dünya içindeki kötülüklerle birlikte mümkün olan en iyi dengeyi ve en büyük iyiliği temsil eder.⁹⁴

Leibniz, dünya üzerindeki kötülüğün varlığını ve Tanrı’nın varlığını “mümkün dünyaların en iyisi” teorisiyle uyumlu hale getiriyor. O’na göre Tanrı sonsuz bilgelige sahip olduğundan mevcut dünya mümkün olan tüm dünyalar içinde en iyisidir. Kötülükler daha büyük bir iyiliğin parçası olarak var olur ve evrenin mükemmel düzenine katkıda bulunur. Böylece Leibniz kötülüğün varlığını, Tanrı’nın iyiliği ve evrenin en iyi şekilde düzenlenmiş olması gerekliliğiyle bağdaştırır.

Leibniz, kötülüğün varlığını yadsımadı bu kötülük zaman zaman yaratılan

⁹² Aliye Çınar, “Leibniz’de Kötülük Problemi ve Teodise”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/1 (Ocak 2005), 161-177.

* Bu teodiseyi ilk geliştiren Ebu Hâmid Muhammed ibn Muhammed el-Gazzâlî’dir (1058-1111). Gazzâlî’nin “leyse fi’l-imkân-ı ebdeu min ma kâne”; “olmuş olandan daha iyisi mümkün değildir” anlamına gelen teodisesi var olan evrenin Allah tarafından yaratılan en mükemmel evren olduğu ve daha mükemmel bir evrenin yaratılmasının mümkün olmadığı fikrine dayanır. Bu teodise İslami kelam ve felsefi düşüncede Allah’ın bilgisi, kudreti ve iradesinin sınırlarını ve insan deneyiminin bu sınırlar içindeki yerini tartışır. Allah’ın yaratmış olduğu dünyanın mümkün olan en iyi dünya olduğu ve bu nedenle Allah’ın kudreti ve bilgeliği karşısında insan aklının sınırlı kavrayışına işaret eder. Gazzâlî’nin bu argümanı, İslami düşüncede Allah’ın mükemmelliğini ve adaletini savunurken kötülük problemiyle nasıl başa çıkılabileceği soruna bir çözüm sunar. Bu yaklaşım aynı zamanda varoluşsal ve metafizik soruları ele alan kelâm ve felsefe geleneğinde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir ve Gazzâlî’nin düşünceleri sonraki Felsefi tartışmalarda geniş yankı bulmuştur. Gazzâlî’nin bu teodisesi, onun eserlerinde ve onun düşüncelerini ele alan akademik çalışmalarda detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu konu hakkında daha fazla bilgi ve derinlemesine analiz için Gazzâlî’nin *Tehâfütü’l-Felâsife* ve *İhyâ-u Ulûm-id-Dîn* gibi eserlerine başvurulabilir.

⁹³ Susan Neiman, *Modern Düşüncede Kötülük: Alternatif Bir Felsefe Tarihi*, çev. Ayhan Sargüney (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2006), 35.

⁹⁴ Leibniz, *Theodicee*, 127.

varlıkların doğuştan gelen kusurları ve sınırlılıklarıyla (metafizik kötülük) kimi zaman evrenin yüce amaçlarına örneğin insanların Tanrı tarafından eğitilmesine hizmet eden ıstıraplarla (fiziksel kötülük) ve bazen de iyiliğin ortaya çıkışını ve bizim onun varlığını kavrayabilmemiz için Tanrı'nın müsaade ettiği günahla (ahlaki kötülük) ilişkilendirdi. Kötülüğün metafizik kökeni yaratılan varlıkların sonluluğundan kaynaklanır. Tanrı yaratılışın sebebi olmakla birlikte yaratılanların sınırlı olmasıyla doğrudan ilgili değildir. Tanrı kötülüğü arzulamaz ve onun sebebi de değildir; ancak mümkün olan en iyi dünyayı yaratmayı amaçlıyorsa kötülüğün var olmasına da müsaade etmek durumundadır çünkü tercih edilen bu dünya diğer alternatiflere kıyasla daha üstün olmasına rağmen kötülüğü de içinde barındırır.⁹⁵

⁹⁵ Selahattin Akti, “Gazzâlî ve Leibniz Optimizminden Kant’ın Otantik Teodisesine Kötülük Sorunu”, *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi* 6 (Ocak 2017), 33-56.

İKİNCİ BÖLÜM

2. BİR KÖTÜLÜK PROBLEMİ OLARAK: COVID-19

2.1. Tarihsel Olarak İnsanlığın Geçirdiği Salgınlar

Tarihsel süreç içerisinde insanlık pek çok salgın hastalıkla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu salgınlar yalnızca sağlık üzerinde değil ekonomi, sosyal yapı ve kültürel dinamikler üzerinde de derin etkiler bırakmıştır. Salgınların toplumlara etkisi feodal Avrupa'dan modern dünya düzenine kadar uzanmış ve her dönemde farklı sonuçlar doğurmuştur. Özellikle Kara Veba, Kolera ve İspanyol Gribi gibi tarihi salgınlar, dönemlerinin sosyo-ekonomik yapılarını temelden sarsmış ve uzun vadeli sonuçlar doğurmuştur. Bu salgınlara ilişkin genel bilgiler şöyledir;

Kara Veba (1346-1353): Bu salgın 200 milyon insanın ölümüne neden oldu ve özellikle Avrupa nüfusunun %30 oranında azalmasına sebep oldu. Ayrıca toplumda dini inançların ve kilisenin sorgulanmasına yol açarak Rönesans'ın başlamasında önemli bir etken olmuştur.⁹⁶

Amerikan Yerlilerinin Suçiçeği ile Karşılaşması (15. Yüzyıl): Avrupalı kaşiflerin Yeni Dünya'ya getirdiği suçiçeği, Amerikan yerlileri arasında büyük bir kıyımaya neden oldu. Yerli nüfusun yaklaşık %90'ı yok oldu, bu da kıtanın kolonileştirilmesini kolaylaştırdı.⁹⁷

Cocoliztli Salgınları (1520- 1576): Bugünkü Meksika'da yaşanan bu salgınlar, 15 milyona yakın insanın ölümüne sebep oldu ve Maya uygarlığının sonunu getirdi. Balıklarda bulunan salmonella bakterisi kaynaklı olduğu düşünülüyor.⁹⁸

Üçüncü Kolera Salgını (1852- 1860): Yedi büyük kolera salgınından en ölümcülü olan bu salgın, özellikle Hindistan'da büyük bir felaket haline geldi ve milyonlarca insanın ölümüne neden oldu. İçme sularının kirlenmesi ana sebep olarak belirlendi.⁹⁹

İspanyol Gribi (1918- 1920): Salgın yaklaşık 500 milyon kişiye bulaşarak 50 ila 140 milyon insanın ölümüne neden oldu. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinde önemli bir etken olduğu düşünülüyor.¹⁰⁰

⁹⁶ Jocelyne Piret- Guy Boivin, "Pandemics Throughout History", *Frontiers in Microbiology* 11 (2021), 1-16.

⁹⁷ Jocelyne- Boivin, "Pandemics Throughout History", 10.

⁹⁸ Euronews, "Tarihteki En Ölümcül Salgın Hastalıklar Neden Ortaya Çıktı ve Nasıl Sona Erdi?" (Erişim 01 Nisan 2024).

⁹⁹ Euronews, "Tarihteki En Ölümcül Salgın". (Erişim 01 Nisan 2024).

¹⁰⁰ Euronews, "Tarihteki En Ölümcül Salgın". (Erişim 01 Nisan 2024).

2.2. Covid-19 ve Küresel Krizin Felsefesi

Covid-19, SARS-CoV-2 virüsünün neden olduğu bulaşıcı bir solunum yolu hastalığıdır. 2019 sonlarında ilk kez Çin'in Wuhan şehrinde tespit edilmiştir. Bu virüsün neden olduğu hastalık dünya çapında hızla yayılarak 2020 başlarında pandemi olarak ilan edilmiştir. 2023 yılı sonu itibariyle Dünya Sağlık Örgütü'nün verilerine göre dünya genelinde Covid-19'dan yaklaşık 775 milyon vaka ve yaklaşık 7 milyon ölüm kaydedilmiştir. Ayrıca aynı tarihe kadar toplamda yaklaşık 13,6 milyar doz Covid-19 aşısı uygulanmıştır.¹⁰¹ Bu veriler Covid-19 salgınının küresel ölçekteki etkisinin ciddiyetini ve bu pandemiyle mücadelede uygulanan aşılama çabalarının geniş kapsamlı olduğunu göstermektedir.

Ülkemiz de diğer ülkeler gibi Covid-19 salgınına hazırlıksız yakalandığını söyleye biliriz. Başlangıçta virüsün tipi, bulaşma özellikleri ve mücadele yöntemlerinin belirsizliği nedeniyle toplumda büyük bir endişe ve korku hâkim oldu. Zaman içinde bu başlangıç problemleri aşılmasına rağmen güncel verilere göre 2023 yılı itibariyle Türkiye'de yaklaşık 17.052.695 vaka ve 101.511 ölüm kaydedilmiştir.¹⁰² Bu istatistikler Covid-19 salgınının Türkiye üzerindeki derin etkisini ve alınması gereken tedbirlerin ciddiyetini gözler önüne sermektedir.

İnsanlık beklenmedik bir biçimde ve hızlı bir çözüm bulunması zor olan Covid-19 pandemisiyle mücadele etmek zorunda kaldı. Bu durum bireylerin karantina koşullarından ciddi şekilde etkilenmelerine ve yaşamın birçok yönünün sosyal, ekonomik, eğitimsel, politik olumsuz yönde etkilenmesine yol açtı. Toplumlar salgının yayılımını kontrol altına almak için hijyen, izolasyon, kısıtlamalar ve dijital teknolojiler gibi önlemlere başvurdu. Bu süreçte sağlık, ekonomik istikrar, eğitim erişimi, sosyal izolasyon ve yaşamın anlamı gibi konularda derin endişeler ortaya çıktı.¹⁰³

Pandemi sürecinde bireyler mevcut sorunlara yönelik çözüm yollarını araştırdılar. Korku, endişe ve kaygılar ortaya çıkmaya başladı. Hastalığa yakalanan insanlar karantina altına alınarak sosyal çevrelerinden ve toplumdan izole edildi böylece kendi başlarına kalmaya zorlandılar. Muhtemelen tarih boyunca ilk kez insanların özgürlükleri genel anlamda kısıtlandı. Bu durum insanların özgürlüklerinden mahrum olduklarını

¹⁰¹ World Health Organization (WHO), "Number of COVID-19 Cases Reported to WHO" (Erişim 5 Mayıs 2024).

¹⁰² T.C. Sağlık Bakanlığı, "COVID-19 Bilgilendirme Platformu", (Erişim 17 Aralık 2023).

¹⁰³ Vedat Çelebi- Ahmet İnal, "Covid-19 Pandemisini Felsefî Açıdan Değerlendirmek ve Anlamak", *Turkish Studies Dergisi* 15/6 (2020), 297-322.

düşünmelerine ve yalnız kalmalarına yol açtı. Bu yalnızlık bireyleri depresyona ve varoluşsal bir krize itti. Sonuç olarak felsefi bir sorgulama ve yaşamın yeniden değerlendirilmesi gerekliliği ortaya çıktı.¹⁰⁴

2.3. Covid-19’a Teolojik Bakış

Salgın hastalıklar ve doğal felaketler gibi olaylar, insanların yaşam anlayışını ve dünyayla olan denge hissini altüst edebilir. Böyle zorlu dönemlerde insanlar kaybolan düzeni ve anlamı yeniden kazanma mücadelesi içine girerler. Çünkü insanın temel amacı hayatına anlam katmak ve yaşadığı olaylara bir mana yüklemektir. Bu arayış onu hayata bağlayan en önemli motivasyon kaynaklarından biridir. İnsanı diğer canlılardan ayırt eden en belirgin özelliklerden biri de bu varoluşsal anlam arayışının kendisidir.¹⁰⁵ İnsanın duygusal, toplumsal ve ruhsal refahı, hayatına yüklediği “anlam” ile sıkı sıkıya bağlantılıdır.¹⁰⁶ Özellikle salgın hastalıklar gibi zorlu durumlar karşısında dini ve manevi değerlerin insan yaşamındaki rolü büyük önem taşır. Bu bağlamda kötülük probleminin varlığı, insanın yaşadığı felaketleri nasıl algıladığı, onlara nasıl anlam atfettiği ve bu durumları nasıl açıkladığı ile ilişkilendirilebilir. İnsanın karşılaştığı zorluklar ve kötülükler karşısında dinî ve manevi değerler nasıl bir rehberlik ve teselli kaynağı olabilir?

Covid-19 salgını ile beliren felsefi sorunlar meseleyi teolojik bir perspektiften değerlendirmeyi de zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’ın salgına ilişkin tutumları önem arz etmektedir.

Yahudilikte Covid-19 teolojisine yönelik yaklaşımlar bir dizi çeşitlilik içermektedir. Bazı çağdaş hahamlar doğal afetlerin ve pandeminin insanların yanlış davranışlarına karşılık Tanrı tarafından verilen cezalar olduğunu savunurken diğerleri bu görüşü reddedip daha farklı açıklamalar getiriyor. İsrail’in Sefarad Hahambaşı Shlomo Amar, 2004 tsunamisini temelsiz nefret ve ahlaki yozlaşma gibi nedenlerle Tanrı’nın bir cezası olarak görürken Haham Ovadia Yosef, Katrina Kasırgası’nı Tora çalışmasına yeterince adanmamış olmanın bir sonucu olarak değerlendirmiştir. Haham Noson Leiter ve Haham Moshe Sternburch gibi diğer hahamlar da benzer şekilde doğal felaketleri

¹⁰⁴ Çelebi- İnal, “Covid-19 Pandemisini Felsefi Açıdan Değerlendirmek ve Anlamak”, 300.

¹⁰⁵ Viktor Emil Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, çev. Özge Yılmaz (İstanbul: Okuyan Us Yayınevi, 2022), 104-106.

¹⁰⁶ Habil Şentürk, Selahattin Yakut, "Hayatın Anlamı ve Din", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2014), 45-60.

belirli günahlara bağlamıştır.¹⁰⁷

Bununla birlikte Londra Yahudi Araştırmaları Okulu Dekanı Haham Dr. Ralph Zarun gibi bazı çağdaş hahamlar pandeminin günahların bir cezası olduğu fikrini reddetmiş ve bunun yerine pandeminin insanlığa bakış açısını değiştirmeye ve öz değerlendirme yapmaya zorladığını öne sürmüştür. Hasidizmin kurucusu Haham Israel Ba'al Shem Tov ve halefleri gibi düşünürler, kötülüğün bile içinde iyilik bulunabileceğini savunmuştur. Haham Jonathan Sacks, doğal afetlerin insanlara kırılğanlıklarını hatırlattığını ve iyiliği kötülükten ayırmaya teşvik ettiğinden bahsetmiştir.¹⁰⁸

Yahudi inancı bağlamında bu tür salgın ve doğal kötülükler ilahi ceza olarak ele alınmıştır. Özellikle günümüzdeki koronavirüs salgını bağlamında bazı Yahudi cemaatlerinin bu olayı Tanrı'nın öfkesinin bir yansıması olarak gördükleri incelenmiştir. Örneğin, İsrail Sağlık Bakanı Yaakov Litzman'ın salgını toplumdaki eşcinselliğin yayılmasına bir tepki olarak değerlendirdiği belirtilmiştir. Ayrıca Yahudi teolojisine göre salgın hastalıkların Tanrı'nın günahlara karşı duyduğu öfkenin bir sonucu olduğu ve kurtuluşun yalnızca Tanrı'ya yönelmek ve dini ritüeller aracılığıyla O'nun öfkesini yatıştırmakla mümkün olduğu vurgulanmıştır.¹⁰⁹

İsrail'de özellikle Ortodoks Yahudi cemaatinin temsil ettiği dindar topluluklar arasında salgına karşı alınan sağlık önlemlerine direnç gösterildiği gözlemlenmiştir. Bu direnç, Haham Kanievsky'nin Tevrat eğitiminin durdurulmasının koronavirüsten daha tehlikeli olduğu yönündeki açıklamasıyla örneklendirilmiştir.¹¹⁰ Bnei Brak şehrinde bu direnç sonucunda virüsün yayılması önlenememiş ve şehir “felaket bölgesi” ilan edilmiştir. Bu durum dindar Yahudi topluluklarının devlet otoritesinden ziyade dini liderlerin sözlerine daha fazla itibar ettiğini ve seküler medyadan ve hayattan uzak bir yaşam sürdürdüklerini ortaya koymuştur.¹¹¹

Tarihsel olarak Yahudi düşünürleri doğal kötülükleri (gelgit dalgaları, depremler, hastalıklar) ahlaki kötülüklerden (cinayet gibi) daha az endişe verici bulmuşlar ve genellikle bunların kökenleri üzerine teolojik açıklamalardan kaçınmışlardır. Bu

¹⁰⁷ Wayne Allen, “Covid-19 and Jewish Theology”, *The Union for Traditional Judaism* (Erişim 25 Ocak 2024).

¹⁰⁸ Allen, “Covid-19 and Jewish Theology”, (Erişim 25 Ocak 2024).

¹⁰⁹ Fahri Çakı (ed.), *Modernitenin Pandemik Hâlleri* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020), 413-436

¹¹⁰ Çakı, *Modernitenin Pandemik Hâlleri*, 415.

¹¹¹ Özcan Hıdır, “Kovid-19 Teo-Politiği: Evanjelikler ve Ultra-Ortodoks Yahudiler”, *Anadolu Ajansı* (Erişim 20 Nisan 2024).

yaklaşım erken modern dönemde yeniden sorgulanmaya başlanmış ve Spinoza gibi düşünürler doğal dünyanın işleyişini Tanrı'nın zulmü veya acizliği yerine doğa yasaları ile açıklamışlardır.¹¹²

Hristiyanlık açısından bakıldığında virüsün sebebi ve ortaya çıkışı sıklıkla insanın doğal çevreye verdiği zararlarla ilişkilendirilmektedir. Salgın evrendeki nedensellik zincirinin doğal bir sonucu olarak kabul edilmektedir. Tanrı'nın acı ve hastalık yaratma niyeti olmadığı ancak insanın doğal dengeleri bozması sonucunda hastalıkların ve felaketlerin ortaya çıktığı vurgulanmaktadır. Virüsün ortaya çıkışında insan etkisinin olduğunu savunan bazı Hristiyan akademisyenler görüşlerini şu şekilde dile getirmektedir;

Covid-19 salgınının zor da olsa kabul etmemiz gereken bir yönü, bir “doğal afet” olmamasıdır. Aksine, bu durum kendi yarattığımız bir felakettir. Virüsler türler arası geçiş yaparak insanlara bulaşabilir ve çevresel tahribat, bu tür olayların daha sık gerçekleşmesine ve insanların virüs taşıyan hayvanlarla daha yakın temas kurmasına neden olur. Ormanların yok edilmesi, madencilik, vahşi hayvan eti ticareti, hayvan kaçakçılığı ve sürdürülemez tarım uygulamaları gibi faktörlerin hepsi muhtemelen etkili olmuştur. Yoksulluğun çaresizliği ve zenginliğin hırsı, her şey arasında Tanrı'nın orijinal olarak niyet ettiği “shalom” (barış) ile temelden çelişen küresel bir sistem tarafından desteklenmektedir. Bunu kabul etmek, “Tanrı buna neden oldu” ya da “Tanrı bunu istedi” veya bu Tanrı'nın yargısıdır demek değildir. Aksine, yaratılışın bozukluğunun, sistemik ve kişisel günahın hepimize zarar veren şeylerin ortaya çıkmasına ve yayılmasına katkıda bulunan faktörler olduğunu kabul etmektir. Tanrı her şeyin birbirine bağlı olduğu bir dünya yaratmıştır ve bu bağlantılar koptuğunda doğal sonuçlar ortaya çıkmaktadır.”¹¹³

Hastalıkların ve afetlerin insanlığın işlediği günahlardan kaynaklandığı yönündeki inanç birçok toplulukta ve çeşitli dini öğretilerde bulunur. Ancak dinlerin bu konudaki genel görüşünün tamamen bu şekilde olduğunu belirtmek konuya yüzeysel bir bakış açısı sunar. İlahi metinlerde bu tür olaylara atıfta bulunulsa da tarihte meydana gelen tüm felaketleri ve salgınları ilahi bir ceza olarak değerlendirmek doğru olmayabilir. Gerçekten de Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam yaşanan sıkıntıların ve zorlukların insanların günahlarının kefareti olabileceğini ileri sürer. Ancak bu durum her dini öğretinin ve yorumun bu konuda mutlak bir görüş birliği içinde olduğu anlamına gelmez. Dini

¹¹² Allen, “Covid-19 and Jewish Theology”, (Erişim 25 Ocak 2024).

¹¹³ Ruth Valerio- Gideon Heugh, “A Christian Perspective On Covid-19”, *Tearfund*, (Erişim 15 Ocak 2024).

metinlerde ve yorumlarda afetlerin ve hastalıkların nedenleri ve amaçları hakkında farklı açıklamalar bulunur ve bu konular genellikle daha geniş bir teolojik ve felsefi çerçevede ele alınır. Bu nedenle bu tür olayların yorumlanması, dini inançların ve öğretilerin çok yönlü doğasını ve insanın evrendeki yerine dair derinlemesine düşünceleri yansıtır. Ruth Valerio ve Gideon Heugh, Kutsal Kitap’a göre hastalık ve günah ilişkisini şu şekilde ortaya koyar;

Bazı kültürlerde hastalık doğrudan bireyin günahıyla bağlantılı olarak görülür (reenkarnasyon ve karmaya inananlar için bu günah geçmiş yaşamda işlenmiş olabilir). Ancak Kutsal Kitap günah ve hastalık arasında bu kadar basit bir “neden-sonuç” çizgisi çizilmesine izin vermez. Örneğin, Eyüp’ün öyküsünde Eyüp’ün çektiği acıların Eyüp’ün günahının değil, Şeytan’ın varlığının ve çalışmasının bir sonucu olduğu açıktır. Kutsal Kitap günah ve dünyadaki acılar arasında bağlantılar kurmaktadır: fiziksel acılarımız Yaratılış 3’ten itibaren tüm bu günah zincirinin bir parçasıdır. Ayrıca sağlığımızı ve esenliğimizi destekleyen ya da ihmal eden yaşam tarzı seçimleri yapabiliriz. Kutsal Kitap, bir kişinin hastalığının kişisel günahının sonucu olduğu zamanlar olabileceğini belirtir, ancak insanlar hastalandığında, bunu otomatik olarak kişinin günahıyla ilişkilendirmek için Kutsal Kitap’ta hiçbir gerekçe yoktur.¹¹⁴

Salgınlar doğal afetler ve kaosun arttığı dönemlerde yaşananları kıyamet alametleri olarak yorumlama eğilimi yaygındır. Bu eğilim insanların belirsizlik ve korku içinde anlam arayışına girdiği zamanlarda sıkça rastlanan bir durumdur. Ancak Hristiyan teolojisinde özellikle Covid-19 gibi pandemilerin kıyametin işaretleri olarak görülmesi genel bir kabul görmemektedir. Hristiyan inancına göre kıyametle ilgili zamanın ve koşulların bilgisine sahip olmanın mümkün olmadığı hatta Hz. İsa’nın dahi kıyametin ne zaman gerçekleşeceğini bilmemesi bu durumu destekler niteliktedir. İncil’de, Hz. İsa’nın kıyametin zamanı hakkında konuşurken bu bilginin yalnızca Tanrı’ya ait olduğunu ve kendisinin dahi bu konuda bilgi sahibi olmadığını belirttiği yerler bulunmaktadır (Markos 13:32). Bu yüzden Hristiyan öğretisinde insanların kıyametle ilgili kesin yorumlar yapmaktan kaçınmaları ve bunun yerine imanlarını güçlendirmeye ve Tanrı’nın iradesine teslim olmaya odaklanmaları önerilir. Bu bakış açısı insanların gelecekle ilgili belirsizlikler karşısında spekülasyon yapmak yerine mevcut anın sorumluluklarını yerine getirmeye ve manevi değerlere sarılmaya teşvik eder.¹¹⁵

¹¹⁴ Valerio - Heugh, “A Christian Perspective On Covid-19”, (Erişim 15 Ocak 2024).

¹¹⁵ Valerio - Heugh, “A Christian Perspective On Covid-19”, (Erişim 15 Ocak 2024).

İslam'a göre Kur'an'da musibetlerin insanların başına Allah'ın izni, ilmi, iradesi ve takdiriyle geldiği, bu olayların ezeli kitapta yazılı olduğu ve Allah'ın izni olmaksızın hiçbir musibetin gerçekleşmeyeceği belirtilir (Tevbe 9/51; Teğâbun 64/11; Hadîd 57/22). Bu, musibetlerin önceden belirlenmiş ve takdir edilmiş bir kader parçası olduğu anlamına gelir. Ayrıca Allah'ın kullarını çeşitli musibetlerle imtihan edeceği ve bu imtihanların insan iradesi dışındaki dış faktörlerin etkisiyle de gerçekleşebileceği ifade edilir (Bakara 2/155). Diğer yandan Kur'an insanın kendi eylemlerinin sonucu olarak musibetlerle karşılaşabileceğini dolayısıyla yaşanan musibetlerden kişinin kendisinin sorumlu olabileceğini de vurgular (Al-i İmrân 3/165; Nisâ 4/62, 79; Mâide 5/49; A'râf 7/100; Mü'minûn 23/71; Rûm 30/36, 41; Kasas 28/47; Şûrâ 42/30, 48). Bu ayetler insanların başına gelen pek çok musibetin kendi davranışları ve işledikleri günahlar sonucunda meydana geldiğine işaret etmektedir. Diyanet İşleri Başkanı Ali Erbaş'ın Covid-19 hakkındaki görüşleri şu şekildedir:

*Bu bir imtihandır, bu imtihanı en güzel bir şekilde karşılamamız ve imtihanı kazanarak hayra dönüştürmememiz gerekiyor. Bu imtihanı kazanmamıza vesile olacak en önemli davranışımız da sabır olacak, metanet olacak, umut olacak. İnsanlara yardımcı olmak olacak.*¹¹⁶

İnsanın karşılaştığı hastalıklar ve felaketler genellikle kendi hataları ve günahlarından kaynaklanır. Doğanın kirletilmesi ve kötü alışkanlıklar bu durumun başlıca sebepleridir. Bu musibetler insanların ibret alması gereken ilahi işaretlerdir. Ancak Allah insanın müdahalesi olmadan da sınav amacıyla musibetler gönderebilir. Peygamberler de bu tür imtihanlarla karşılaşmış, Hz. Eyyüb'ün sabrı müminlere örnek olmuştur. Allah Resul'ünün musibetleri Müslümanların kendi sıkıntıları karşısında güçlü olmaları için ders niteliğindedir.¹¹⁷

Aynı zamanda Kur'an bazı doğal afetlerde insanların sorumluluğunu da vurgular. Bu tür musibetler kutsal, manevi ve ahlaki yükümlülüklerin ihlali, kulluk görevlerinin yerine getirilmemesi, işlenen günahlar ya da doğa yasalarının ihlal edilmesi gibi nedenlerle ortaya çıkar. Önceden belirtildiği üzere Kur'an'da musibetlerin büyük bir kısmının insanın kendi eylemleriyle ilgili olduğuna dikkat çekilir. Bu tür musibetler

¹¹⁶ Ali Erbaş, "Din Görevlilerimiz Kovid-19'la Mücadelede Maddi ve Manevi Rehberlik Yapıyor", T.C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı, (Erişim 07 Şubat 2024).

¹¹⁷ Hasan Öztürk, *İslam'ın Salgın Hastalıklara Bakışı*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 9.

genellikle iki ana şekilde meydana gelir:

1. İnsanların kendi karar ve eylemleriyle doğrudan tetikledikleri musibetler: Bireylerin veya toplumların işledikleri günahlar, adaletsizlikler ve ahlak dışı davranışlar sonucu yaşanan sonuçlardır. Örneğin, toplumun belli bir bölümüne yapılan zulüm veya çevreye verilen zarar sonuçta o toplumu veya genel olarak insanlığı etkileyen musibetlere yol açabilir.

2. Dolaylı olarak insan etkisiyle meydana gelen musibetler: Bu tür musibetler insanların doğa üzerindeki etkileri veya ihmal ettikleri sorumluluklar sonucu ortaya çıkar. Örneğin, çevresel tahribat veya iklim değişikliği gibi insan faaliyetlerinin sonucunda meydana gelen doğal afetler bu kategoriye girer.

Her iki durumda da Kur'an musibetlerin insanın kendi tercih ve davranışlarıyla yakından ilişkili olduğunu ve bu nedenle bireylerin ve toplumların kendi eylemlerinin sonuçlarını dikkatlice değerlendirmeleri gerektiğini vurgular.¹¹⁸

Sonuç olarak musibetler hem ilahi bir takdir ve imtihan aracı olarak hem de insanın kendi eylemlerinin doğrudan bir sonucu olarak görülebilir. Dolayısıyla yaşanan her musibetin arkasında hem bir ilahi hikmet ve amaç hem de insanın kendi tercih ve davranışlarının olası sonuçları bulunabilir.

Kur'an açısında bakıldığında koronavirüs gibi salgın hastalıkların ilahi bir mesaj, uyarı ve ders içeren ayetler olarak değerlendirilebileceği anlaşılmaktadır. Bu tür olaylar insanlığın dikkatini çekmek, düşünmeye ve muhasebeye sevk etmek amacı taşır. Bu nedenle Fahri Çakı'ya göre günümüzde yaşanan Covid-19 salgınını doğrudan ilahi bir ceza veya kıyametin bir işareti olarak görmek, Kur'an'ın bütünlüğünü ve derinliğini kavrayan bir yaklaşım olarak görülmemektedir.¹¹⁹ Ayrıca başka bir açıdan her bir doğal felaketi, salgını vb. kıyamet alameti olarak değerlendirmek alametlerin sayısını gereksiz yere artırabilir ve insanları bıkkınlığa, umutsuzluğa sürükleyebilir. Bu nedenle kıyamet alametlerini yalnızca güvenilir, sahih hadislerde belirtilenlerle sınırlamak en doğru ve sağlıklı yaklaşım olarak görülmüştür. Sonuç olarak koronavirüs İslam'a göre küresel bir felaket olarak değerlendirilmiş ancak kıyamet alameti olarak görülmemiştir.¹²⁰

İlahi bir ceza olarak virüs salgınını yorumlayanlar Allah'ın geçmişte bazı toplumları çeşitli afetlerle cezalandırdığına dair örnekleri delil olarak sunabilirler.

¹¹⁸ Çakı, *Modernitenin Pandemik Hâlleri*, 426.

¹¹⁹ Çakı, *Modernitenin Pandemik Hâlleri*, 427.

¹²⁰ Öztürk, *İslam'ın Salgın Hastalıklara Bakışı*, 24-25.

Çakı'ya göre ancak bu tür yorumlar Kur'an ayetlerinin daha geniş bağlamını ve derinlemesine anlamını göz ardı ederek dar bir açıdan yaklaşmak anlamına gelebilir. Kur'an'da geçen afet ve cezaların Allah'ın isyankâr kullarına yönelik olduğu görüşü ayetlerin bütüncül bir anlayışla ve her döneme uyarlanabilir bir mesaj olarak ele alınması gerektiğini göz ardı edilmesine neden olabilir.¹²¹

Bu bağlamda salgın hastalıklar gibi olaylar karşısında insanların alması gereken dersler, ibretler ve yapıcı çıkarımlar ön plana çıkmaktadır. Bu tür musibetler insanların kendi yaşam tarzlarını, toplumsal yapıları ve doğa ile olan ilişkilerini gözden geçirmeleri için bir fırsat sunabilir. Böylece insanlık olarak daha adil, dengeli ve sürdürülebilir bir yaşam biçimine yönelmek için gerekli adımlar atılabilir. Kur'an'ın bu tür durumlar karşısında sunduğu mesajlar insanların hem bireysel hem de toplumsal sorumluluklarını hatırlamalarını ve bu sorumluluklar doğrultusunda hareket etmelerini teşvik eder.

2.4. Filozofların Gözünden Covid-19

Olağandışı dönemlerde kriz ve kaos gibi durumlar karşısında toplumun filozoflara daha fazla başvurduğu gözlemlenmektedir. Bu bağlamda 11 Eylül olayları sonrası filozofların kamuoyunda ikinci defa yoğun bir şekilde ön plana çıktıkları bir dönem yaşanmıştır. Mevcut küresel salgınla ilişkili olarak yaşanan belirsizlikler, karantina ve tecrit süreçlerindeki “yeni”ye dair duyulan güven sorunlarının çözülmesi gibi konularda filozofların görünürlüğü bu ihtiyaçlara yanıt verme çabası içindedir.¹²²

Son yarım asırda Kıta Avrupası'nda eleştirel kuram, felsefe ve özellikle siyaset felsefesi alanlarında etkili olmuş birçok düşünürün Covid-19 virüsü hakkındaki düşüncelerini ardı ardına sundukları görülmüştür. Bu bağlamda çağdaş filozoflardan İtalyan filozof Giorgio Agamben'in tezleri, Fransız filozof Jean-Luc Nancy'nin Agamben'e yönelik tenkitleri ve bu tenkitlere verilen cevaplar, İtalyan filozof Roberto Esposito'nun hem Agamben hem de Nancy'ye yönelik eleştirileri ve bu eleştirilere yönelik yanıtlar çalışmamızda kısaca ele alınacaktır.

Agamben'e göre Covid-19 pandemisi devletler tarafından yaratılan gerekçesiz bir istisnai durumu temsil etmektedir. Agamben, devletin yetkisi altındaki medya ve yetkililerin toplumda korku yaratmak ve günlük hayatı durdurmak için çaba sarf ettiklerini belirtir. Bu durumu terörizmle eş değer gören Agamben, salgınların devletler

¹²¹ Çakı, *Modernitenin Pandemik Hâlleri*, 428

¹²² M. Ertan Kardeş, “Tecrit Günlerinde Felsefe: Covid-19 Deneyimi, Soyutlanmış Dünyalar ve Kapanma”, *Perspektif* (Erişim 25 Ocak 2024).

için ideal bir bahane oluşturduğunu devletin korkuyu sürdürebilmek için bu tür durumları kullandığını öne sürer.¹²³ Agamben, hükümetlerin ve medyanın salgına tepkilerini “hükmü aşan bir acil durum” olarak nitelendirir ve bu tepkileri aşırı bulur. Ona göre bu tepkiler hükümetlerin olağanüstü hâl yönetimini normalleştirme eğiliminin bir parçasıdır.¹²⁴

Agamben, salgının gerçek etkilerinin medya ve hükümet tarafından abartıldığını savunur. Ona göre Covid-19’un çoğu vakada hafif semptomlara neden olduğu ve yalnızca küçük bir yüzde için ciddi sağlık sorunları oluşturduğu göz ardı edilmektedir. Agamben, hükümetlerin ve medyanın bu durumu geniş çaplı kısıtlamalar ve özgürlüklerin kısıtlanması için bir bahane olarak kullandığını iddia eder. Agamben’e göre bu kısır döngü bireylerin özgürlüklerinden feragat etmeye daha istekli hale gelmelerine neden olur ve hükümetlerin otoriter uygulamalarını meşrulaştırır.¹²⁵

Agamben’in Covid-19 üzerine düşünceleri olağanüstü hallerin yönetimde normalleşmesi medya ve hükümetin abartılı tepkileri ve bireylerin güvenlik arayışının özgürlüklerinin kısıtlanmasına nasıl yol açtığına dair eleştirel bir bakış açısı sunmaktadır. Agamben, bu durumu derinlemesine sorgular ve toplumların, güvenlik adına özgürlüklerinden vazgeçme eğilimlerinin tehlikelerine dikkat çeker.¹²⁶

Filozof Jean-Luc Nancy’nin Covid-19 hakkındaki düşünceleri, Giorgio Agamben’in görüşlerine eleştirel bir yaklaşımla şekilleniyor. Nancy, Agamben’in koronavirüsün “normal” bir gripten pek ayırt edilemez olduğu yönündeki iddiasını sorgulamış ve bu iddianın aşılar ve viral mutasyonlar bağlamında eksik olduğunu belirtmiştir. Nancy’ye göre “normal” grip aşısının her sene viral mutasyonlara uyarlanması gerekliliği ve koronavirüsün aşısız daha öldürücü oluşu Covid-19’un ciddiyetini vurgulamıştır. Covid-19’un “normal” gripten yaklaşık 1’e 30 oranında daha öldürücü olduğu, Nancy’nin gözünde önemli bir fark oluşturmuştur.¹²⁷

Nancy, Covid-19 pandemisini bir tür “viral istisna” olarak tanımlamıştır ve bu durumun biyolojik, bilimsel ve kültürel boyutları olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda hükümetlerin katı önlemleri ve istisna hali yaratma eğilimlerini ele almıştır. Nancy,

¹²³ Çelebi- İnal, “Covid-19 Pandemisini Felsefi”, 316.

¹²⁴ Giorgio Agamben, “Covid-19: Gereksiz Bir Acil Durumun Yarattığı İstisna Hali”, *Terrabayt*, (Erişim 07 Ocak 2024).

¹²⁵ Agamben, “Covid-19: Gereksiz Bir Acil Durumun Yarattığı İstisna Hali”, (Erişim 07 Ocak 2024)

¹²⁶ Agamben, “Covid-19: Gereksiz Bir Acil Durumun Yarattığı İstisna Hali”, (Erişim 07 Ocak 2024)

¹²⁷ Jean-Luc Nancy, “Viral İstisna”, *Terrabayt*, (Erişim 07 Ocak 2024).

Agamben'in hükümetlerin istisna hali yaratma eğilimine dikkat çekmesini kabul ederken teknolojik ve sosyal bağlantıların artan yoğunluğu ve nüfusun yaşlanması gibi faktörlerin pandemiye özel bir önem kazandırdığını savunmuştur.¹²⁸

Sloven filozof Slavoj Žižek'in koronavirüs salgını hakkındaki düşüncelerini ele alacak olursak onun bu olayı kapitalist sisteme yönelik ciddi bir meydan okuma ve komünizmin yeniden değerlendirilmesi fırsatı olarak gördüğünü söyleyebiliriz. Žižek'e göre salgın sadece bir sağlık krizi değil aynı zamanda ideolojik bir kriz de yaratmıştır ve bu, çeşitli sosyal ve politik etkileri olan sahte haberler, ırkçılık ve komplo teorileri gibi "ideolojik virüslerin" yayılmasına neden olmuştur. Bu durum mevcut toplumsal ve politik yapıların sorgulanmasına yol açmıştır. Žižek, bu krizin Çernobil felaketi gibi tarihi bir dönüm noktası olabileceğini ve Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi Çin'deki komünist yönetimin sonunu getirebileceği spekülasyonlarını da değerlendirmiştir. Ancak onun görüşüne göre bu kriz topluma ve bilime dayalı bir komünizmi yeniden hayal etme zorunluluğunu da beraberinde getirmiştir. Ayrıca Žižek küresel felaketlerin ütopyacı potansiyeline dikkat çekmiş ve bu tür durumların küresel dayanışma ve işbirliğini teşvik edebileceğini savunmuştur. Yönetmen Quentin Tarantino'nun "Kill Bill" adlı filmindeki "Beş Noktadan Kalbi Patlatma Tekniği" metaforunu kullanarak koronavirüs salgınının kapitalist sisteme benzer bir darbe vurabileceğini ve radikal bir değişimin kaçınılmaz olduğunu ileri sürmüştür.¹²⁹

Žižek, küresel bir sağlık hizmetleri ağına ve daha fazla küresel koordinasyona olan ihtiyacı vurgulamış ve bu tür bir krizin toplumsal ve ekonomik yapıları yeniden düşünmemiz için bir fırsat sunduğunu öne sürmüştür. Bu bağlamda eski usul komünizmin geri dönüşü yerine ekonomiyi kontrol edebilecek ve gerektiğinde ulus-devletlerin egemenliğini sınırlayabilecek yeni bir küresel organizasyon türünün gerekli olduğunu savunmuştur.¹³⁰

Sonuç olarak Žižek'in koronavirüs salgını hakkındaki görüşleri mevcut küresel kapitalist sistemin sorgulanması ve alternatif toplumsal ve ekonomik yapıların arayışı ile karakterize edilir. Salgının küresel dayanışma ve iş birliğini teşvik ederek ve radikal değişimler için zemin hazırlayarak komünizmin yeniden değerlendirilmesine yol

¹²⁸ Nancy, "Viral İstisna", (Erişim 07 Ocak 2024)

¹²⁹ Slavoj Žižek, "Koronavirüsü, Kapitalizme 'Kill Bill'-vari Bir Darbedir, Komünizmin Yeniden İcat Edilmesine Yol Açabilir", *Terrabayt*, (Erişim 07 Şubat 2024).

¹³⁰ Žižek, "Koronavirüsü, Kapitalizme", (Erişim 07 Şubat 2024).

açabileceğini öne sürülmüştür.¹³¹

Güney Afrika Üniversitesi öğretim görevlisi Ezekiel Mkhwanazi'nin Covid-19 pandemisi ve kötülük problemi arasındaki ilişkiyi irdelediği makalesinde pandeminin Yahudi-Hristiyan teolojik çerçevesi içerisinde Tanrı'nın varlığı, gücü ve iyiliği ile nasıl uyumlu olabileceğine dair bir tartışma sunulmaktadır. Mkhwanazi, Covid-19'un hem doğal hem de ahlaki kötülüğün bir tezahürü olduğunu öne sürerek bu pandeminin Tanrı'nın ontolojik mükemmelliği ile çelişip çelişmediğini sorgulamaktadır.¹³²

Mkhwanazi, pandeminin kötülük problemi bağlamında Tanrı'nın iyiliği ve kudretiyle uyumunu savunmak için iki temel teodiseye başvurur: Teleolojik Argüman ve Özgür İrade Argümanı. Teleolojik Argüman, Tanrı'nın ahlaki olarak iyi bir amaca (telos) hizmet etmek üzere belirli kötülükleri izin verdiği fikrine dayanır. Bu argümana göre Covid-19 gibi kötülükler daha büyük bir iyiliğin gerçekleşmesine zemin hazırlayabilir örneğin, pandemi döneminde gözlemlenen çevresel iyileşmeler veya sosyal hizmetlerin geliştirilmesi gibi. Ancak bu durum pandeminin kendisinin iyi olduğu anlamına gelmez sadece bu tür kötülüklerin elde edilmesi daha büyük bir iyilik için gerekli olabileceğini ileri sürer.¹³³

Özgür İrade Argümanı ise insanların özgür iradesine odaklanır ve Tanrı'nın insanlara özgür irade bahşetmesinin O'nun iyiliğinin bir göstergesi olduğunu savunur. Bu argümana göre insanlar özgür iradeleri sayesinde hem doğru hem de yanlış eylemlerde bulunabilirler ve Covid-19'un ortaya çıkışı da dahil olmak üzere belirli kötülüklerin varlığı insanların iradelerinin bir sonucu olarak görülebilir. Bu bağlamda pandeminin kökeni ve yayılımı üzerine insan etkisinin araştırılması insanların kendi eylemlerinin sonuçlarına dair sorumluluklarını kabul etmeleri gerektiğini vurgulamaktadır.¹³⁴

Mkhwanazi'nin yorumu Covid-19 pandemisinin kötülük problemi bağlamında Tanrı'nın varlığı, gücü ve iyiliği ile uyumlu olduğunu savunan bir teodiseler bütünü sunar. Bu teodiseler pandeminin neden olduğu kötülüğün Tanrı'nın mükemmelliği ile çelişmediğini aksine insanların iradeleri ve bu iradelerin sonuçları ile ilgili olduğunu öne sürer. Bu çerçevede Mkhwanazi'nin yaklaşımı, insanların kendi eylemlerinin sonuçlarıyla yüzleşmeleri ve daha sorumlu kararlar almaları gerektiğini vurgulayan bir

¹³¹ Zizek, "Koronavirüsü, Kapitalizme", (Erişim 07 Şubat 2024).

¹³² Ezekiel Mkhwanazi, "Does Covid-19 Rupture Theodicy? Theo-philosophical Musings", *Phronimon* 22/1 (Kasım 2021), 1-14.

¹³³ Mkhwanazi, "Does Covid-19 Rupture Theodicy? Theo-philosophical Musings", 5.

¹³⁴ Mkhwanazi, "Does Covid-19 Rupture Theodicy? Theo-philosophical Musings", 6.

bakış açısı sunar.¹³⁵

Pandeminin insanlık üzerindeki etkilerini ele alırken Türk felsefecilerin yaklaşımlarında bireyin ve toplumun yaşadığı travmalar, değişen hayat şartları ve bu durumun bireysel ile kolektif bilinç üzerindeki yansımaları önemli bir yer tutmaktadır. Türk düşünce dünyasında pandemi sadece bir sağlık krizi olarak değil aynı zamanda etik, sosyal, ekonomik ve politik boyutlarıyla ele alınarak, insanın ve toplumların yaşam biçimlerindeki dönüşümü, dayanışma ihtiyacını ve yeni normalleri sorgulayan bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda bazı Türk felsefeci ve akademisyenlerin Covid-19 pandemisi hakkında felsefi görüşleri ele alınacaktır.

Güncel kelimcilerden İlhami Güler, bu tür krizlerin Allah tarafından insanlık için bir sınav aracı olarak ve insanların iman, sabır ve ahlaki duruşlarını test ettiğini vurgulamıştır. Güler'e göre kötülükler insanların özgür iradesinin bir yansımasıdır ve özellikle pandemi gibi zorlu dönemler insanların Allah'a yönelmelerine, sabır göstermelerine, tevekkül etmelerine ve dua etmelerine fırsat tanır. Ayrıca insanların eylemlerinin sonuçlarının dünyadaki kötülüklerin ve musibetlerin bir nedeni olabileceğini ifade etmiştir. Güler'in görüşleri, İslam'ın dünya hayatını bir imtihan olarak gördüğü ve insanların bu imtihanı ahlaki değerlerle ve Allah'a olan inançla geçmeleri gerektiği fikrini öne sürmektedir.¹³⁶

Rahim Acar'ın Koronavirüs salgınının insanlık üzerindeki derin etkilerini ve dinî inançlar bağlamında ele alınışını tartıştığı çalışması, salgının insan hayatındaki kritik dönüm noktası olarak rolünü, bireysel ve toplumsal alışkanlıklar üzerindeki potansiyel dönüştürücü etkisini vurgulamaktadır. Acar, bu olağanüstü dönemin insanların kendi sınırlarını, Tanrı kavramını yeniden değerlendirme ve doğa üzerindeki kontrol düşüncesinin sorgulanmasına yol açtığını belirtmiştir. Modern bilimin temelinde yatan insanın doğayı kontrol etme düşüncesinin İbrahimî dinlerin öğretileri ile bağlantılı olabileceğini veya tamamen dinden kopuşun bir sonucu olarak görülebileceğini ifade etmiştir.¹³⁷

Acar, salgının ilahi bir cezalandırma olarak yorumlanmasının ayrımcılığa ve ötekileştirmeye neden olabilecek tehlikelerine dikkat çekmiştir. Ayrıca bilimsel bilginin

¹³⁵ Mkhwanazi, "Does Covid-19 Rupture Theodicy? Theo-philosophical Musings", 7.

¹³⁶ İlhami Güler, "Kötülük Problemi Bağlamında Korona Pandemisi ve İslam", *İlhamiyat*, (Erişim 07 Şubat 2024).

¹³⁷ Rahim Acar, "Koronavirüs Salgını ve Dinî İnançlar", *İLEM Covid-19 Soruşturma Dosyası*, (Mayıs 2020), 1-7.

sınırlarını ve metodolojik tabiatçılığın felsefi tabiatçılığa nasıl dönüşebileceğini tartışmış, bilimin başarısının dinî açıklamaların geçersizliğine işaret etmediğini vurgulamıştır.¹³⁸

Acar, salgının insanları daha mütevazı olmaya, doğaya karşı daha duyarlı davranmaya ve derin ahlaki duyarlılık geliştirmeye iten bir fırsat olarak görülebileceğini ifade etmiştir. Çalışmasında salgının insanlık üzerindeki etkilerini ve dinî inançlar bağlamında ele alınışını kapsamlı bir şekilde incelemiş ve insanların bu zorluk karşısında kendi konumlarını ve Tanrı ile ilişkilerini yeniden değerlendirmelerine olanak tanıdığını ileri sürmüştür.¹³⁹

İhsan Fazlıoğlu'nun Covid-19 pandemisi hakkındaki görüşleri, modern insanın maddi, zihni ve manevi acizyetlerinin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Fazlıoğlu, bu acizyetlerin insanın doğasına işaret ettiğini ve onları aşma çabasının insanı insan yapan özgün niteliklerden uzaklaştırabileceğini öne sürmüştür. Pandemi süreci bireylerin ve toplumların mevcut düzen ve yaşam biçimlerinin sorgulanmasına neden olmuş bu durum da insanın kendi varoluşsal sınırlarını yeniden değerlendirme fırsatı sunmuştur.¹⁴⁰

Fazlıoğlu'nun düşüncesinde teknoloji ve bilim aracılığıyla insanın doğal sınırlarının aşılma çabası aslında insanın kendi özünün imhasına yol açabilecek bir süreç olarak ele almıştır. Pandemi bu bağlamda modern insanın kendi yarattığı dünyanın sınırlarına ve zaaflarına dair bir uyarı olarak yorumlanabilir. Teknolojik ilerleme ve bilimsel gelişmelerin insanın temel sorunlarını çözeceği yönündeki iyimser beklentilere karşın Covid-19 krizi, insanın kendi kırılganlığı ve ölümlülüğü ile yüzleşmesine neden olduğunu ifade etmiştir.¹⁴¹

Düşünürümüz, pandemi sürecinin insan üzerinde yarattığı bio-psikolojik travmanın sadece bireysel düzeyde değil aynı zamanda toplumsal ve kültürel düzeyde de derin etkiler yarattığını vurgulamaktadır. Bu travma insanların dünya hakkındaki algılarını ve geleceğe dair beklentilerini temelden sarsmış, varoluşsal kaygıları tetiklemiştir. Bu süreçte insanın kendi varlığını ve toplumun yapısını yeniden değerlendirme zorunluluğu ortaya çıkmıştır.¹⁴²

Pandemi Fazlıoğlu'nun analizine göre aynı zamanda mevcut sosyo-ekonomik ve

¹³⁸ Acar, "Koronavirüs Salgını ve Dinî İnançlar", 1-7.

¹³⁹ Acar, "Koronavirüs Salgını ve Dinî İnançlar", 1-7.

¹⁴⁰ İhsan Fazlıoğlu, "İnsan'ın Geleceği: Telaşa Gerek Yok, Hepimiz Öleceğiz!", *İLEM Covid-19 Soruşturma Dosyası* (Mayıs 2020), 1-10.

¹⁴¹ Fazlıoğlu, "İnsan'ın Geleceği: Telaşa Gerek Yok, Hepimiz Öleceğiz!", 1-10.

¹⁴² Fazlıoğlu, "İnsan'ın Geleceği: Telaşa Gerek Yok, Hepimiz Öleceğiz!", 1-10.

politik yapıların sorgulanmasına da yol açmıştır. Kapitalist düzenin getirdiği bireysellik, tüketim odaklı yaşam biçimi ve doğa ile olan ilişkimizin sürdürülemezliği gibi konular pandemi sürecinde daha fazla ön plana çıkmıştır. Fazlıoğlu, bu durumun insanın kendi iç dünyasına ve toplumun temel değerlerine dönüş yapmasını gerektirdiğini savunmuştur.¹⁴³

Sonuç olarak Fazlıoğlu'na göre modern insanın mevcut durumunun sorgulanması insanın kendi doğasına ve toplumun temel değerlerine geri dönüş yapılması gerekliliği üzerine odaklanmıştır. Pandemi insanın kendi varoluşsal sınırlarını ve toplumsal yapıların sürdürülebilirliğini yeniden değerlendirme fırsatı sunarken bu süreçte insanın kendi özüne dönüşünün ve kültürel değerlerin korunmasının önemini ortaya çıkarmıştır.

Teoman Duralı, Covid-19 pandemisinin küresel çapta eşi benzeri görülmemiş bir meydan okuma oluşturduğunu ve bu dönemin insanlık tarihi açısından bir kırılma noktası teşkil edebileceğini ifade etmiştir. Virüsün kökeni ve yayılma yöntemleri hakkında net bilgilere henüz ulaşamamışken Duralı'nın virüsün bir laboratuvar kazası sonucunda meydana gelmiş olabileceği yönündeki düşüncesi dikkate değerdir. Aynı zamanda günümüz dünyasında artan mobilité ve küresel seyahat alışkanlıklarının enfeksiyon hastalıklarının hızla yayılmasına zemin hazırladığına vurgu yapmaktadır.¹⁴⁴

Duralı, salgınla mücadele stratejilerinde seküler metodların öne çıktığını ve bu durumun insanlığın dini inançlar ve yüce bir varlığa olan bağlılığından uzaklaşmasına işaret edebileceğini belirtmiştir. Onun görüşüne göre din, insanlık için temel bir destek noktası olup bireylerin kötüye kullanılmasını ve istismar edilmesini önleyen kritik bir faktördür.¹⁴⁵

Pandemi esnasında gözlenen devlet ve halk arasındaki dayanışma etkili bir mücadele ve toplumsal direnç için elzemdir. Duralı'ya göre bu tür zorlu dönemlerde devletin sunduğu dayanışma ve liderliğin toplumun pandemiyle mücadelede birlik ve beraberlik içerisinde olmasını sağladığı önemlidir. Netice itibarıyla Teoman Duralı'nın pandemi sürecine ilişkin değerlendirmeleri salgınla mücadelede toplumsal birlikteliğin, dini inançların ve devletin oynadığı rollerin önemini vurgulamaktadır. Bu durum küresel düzen üzerinde derin etkiler yaratabilecek ve toplumların bu tür krizlere karşı direncini artırmak adına dini ve kültürel değerlerine daha sıkı sarılmalarının gerekliliğine işaret

¹⁴³ Fazlıoğlu, "İnsan'ın Geleceği: Telaşa Gerek Yok, Hepimiz Öleceğiz!", 1-10.

¹⁴⁴ Teoman Duralı, "Salgın Hastalıklarla Etkin Mücadele Devletin Sağlayacağı Dayanışmacılıkla Olur", *Kriter* 46, (Erişim 26 Şubat 2024).

¹⁴⁵ Duralı, "Salgın Hastalıklarla Etkin Mücadele", (Erişim 26 Şubat 2024).

etmektedir.¹⁴⁶

Pandeminin çok boyutlu etkileri felsefi sorgulamalar için zengin bir alan sunmuştur. Bu alanda yukarıda yer verdiğimiz filozof görüşleri şu soruları akla getirmektedir: Covid-19 pandemisi doğal bir kötülük olarak mı görülmelidir, çünkü doğanın bir parçası ve kaçınılmaz durum mudur? Yoksa insanların pandemiye yanıtı ve önlem almadaki başarısızlıkları nedeniyle bir ahlaki kötülük olarak mı değerlendirilmelidir? Pandeminin yayılmasında insan etkisinin rolü nedir? İnsan faaliyetlerinin ekosistemler üzerindeki etkisi hastalığın ortaya çıkışı ve yayılması konusunda ne kadar sorumlu tutulabilir? Virüslerin kökeni doğanın kaotik ve rastgele süreçlerinin bir ürünü müdür yoksa insan müdahalesi ve teknolojik gelişmelerin sonucu olarak mı ortaya çıkmaktadır? Eğer Covid-19 bir laboratuvarla bilinçli olarak yaratıldıysa bu durumda insanlık olarak kendi yarattığımız kötülüklere karşı nasıl bir ahlaki sorumluluğumuz vardır ve bu sorumluluk, doğanın kendi dinamikleri içinde ortaya çıkan kötülüklere karşı olan tutumumuzdan farklı mıdır? Bu sorular insanlık olarak doğa ile ilişkimizi kendi eylemlerimizin sonuçlarını ve birbirimize karşı olan ahlaki sorumluluklarımızı derinden düşünmemiz gerektiğini hatırlatır.

Filozofların görüşleri Covid-19'un doğal veya yapay kökeni hakkında doğrudan bir yargıya varmaktan çok pandeminin toplumsal, siyasi, etik ve teolojik etkilerine odaklanmaktadır. Bu nedenle hastalığın kökeni konusunda net bir sonuca varmak için bilimsel araştırmalara ve uzman görüşlerine başvurmak daha uygun olacaktır. Bize göre Covid-19 pandemisi, doğanın kaçınılmaz bir parçası olarak görülebilecek doğal bir kötülükken insanların pandemiye tepkisi ve önlem almadaki başarısızlıkları bu durumu ahlaki bir kötülüğe dönüştürmektedir. İnsan faaliyetlerinin, ekosistemler üzerindeki etkisi zoonotik hastalıkların ortaya çıkışı ve yayılmasında önemli bir rol oynar bu bağlamda insan müdahalesi ve teknolojik gelişmeler virüslerin kökeninde etkili olabilir. Eğer Covid-19 bilinçli olarak yaratıldıysa bu durum insanlık olarak kendi yarattığımız kötülüklere karşı ahlaki sorumluluklarımızın farkında olmamızı ve doğanın dinamikleri içinde ortaya çıkan kötülüklere karşı tutumumuzdan daha fazla sorumluluk almamızı gerektirir. Dolayısıyla pandemi hem doğal hem de ahlaki kötülüklerle ilgili derin etik ve ahlaki sorumluluklar barındırır.

¹⁴⁶ Duralı, "Salgın Hastalıklarla Etkin Mücadele", (Erişim 26 Şubat 2024).

2.5. Salgının Psikolojik Etkileri

Küresel ölçekteki Covid-19 salgınının insan psikolojisine etkisi çeşitli bireysel faktörlerle ilişkilidir. Bu salgın, özellikle kişilerin hayatını tehlikeye atan ve geniş kapsamlı bir olgu olması nedeniyle bireylerin stres ve travma düzeylerinde değişikliklere yol açabilir. Bu değişiklikler kişinin sosyal ve kültürel yapısı, mali durumu, psikolojik refahı ve bireysel niteliklerine bağlı olarak farklılık gösterebilir. Pandemi süresince temel ihtiyaçların karşılanamaması, yanlış veya eksik bilgilendirme, uzun karantina dönemleri, sosyal destek eksikliği, maddi kayıplar ve Covid-19 semptomlarının geliştirilmesi veya pozitif kişilerle temas gibi durumlar kişilerin psikolojik olarak daha riskli bir duruma gelmelerine sebep olmaktadır.¹⁴⁷

Covid-19 pandemisi, bireylerin ruh sağlığı üzerinde derin ve kalıcı etkiler bırakmıştır. Araştırmalar pandeminin neden olduğu karantina ve sosyal izolasyon gibi kısıtlamaların çeşitli psikolojik sorunlara yol açtığını göstermektedir.¹⁴⁸ Özellikle kaygı, depresyon ve travma sonrası stres bozukluğu gibi ruhsal rahatsızlıklar önemli ölçüde artmıştır.¹⁴⁹ Pandemi süresince çocuklar, gençler, üniversite öğrencileri ve sağlık çalışanları gibi bazı gruplar daha fazla risk altında bulunmuştur. Çocuklarda ve gençlerde karantina döneminde konsantrasyon güçlüğü, can sıkıntısı, sinirlilik ve yalnızlık gibi duygusal ve davranışsal değişiklikler gözlemlenmiştir.¹⁵⁰ Üniversite öğrencileri arasında yapılan araştırmalar bu grubun pandemiden dolayı artan stres, kaygı ve depresyon belirtileri gösterdiğini ortaya koymaktadır.¹⁵¹ Sağlık çalışanları da pandemi süresince yüksek stres seviyeleri, kaygı ve depresyon yaşama riski taşıyan gruplardan biridir. Sürekli olarak enfeksiyon riski altında çalışmak ve yoğun iş yükü, bu grupta ruh sağlığı sorunlarının yaygınlaşmasına neden olmuştur.¹⁵² Ayrıca pandemi sırasında toplum genelinde sosyal destek eksikliği ve ekonomik zorluklar bireylerin ruhsal durumunu olumsuz yönde etkilemiştir.¹⁵³ Karantina ve sosyal mesafe önlemleri bireylerin yalnızlık

¹⁴⁷ Burhanettin Kaya, "Pandeminin Ruh Sağlığına Etkileri", *Klinik Psikiyatri Dergisi* 23 (2023), 123-124.

¹⁴⁸ Valeria Saladino vd. "The psychological and social impact of Covid-19: New Perspectives of Well-Being", *Frontiers In Psychology* 11 (2020), 1-6.

¹⁴⁹ Ida Kupcova vd., "Effects of the COVID-19 Pandemic On Mental Health, Anxiety, and Depression.", *BMC Psychology* 11/1 (Nisan 2023), 108.

¹⁵⁰ Saladino vd. "The Psychological and Social Impact", 1-6.

¹⁵¹ Gabriele Prati - Anthony D. Mancini, "The Psychological Impact of COVID-19 Pandemic Lockdowns: A Review and Meta-Analysis Of Longitudinal Studies and Natural Experiments", *Psychological Medicine* 51/2 (2021), 201-211.

¹⁵² Andrew T. Gloster vd. "Impact of COVID-19 Pandemic On Mental Health: An International Study." *PLoS One* 15/12 (2020), 1-20.

¹⁵³ Gloster vd., "Impact of COVID-19 Pandemic On Mental Health", 1-20.

ve sosyal izolasyon hislerini artırarak depresyon ve anksiyete düzeylerinde yükselmeye yol açmıştır. Bu dönemde dijital teknolojiler ve tele psikoloji uygulamaları, psikolojik destek sağlama ve terapötik müdahalelerin sürdürülmesi açısından önemli araçlar haline gelmiştir.¹⁵⁴ Pandemi süresince ruh sağlığı hizmetlerine erişimin ve psikolojik destek mekanizmalarının güçlendirilmesi gerekliliği açıkça ortaya çıkmıştır. Özellikle sosyal destek sistemlerinin güçlendirilmesi psikolojik esnekliği teşvik eden müdahalelerin yaygınlaştırılması ve ekonomik zorluk yaşayan bireylere yönelik destek programlarının artırılması pandeminin psikolojik etkilerini hafifletmede önemli adımlar olarak değerlendirilmektedir.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Saladino vd. "The Psychological and Social Impact", 1-6.

¹⁵⁵ Gloster vd., "Impact Of COVID-19 Pandemic On Mental Health", 1-20.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TOKAT İLİ BAĞLAMINDA COVID-19 VE DİNİ HAYAT ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

3.1. Katılımcılara Ait Demografik Genel Bilgiler

Tokat ili kapsamında yapmış olduğumuz anket çalışması sonucunda 146 katılımcıdan cevaplar alınmıştır. Bu katılımcılardan 80'i kadın (%55), 66'sı erkektir (%45).

3.1.1. Katılımcıların Yaş ve Cinsiyet Durumu

Tablo 1'de araştırmanın örnekleme ait katılımcıların yaş gruplarına göre dağılımını göstermektedir. Covid-19 salgınının farklı yaş grupları üzerindeki etkilerini değerlendirirken dini tutum ve yaşam biçimleri üzerindeki değişimleri de ele almaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların Yaşlarına Göre Dağılım

		F	%
Yaş Aralıkları	23 – 34 yaş	49	33,6
	35 – 44 yaş	45	30,8
	45 – 54 yaş	39	26,7
	54 – 60 yaş	13	8,9
	Toplam	146	100,0

Tablo 1'e göre incelenen örneklem toplam 146 bireyden oluşmakta ve yaş aralıkları geniş bir spektrumu kapsamaktadır. Örneklem içinde en büyük grubu %33,6 ile 23-34 yaş aralığındaki bireyler oluşturmakta bu da toplamda 49 katılımcıya karşılık gelmektedir. Bu grup örnekleme önemli bir yer tutmakta ve en yüksek oranı temsil etmektedir. İkinci olarak %30,8'lik bir oran ile 35-44 yaş aralığındaki 45 katılımcı dikkat çekmektedir. Bunu %26,7 oranıyla 39 katılımcıdan oluşan 45-54 yaş aralığı takip etmektedir. Son olarak 54-60 yaş aralığındaki 13 katılımcı, örneklem içinde %8,9 oranıyla temsil edilmektedir.

Genel olarak Tablo 1'e göre araştırmanın örnekleme farklı yaş gruplarından geniş bir yelpazeye yayılan bireylerin deneyim ve görüşlerini içerecek şekilde kapsamlı bir yapıdadır. Bu yaş çeşitliliği araştırma sonuçlarının genelleştirilebilirliği açısından kıymetlidir ve yaş faktörünün incelenen olgu üzerindeki etkilerini yansıtmaya potansiyeline sahiptir.

Tablo 2’de katılımcıların cinsiyete göre dağılımları ve toplam katılımcı sayısına göre yüzdelikleri yer almaktadır.

Tablo 2. Katılımcıların Cinsiyete Göre Dağılımı

		F	%
Cinsiyet	Erkek	66	45,2
	Kadın	80	54,8
	Toplam	146	100,0

Araştırmada ele alınan örneklem cinsiyet dağılımı açısından da dikkate değer bir çeşitliliğe sahiptir. Tablo 2’de görüldüğü üzere toplam 146 bireyin %45,2’sini erkekler (n=66), %54,8’ini ise kadınlar (n=80) oluşturmaktadır. Bu dağılım örneklem içerisinde kadın bireylerin biraz daha fazla temsil edildiğini göstermektedir. Örneklemimiz toplumun cinsiyet dağılımını yansıtan her iki cinsiyetten bireylerin eşit derecede katılım gösterdiği bir yapıyı sergilemektedir.

3.1.2. Katılımcıların Yaşadıkları Yerlere Göre Durumu

Yerleşim yerinin nüfus yoğunluğu, sosyal etkileşim sıklığı ve sağlık hizmetlerine erişim gibi faktörlerin Covid-19 bulaşma riski üzerinde önemli bir etkisi olduğu çeşitli çalışmalarda gösterilmiştir.¹⁵⁶ Şehirde yaşayan bireylerin daha yoğun ve sık sosyal etkileşim içinde olması virüsün yayılma hızını artırmaktadır. Buna karşılık köy ve kasaba gibi daha az yoğun nüfuslu bölgelerde sosyal etkileşimler daha sınırlı olup bulaşma riski nispeten daha düşüktür. Çalışmaya katılan katılımcıların yaşamlarını geçirdikleri yerlere ilişkin bilgiler Tablo 3’te yer almaktadır.

Tablo 3. Covid-19 Geçiren Hastaların Yaşadıkları Yerlere Göre Dağılımı

Yerleşim Yerlerine Göre	F	%
Şehir	139	95,21
Köy	3	2,05
Kasaba	4	2,74
Toplam	146	100

¹⁵⁶ Timothy Callaghan vd., "Rural and urban differences in COVID-19 prevention behaviors", *The Journal of Rural Health* 37/2 (2021), 287-295.

Bu çalışma kapsamında katılımcıların yerleşim yeri dağılımı Tablo 3'te gösterilmiştir. Katılımcıların büyük bir çoğunluğu şehirde ikamet etmektedir. Şehirde ikamet edenlerin sayısı 139 olup bu değer toplam katılımcıların %95,21'sine karşılık gelmektedir. Köyde yaşayan katılımcı sayısı 3 (%2,05) ve kasabada yaşayan katılımcı sayısı ise 4 (%2,74) olarak belirlenmiştir.

3.1.3. Katılımcıların Eğitim Durumu

Covid-19 pandemisi sırasında eğitim düzeyinin hastalıktan iyileşme sürecindeki rolü önemli bir araştırma konusu olmuştur. Özellikle yüksek eğitim düzeyine sahip bireylerin sağlık bilgilerine erişimde daha avantajlı oldukları ve bu sayede hastalık sürecini daha bilinçli yönetebildikleri gözlemlenmiştir.¹⁵⁷ Çalışmaya katılan katılımcıların eğitim durumlarına ilişkin bilgiler Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. Covid-19 Geçiren Hastaların Eğitim Durumu

		F	%
Eğitim Durumu	İlkokul	17	11,6
	Ortaokul	9	6,2
	Lise	23	15,8
	Yüksekokul	22	15,1
	Lisans	59	40,4
	Yüksek Lisans	15	10,3
	Doktora	1	0,7
	Toplam	146	100,0

Aşağıda yer alan Tablo 4'te verilen tablo Covid-19 enfeksiyonu geçiren hastaların eğitim durumlarına ilişkin dağılımı göstermektedir. Tabloya göre toplam 146 hastanın %11,6'sı ilkokul, %6,2'si ortaokul, %15,8'i lise %15,1'i yüksekokul, %40,4'ü lisans, %10,3'ü yüksek lisans ve %0,7'si doktora düzeyinde eğitime sahiptir. En yüksek oran lisans düzeyinde eğitim gören bireylerde olup bu grubun toplam hasta popülasyonu içindeki oranı %40,4'dir. Buna karşılık en düşük oran ise doktora düzeyinde eğitim almış bireylerde gözlemlenmiş olup bu oran %0,7'dir. Bu dağılım Covid-19 geçiren hastalar arasında eğitim seviyelerinin geniş bir spektrumda olduğunu göstermektedir.

¹⁵⁷ Ömer Erdoğan ve Mutluhan Ersoy, "Pandeminin Birinci Yılında (2020-2021) Covid-19 Hastalığı Geçirenlerin Damgalanma Algısı: Türkiye Örneği", *International Journal of Social Sciences and Education Research* 8/2 (2022), 165-183.

3.1.4. Katılımcıların Mali Durumu

Covid-19 pandemisi sürecinde mali durumun hastaların iyileşme süreçleri üzerindeki etkisi araştırmaya değer görülmüştür. Tablo 5'te görüldüğü üzere hastaların mali durumları ihtiyaçlarını karşılama kapasiteleri açısından farklılık göstermektedir. Yapılan araştırmalar ekonomik olarak daha iyi durumda olan hastaların sağlık hizmetlerine erişimlerinin daha kolay olduğunu ve bu durumun iyileşme süreçlerini olumlu etkilediğini göstermektedir.¹⁵⁸ Ayrıca ekonomik zorluk yaşayan bireylerin pandeminin getirdiği psikolojik ve fiziksel stresle başa çıkmakta daha fazla zorlandıkları görülmüştür.¹⁵⁹

Tablo 5. Covid-19 Geçiren Hastaların Mali Durumu

Mali Durum	F	%
İhtiyaçlarımı rahatça karşılamaya elverişli	47	32,2
İhtiyaçlarımın birçoğunu karşılamaya elverişli	63	43,2
İhtiyaçlarımın zaruri kısmını karşılamaya elverişli	36	24,7
Toplam	146	100,0

Anket çalışması sonucunda Covid-19 geçiren hastaların mali durumları incelenmiştir. Toplamda 146 kişi üzerinden yapılan bu değerlendirmede katılımcıların %32,2'si ihtiyaçlarını rahatça karşılama düzeyinde olduklarını ifade etmiştir. İhtiyaçlarının büyük bir kısmını karşılama düzeyinde olduklarını belirtenlerin oranı %43,2 (63 kişi) iken ihtiyaçlarının zorunlu kısmını karşılama düzeyinde olanların oranı %24,7 (36 kişi) olarak saptanmıştır. Bu bulgular Covid-19 geçiren hastaların mali durumlarının genel bir profilini çizmektedir.

3.1.5. Katılımcıların Dindarlık Durumu

Araştırmalar dindarlık ve maneviyatın bireylerin yaşamlarını daha olumlu değerlendirmelerine yol açtığını bu durumun da bireylerin yüksek özdeğer ve sosyal aidiyet gibi olumlu benlik algısını ve sosyal etkileşimlerini güçlendirdiğini

¹⁵⁸ Robert B. Hawkins, vd., "Socio-Economic Status and COVID-19-Related Cases and Fatalities", *Public Health* 189 (Aralık 2020), 129-134.

¹⁵⁹ Jay Patel A. vd., "Poverty, Inequality and COVID-19: The Forgotten Vulnerable", *Public Health* 183 (Mayıs 2021), 110-111.

göstermektedir.¹⁶⁰ Bu nedenle hastalığı geçiren katılımcıların dindarlık durumunu ölçmek çalışmamız için önemli bir veri olarak görülmüştür. Tablo 6’da yer alan bilgiler Covid-19 geçiren hastaların dindarlık durumuna ilişkin görüşlerini içermektedir.

Tablo 6. Covid-19 Geçiren Hastaların Dindarlık Durumu

Dindarlık açısından kendinizi nasıl tanımlarsınız?	F	%
Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri	34	23,3
Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri	74	50,7
İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri	36	24,7
Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan birisi	2	1,4
Toplam	146	100,0

Tablo 6’da Covid-19 geçiren hastaların dindarlık durumları ele alınmıştır. Katılımcıların %23,3’ü dinin tüm gereklerini yerine getiren dindar bireyler olarak belirtilmiştir. Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar bireylerin oranı ise %50,7 olarak en yüksek yüzdeyi oluşturmaktadır. İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen bireylerin oranı %24,7 ile dikkate değer bir diğer grubu teşkil ederken, dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan bireylerin oranı ise %1,4 olarak saptanmıştır. Bu veriler Covid-19 geçiren hastalar arasında dindarlık durumunun çeşitliliğini ve dağılımını göstermektedir.

3.1.6. Demografik Verilere Göre Katılımcıların Dindarlık Durumu Ki-Kare Testleri

Dindarlık bir bireyin herhangi bir dini yapıya bağlılığı ve dinin buyruklarını özenle yerine getirme durumu olarak tanımlanabilir. Kişinin ait olduğu dine ilişkin inançlara, ibadetlere ve sembollere yönelik kabul, yoğun ilgi ve sürekli meşguliyet derecesini ifade eder.¹⁶¹ Dini düşünce, his, tutum ve davranışlar temelinde şekillenen dini algı, genel olarak toplumlar arasında ve özel olarak bireyler arasında farklılık gösteren çeşitli psiko-sosyal etkenlerin etkisiyle de çeşitlilik kazanan karmaşık bir yapıya sahiptir.¹⁶²

¹⁶⁰ Daniela Villani vd., "The Role of Spirituality and Religiosity in Subjective Well-Being of Individuals With Different Religious Status", *Frontiers In Psychology* 10 (Temmuz 2019).

¹⁶¹ Abdülcelil Bilgin, "Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştiril Bir Değerlendirme." *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/2 (2014), 75-84.

¹⁶² Mustafa Koç, "Demografik Özellikler ile Dindarlık Arasındaki İlişki Yetişkinler Üzerine Ampirik Bir Araştırma." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010) 217-248.

Yapılan araştırmalar bireylerin dindarlık tutumları üzerinde bazı demografik verilerin etkisi olduğunu göstermiştir.¹⁶³ Bu nedenle araştırmamızda demografik veriler ile katılımcıların kendilerini dindarlık açısından tanımlama değişkeni arasında Ki-Kare testinin yapılması gerekli ve önemli bulunmuştur. Ki-kare testi, gözlenen frekanslarla beklenen frekanslar arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını belirlemek için kullanılır. İki kategorik değişkenin bağımsızlığını veya bir veri setinin belirli bir dağılıma uyumunu test eder.¹⁶⁴ Ki-Kare testi sonuçları aşağıda yer alan tablolarda verilmiştir.

Tablo 7. Yaş Gruplarına Göre Dindarlık Durumu Ki-Kare Testi

Değişken	Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri %	Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri %	İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri %	Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan birisi %	(χ^2)	Önem düzeyi (p)
23 – 34 yaş	11 22,4%	23 46,9%	14 28,6%	1 2,0%	7,379	0,598
35 – 44 yaş	7 15,6%	27 60,0%	11 24,4%	0 0,0%		
45 – 54 yaş	11 28,2%	17 43,6%	10 25,6%	1 2,6%		
54'ün üzeri yaş	5 38,5%	7 53,8%	1 7,7%	0 0,0%		
Toplam	34 23,3%	74 50,7%	36 24,7%	2 1,4%		

Ki-Kare testi sonuçlarına göre yaş grupları değişkeni ile dindarlık durumu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır ($\chi^2 = 7,379$, $p = 0,598$). Bu sonuç p değerinin 0,05'ten büyük olması nedeniyle yaş gruplarının dindarlık durumu üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Tabloya bakıldığında 23-34 yaş grubundaki katılımcıların %22,4'ünün dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar bireyler olduğu, %46,9'unun dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar bireyler olduğu, %28,6'sının inançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen bireyler olduğu

¹⁶³ Koç, "Demografik Özellikler", 226.

¹⁶⁴ Mehmet Güngör - Yunus Bulut, "Ki-Kare Testi Üzerine." *Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2008) 84-89.

ve %2,0'sinin dini inancı olmayan bireyler olduğu görülmektedir. 35-44 yaş grubunda ise katılımcıların %15,6'sı dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar bireyler, %60,0'ı dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar bireyler, %24,4'ü inançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen bireyler olarak dağılım göstermektedir. 45-54 yaş grubunda katılımcıların %28,2'si dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar bireyler, %53,8'i dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar bireyler ve %17,9'u inançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen bireylerdir. 54 yaş ve üzeri grupta ise katılımcıların %38,5'i dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar bireyler, %53,8'i dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar bireyler ve %7,7'si inançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen bireylerdir. Bu dağılımlar yaş grupları arasında dindarlık durumu açısından belirgin bir farklılık olmadığını göstermektedir. Sonuç olarak yaş gruplarının dindarlık durumu üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmadığı ve bu etkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı belirlenmiştir.

Tablo 8. Cinsiyete Göre Dindarlık Durumu Ki-Kare Testi

Değişken	Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri %	Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri %	İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri %	Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan birisi %	(χ^2)	Önem düzeyi (p)
Cinsiyet						
Kadın	11	48	20	1	9,969	<0,019
	12%	61,8%	25,0%	1,3%		
Erkek	23	26	16	1		
	34,8%	39,4%	24,2%	1,5%		
Toplam	34	74	36	2		
	23,3%	50,7%	24,7%	1,4%		

Yapılan Ki-Kare testi sonuçlarına göre cinsiyet değişkeni ile dindarlık durumu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ($\chi^2 = 9,969$, $p = 0,019$). Bu sonuç p değerinin 0,05'ten küçük olması nedeniyle cinsiyetin dindarlık durumu üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Tabloya bakıldığında kadın katılımcıların %12'sinin dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar bireyler olduğu, %61,8'inin dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar bireyler olduğu, %25'inin inançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen bireyler olduğu ve %1,3'ünün dini

inancı olmayan bireyler olduğu görülmektedir. Erkek katılımcılar arasında ise %34,8'i dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar bireyler, %39,4'ü dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar bireyler, %24,2'si inançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen bireyler ve %1,5'i dini inancı olmayan bireyler olarak dağılım göstermektedir. Bu dağılım erkeklerin kadınlara göre daha yüksek oranda dinin tüm gereklerini yerine getiren dindar bireyler olduğunu ancak kadınların daha yüksek oranda dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar bireyler olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak cinsiyetin dindarlık durumu üzerinde belirgin bir etkisi olduğu ve bu etkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir.

Tablo 9. Yaşadığı Yere Göre Dindarlık Durumu Ki-Kare Testi

Değişken	Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri %	Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri %	İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri %	Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan birisi %	(χ^2)	Önem düzeyi (p)
Yaşadığı Yer						
Şehir	32 23,0%	73 52,5%	33 23,7%	1 0,7%	28,266	<0,001
Kasaba	2 50,0%	0 0,0%	2 50,0%	0 0,0%		
Köy	0 0,0%	1 33,3%	1 33,3%	1 33,3%		
Toplam	34 23,3%	74 50,7%	36 24,7%	2 1,4%		

Yapılan analizler katılımcıların yaşadığı yer ile dindarlık durumu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur ($\chi^2 = 28,266$, $p < 0,001$). Bu sonuç p değerinin 0,05'ten küçük olması nedeniyle yaşanan yerin dindarlık durumu üzerinde anlamlı bir etkisi olduğunu göstermektedir. Tabloya bakıldığında şehirde yaşayan katılımcıların %23,0'ü dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar bireyler, %52,5'i dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar bireyler, %23,7'si inançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen bireyler ve %0,7'si dini inancı olmayan bireyler olarak dağılım göstermektedir. Kasabada yaşayan katılımcılar arasında %50,0'si dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar bireyler ve %50,0'si inançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen bireylerdir. Köyde yaşayan katılımcılar arasında ise

%33,3'ü dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar bireyler, %33,3'ü inançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen bireyler ve %33,3'ü dini inancı olmayan bireylerdir. Bu dağılımlar özellikle şehirde yaşayanların dindarlık durumları arasında daha dengeli bir dağılım olduğunu kasabada yaşayanların ise iki uç noktada yer aldığını ve köyde yaşayanların dindarlık düzeylerinin çeşitlilik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak yaşanan yerin dindarlık durumu üzerinde belirgin bir etkisi olduğu ve bu etkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir.

Tablo 10. Eğitim Durumuna Göre Dindarlık Durumu Ki-Kare Testi

Değişken	Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri %	Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri %	İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri %	Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan birisi %	(χ^2)	Önem düzeyi (p)
Eğitim Durumu						
İlkokul	7 41,2%	6 35,3%	4 23,5%	0 0,0%	25,862	0,103
Ortaokul	4 44,4%	2 22,2%	3 33,3%	0 0,0%		
Lise	10 43,5%	8 34,8%	5 21,7%	0 0,0%		
Yüksekokul	6 27,3%	10 45,5%	6 27,3%	0 0,0%		
Lisans	6 10,2%	38 64,4%	14 23,7%	1 1,7%		
Yüksek Lisans	1 6,7%	9 60,0%	4 26,7%	1 6,7%		
Doktora	0 0,0%	1 100,0%	0 0,0%	0 0,0%		
Toplam	34 23,3%	74 50,7%	36 24,7%	2 1,4%		

Bu çalışmada katılımcıların eğitim durumu ile dindarlık durumu arasındaki ilişkiyi incelemek için yapılan Ki-Kare testi sonuçları bu iki değişken arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olmadığını göstermektedir ($\chi^2 = 25,862$, $p = 0,103$). Bu sonuç p değerinin 0,05'ten büyük olması nedeniyle eğitim durumunun dindarlık durumu üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını ortaya koymaktadır. Tablo incelendiğinde ilkokul mezunu katılımcıların %41,2'sinin dinin tüm gereklerini tam

yerine getiren dindar bireyler, %35,3'ünün dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar bireyler ve %23,5'inin inançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen bireyler olduğu görülmektedir. Ortaokul mezunları arasında %44,4'ü dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar bireyler, %22,2'si dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar bireyler ve %33,3'ü inançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen bireyler olarak dağılım göstermektedir. Lise mezunları arasında %43,5'i dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar bireyler, %34,8'i dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar bireyler ve %21,7'si inançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen bireylerdir. Yüksekokul mezunları arasında %27,3'ü dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar bireyler, %45,5'i dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar bireyler ve %27,3'ü inançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen bireylerdir. Lisans mezunları arasında %10,2'i dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar bireyler, %64,4'ü dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar bireyler, %23,7'si inançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen bireyler ve %1,7'si dini inancı olmayan bireylerdir. Yüksek lisans mezunları arasında %6,7'si dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar bireyler, %60,0'ı dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar bireyler, %26,7'si inançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen bireyler ve %6,7'si dini inancı olmayan bireylerdir. Doktora mezunları sadece bir katılımcıdan oluştuğu için bu sonuçlar genelleştirilebilir değildir ve anlamlı bir sonuç olarak değerlendirilemez.

Eğitim düzeyinin dindarlık üzerindeki etkisi toplumun farklı kesimlerinde çeşitlilik gösterebilir. Bu çalışmada elde edilen veriler ilkokul ve ortaokul mezunları arasında dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar bireylerin oranının yüksek olduğunu, lise ve yüksekokul mezunları arasında ise dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar bireylerin daha yaygın olduğunu göstermektedir. Lisans ve yüksek lisans mezunları arasında dindarlık durumu daha dengeli dağılmış olup bu grupta dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan bireylerin oranı daha yüksektir. Doktora mezunları yalnızca bir katılımcıdan oluştuğu için bu grup üzerinde anlamlı bir analiz yapılamamıştır. Genel olarak eğitim düzeyi arttıkça dindarlık durumu çeşitlilik göstermekte ancak bu farklılıklar istatistiksel olarak anlamlı bulunmamaktadır. Bu durum eğitim düzeyinin bireylerin dindarlık düzeylerini etkilemekle birlikte bu etkinin belirgin bir şekilde genelleştirilemeyeceğini ortaya koymaktadır.

Tablo 11. Mali Durumuna Göre Dindarlık Durumu Ki-Kare Testi

Değişken	Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri %	Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri %	İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri %	Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan birisi %	(χ^2)	Önem düzeyi (p)
Cinsiyet						
İhtiyaçlarımı rahatça karşılamaya elverişli	14 29,8%	23 48,9%	10 21,3%	0 0,0%	6,530	0,366
İhtiyaçlarımın birçoğunu karşılamaya elverişli	9 14,3%	36 57,1%	17 27,0%	1 1,6%		
İhtiyaçlarımın zaruri kısmını karşılamaya elverişli	11 30,6%	15 41,7%	9 25,0%	1 2,8%		
Toplam	34 23,3%	74 50,7%	36 24,7%	2 1,4%		

Katılımcıların mali durumu ile dindarlık durumu arasındaki ilişkiyi incelemek için yapılan Ki-Kare testi sonuçları bu iki değişken arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olmadığını göstermektedir ($\chi^2 = 6,530$, $p = 0,366$). Bu sonuç, p değerinin 0,05'ten büyük olması nedeniyle mali durumun dindarlık durumu üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını ortaya koymaktadır. Tabloya bakıldığında “İhtiyaçlarımı rahatça karşılamaya elverişli” mali duruma sahip katılımcıların %29,8’inin dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar bireyler, %48,9’unun dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar bireyler ve %21,3’ünün inançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen bireyler olduğu görülmektedir. “İhtiyaçlarımın birçoğunu karşılamaya elverişli” mali duruma sahip katılımcılar arasında %14,3’ü dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar bireyler, %57,1’i dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar bireyler ve %27,0’si inançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen bireylerdir. “İhtiyaçlarımın zaruri kısmını karşılamaya elverişli” mali duruma sahip katılımcılar arasında %30,6’sı dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar bireyler, %41,7’si dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar bireyler, %25,0’ı inançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen bireyler ve %2,8’i dini inancı olmayan bireylerdir. Ayrıca “İhtiyaçlarımı karşılamaya elverişsiz” mali duruma sahip katılımcılar bu seçeneği işaretlememiştir bu

nedenle bu grup analizde yer almamıştır. Bu dağılımlar mali durum ile dindarlık durumu arasında belirgin bir farklılık olmadığını göstermektedir. Sonuç olarak mali durumun dindarlık durumu üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır ve bu etkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı belirlenmiştir.

3.2. Covid-19 Hastalığını Geçiren Katılımcıların Dini İnanç Durumları

Bu bölümde katılımcılara “Covid-19 Salgını İnanç İlişkisi” anketi uygulanmış ve çıkan sonuçlar frekans ve yüzdelik olarak aşağıdaki tablolarda verilmiştir. Ayrıca katılımcılardan alınan cevapların geçerliliğini için Ki-Kare testi uygulanmıştır.

3.2.1. Covid-19 ve Manevi Güçlenme Düşüncesi Analizi

Tablo 12’de anketin “Covid-19’un manevi yönümü güçlendirdiğine inanıyorum” başlığına ait katılımcılar tarafından verilen cevapların frekans ve yüzdelik dilimleri yer almaktadır.

Tablo 12. Covid-19 ve Manevi Güçlenme Düşüncesi

Covid-19’un manevi yönümü güçlendirdiğine inanıyorum.

	F	%
Kesinlikle katılıyorum	37	25,3
Katılıyorum	38	26,0
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	36	24,7
Katılmıyorum	31	21,2
Kesinlikle katılmıyorum	4	2,7
Toplam	146	100,0

Anket çalışmasının 1. sorusunda Covid-19 ve manevi güçlenme düşüncesi konusunda katılımcıların görüşleri tablo halinde sunulmuştur. Toplam 146 katılımcı arasında, Covid-19 sürecinin manevi olarak güçlendirdiğine “kesinlikle katılıyorum” diyenlerin oranı %25,3 olarak belirlenmiştir. “katılıyorum” yanıtını verenlerin oranı %26,0, “ne katılıyorum ne katılmıyorum” diyenlerin oranı %24,7, “katılmıyorum” diyenlerin oranı %21,2, “kesinlikle katılmıyorum” diyenlerin oranı ise %2,7 olarak tespit edilmiştir. Bu sonuçlar katılımcıların Covid-19 pandemisi sürecinde manevi güçlenme algıları konusunda bölünmüş olduğunu ve farklı görüşlerin mevcut olduğunu göstermektedir. Kraig Beyerlein ve arkadaşları tarafından yapılan çalışmada benzer sonuçlar elde edilmiş, 725 katılımcıdan neredeyse üçte biri Covid-19 salgınının inançlarını güçlendirdiğini belirtmiştir.¹⁶⁵

¹⁶⁵ Beyerlein vd., “Theodicy and Crisis”, 494.

3.2.2. Hastalık ve Kader Arasında İlişki Kurma Analizi

Tablo 13'te anketin "Covid-19 nedeniyle hastalanmanın kaderde olduğuna, daha önce yazıldığına inanıyorum" başlığına ait katılımcılar tarafından verilen cevapların frekans ve yüzdelik dilimleri gösterilmektedir.

Tablo 13. Hastalık ve Kader Arasında İlişki Kurma

Covid-19 nedeniyle hastalanmanın kaderde olduğuna, daha önce yazıldığına inanıyorum.		
	F	%
Kesinlikle katılıyorum	38	26,0
Katılıyorum	42	28,8
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	33	22,6
Katılmıyorum	29	19,9
Kesinlikle katılmıyorum	4	2,7
Toplam	146	100,0

Tablo 13'te hastalık ve kader arasındaki ilişki kurma eğilimidir. Toplam 146 katılımcı değerlendirilmiş olup hastalığı kaderle ilişkilendirme konusunda "kesinlikle katılıyorum" diyenlerin oranı %26,0, "katılıyorum" diyenlerin oranı %28,8 ile en yüksek oranlara sahiptir. "ne katılıyorum ne katılmıyorum" diyenlerin oranı %22,6, "katılmıyorum" diyenlerin oranı %19,9, "kesinlikle katılmıyorum" diyenlerin oranı ise %2,7 olarak tespit edilmiştir. Bu veriler katılımcıların hastalık ve kader ilişkisini değerlendirme konusunda farklı görüşlere sahip olduğunu göstermektedir.

3.2.3. İnanç ve Covid-19'dan Korunma Analizi

Tablo 14'te anketin "Covid-19'dan korunma ve hastalığından iyileşmede inancın etkili olduğuna inanıyorum" ifadesine katılımcıların verdikleri cevapların frekans ve yüzdelik dağılımları yer almaktadır.

Tablo 14. İnanç ve Covid-19'dan Korunma

Covid-19'dan korunma ve hastalığından iyileşmede inancın etkili olduğuna inanıyorum		
	F	%
Kesinlikle katılıyorum	34	23,3
Katılıyorum	53	36,3
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	28	19,2
Katılmıyorum	26	17,8
Kesinlikle katılmıyorum	5	3,4
Toplam	146	100,0

Anket çalışması sonucunda inanç ve Covid-19'dan korunma arasındaki ilişki değerlendirilmiştir. Toplam 146 katılımcı arasında inançlarının Covid-19 "dan korunmada etkili olduğuna "kesinlikle katılıyorum" diyenlerin oranı %23,3 olmuştur. "katılıyorum" yanıtını verenlerin oranı %36,3 ile en yüksek yüzdeyi oluştururken, "ne katılıyorum ne katılmıyorum" diyenlerin oranı %19,2, "katılmıyorum" diyenlerin oranı %17,8, "kesinlikle katılmıyorum" diyenlerin oranı ise %3,4 olarak belirlenmiştir. Bu sonuçlar katılımcılar arasında inançların Covid-19'dan korunma konusunda bir etkisi olduğuna dair farklı görüşlerin bulunduğunu ortaya koymaktadır.

3.2.4. Covid-19'un İlahi Bela/Ceza Olarak Algılanması Analizi

Tablo 15'te anketin "Covid-19'un Allah'ın insanlara verdiği bir bela/ceza olduğuna inanıyorum" başlığına katılımcıların verdikleri yanıtların frekans ve yüzdelik dilimleri sunulmaktadır.

Tablo 15. Covid-19'un İlahi Bela/Ceza Olarak Algılanması

Covid-19'un Allah'ın insanlara verdiği bir bela/ceza olduğuna inanıyorum.		
	F	%
Kesinlikle katılıyorum	45	30,8
Katılıyorum	40	27,4
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	26	17,8
Katılmıyorum	32	21,9
Kesinlikle katılmıyorum	3	2,1
Toplam	146	100,0

Katılımcılar Tablo 15'te 146 katılımcının değerlendirmelerine göre virüsü ilahi bir bela/ceza olarak görme düşüncesi konusunda "kesinlikle katılıyorum" diyenlerin oranı %30,8 olup bu oran çalışmadaki en yüksek yüzdeyi temsil etmektedir. "katılıyorum" diyenlerin oranı %27,4 iken, "ne katılıyorum ne katılmıyorum" diyenlerin oranı %17,8, "katılmıyorum" diyenlerin oranı %21,9, "kesinlikle katılmıyorum" diyenlerin oranı ise %2,1 olarak belirlenmiştir. Bu sonuçlar katılımcıların Covid-19 kaynaklı ölümlerin ecel olup olmadığı konusunda farklı görüşler içerisinde olduğunu göstermektedir.

3.2.5. Covid-19 Kaynaklı Ölümün Ecel Anlayışı Analizi

Tablo 16'de anketin "Covid-19'dan ölenlerin eceli ile öldüğünü düşünüyorum" başlığına ilişkin katılımcı cevaplarının frekans ve yüzdelik dilimleri yer almaktadır.

Tablo 16. Covid-19 Kaynaklı Ölümün Ecel Anlayışı

Covid-19'dan ölenlerin eceli ile öldüğünü düşünüyorum.

	F	%
Kesinlikle katılıyorum	46	31,5
Katılıyorum	49	33,6
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	28	19,2
Katılmıyorum	19	13,0
Kesinlikle katılmıyorum	4	2,7
Toplam	146	100,0

Tablo 16’da Covid-19 kaynaklı ölümlerin ecel olarak algılanıp algılanmadığı değerlendirilmiştir. Toplam 146 katılımcı arasında “kesinlikle katılıyorum” diyenlerin oranı %31,5, “katılıyorum” diyenlerin oranı en yüksek yüzde ile %33,6, “ne katılıyorum ne katılmıyorum” diyenlerin oranı %19,2, “katılmıyorum” diyenlerin oranı %13 ve “kesinlikle katılmıyorum” diyenlerin oranı ise %2,7 olarak belirlenmiştir. Bu sonuçlar katılımcıların büyük çoğunluğunun Covid-19 kaynaklı ölümleri ecel olarak kabul ettiklerini veya bu yönde eğilim gösterdiklerini göstermektedir.

3.2.6. Covid-19’un İlahi İmtihan ve İbret Olarak Değerlendirilmesi Analizi

Tablo 17’de anketin “Covid-19’un Allah’ın bir imtihanı, ibreti olduğuna inanıyorum.” başlığına ait cevapların frekans ve yüzdelik dilimleri gösterilmektedir.

Tablo 17. Covid-19’un İlahi İmtihan ve İbret Olarak Değerlendirilmesi

Covid-19’un Allah’ın bir imtihanı, ibreti olduğuna inanıyorum.

	F	%
Kesinlikle katılıyorum	41	28,1
Katılıyorum	39	26,7
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	31	21,2
Katılmıyorum	31	21,2
Kesinlikle katılmıyorum	4	2,7
Toplam	146	100,0

Çalışmamızda Covid-19’un ilahi imtihan ve ibret olarak değerlendirilmesi konusu incelenmiştir. Toplamda 146 katılımcı üzerinden yapılan değerlendirmede “kesinlikle katılıyorum” diyenlerin oranı %28,1 olarak belirlenmiştir. “katılıyorum” yanıtı verenlerin oranı %26,7, “ne katılıyorum ne katılmıyorum” diyenlerin oranı %21,2 (31 kişi), “katılmıyorum” diyenlerin oranı %21,2 ve “kesinlikle katılmıyorum” diyenlerin oranı ise %2,7 olarak kaydedilmiştir. Bu veriler katılımcıların Covid-19 pandemisini bir

imtihan ve öğüt alma vesilesi olarak algılama konusunda farklı düşüncelere sahip olduklarını göstermektedir.

3.2.7. Sabrın Dini Başa Çıkma Aracı Olarak Değerlendirilmesi Analizi

Tablo 18’de anketin “Sabrın Covid-19’a karşı önemli bir dinî başa çıkma aracı olduğuna inanıyorum” ifadesine verilen cevapların frekans ve yüzdelik dilimleri yer almaktadır.

Tablo 18. Sabrın Dini Başa Çıkma Aracı Olarak Değerlendirilmesi

Sabrın Covid-19’a karşı önemli bir dinî başa çıkma aracı olduğuna inanıyorum		
	F	%
Kesinlikle katılıyorum	40	27,4
Katılıyorum	53	36,3
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	28	19,2
Katılmıyorum	21	14,4
Kesinlikle katılmıyorum	4	2,7
Toplam	146	100,0

Anket çalışmamızda sabrın dini başa çıkma aracı olarak değerlendirilmesi konusu ele alınmıştır. Toplam 146 katılımcı üzerinden yapılan bu değerlendirmede “kesinlikle katılıyorum” diyenlerin oranı %27,4 olmuş, “katılıyorum” diyenlerin oranı ise %36,3 ile en yüksek yüzdeyi temsil etmiştir. “Ne katılıyorum ne katılmıyorum” diyenlerin oranı %19,2, “katılmıyorum” diyenlerin oranı %14,4 ve “kesinlikle katılmıyorum” diyenlerin oranı ise %2,7 olarak kaydedilmiştir. Bu sonuçlar katılımcıların büyük bir kısmının sabrı, dini bir başa çıkma yöntemi olarak gördüğünü ortaya koymaktadır.

3.2.8. Covid-19’un Günahların Kefareti Olarak Algılanması Analizi

Tablo 19’de anketin “Covid-19 hastalığına yakalananların çektiği sıkıntı ve acıların günahlarına kefaret olacağını düşünüyorum” başlığına verilen cevapların frekans ve yüzdelik dilimleri yer almaktadır.

Tablo 19. Covid-19’un Günahların Kefareti Olarak Algılanması

Covid-19 hastalığına yakalananların çektiği sıkıntı ve acıların günahlarına kefaret olacağını düşünüyorum.		
	F	%
Kesinlikle katılıyorum	42	28,8
Katılıyorum	56	38,4
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	26	17,8
Katılmıyorum	20	13,7
Kesinlikle katılmıyorum	2	1,4
Toplam	146	100,0

Çalışma sonucunda Covid-19'un günahların kefareti olarak algılanması konusundaki görüşler tablo halinde sunulmuştur. Toplam 146 katılımcı değerlendirilmiş olup “kesinlikle katılıyorum” diyenlerin oranı %28,8, “katılıyorum” diyenlerin oranı ise %38,4 ile en yüksek yüzdeyi oluşturmaktadır. “Ne katılıyorum ne katılmıyorum” diyenlerin oranı %17,8, “katılmıyorum” diyenlerin oranı %13,7, “kesinlikle katılmıyorum” diyenlerin oranı ise %1,4 olarak tespit edilmiştir. Bu sonuçlar katılımcıların bir kısmının Covid-19 pandemisini günahların kefareti olarak yorumladığını göstermektedir.

3.2.9. Tevekkülün Dini Başa Çıkma Aracı Olarak Değerlendirilmesi Analizi

Tablo 20’de anketin “Tevekkülün Covid-19’a karşı önemli bir dinî başa çıkma aracı olduğuna inanıyorum” başlığına ilişkin katılımcı cevaplarının frekans ve yüzdelik dilimleri gösterilmektedir.

Tablo 20. Tevekkülün Dini Başa Çıkma Aracı Olarak Değerlendirilmesi

Tevekkülün Covid-19’a karşı önemli bir dinî başa çıkma aracı olduğuna inanıyorum.		
	F	%
Kesinlikle katılıyorum	43	29,5
Katılıyorum	56	38,4
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	24	16,4
Katılmıyorum	21	14,4
Kesinlikle katılmıyorum	2	1,4
Toplam	146	100,0

Tablo 20’de tevekkülün dini başa çıkma aracı olarak kullanımı değerlendirilmiştir. Toplam 146 katılımcı arasında “kesinlikle katılıyorum” diyenlerin oranı %29,5 olarak belirlenmiştir. “katılıyorum” diyenlerin oranı daha yüksek bir yüzde olan %38,4 iken, “ne katılıyorum ne katılmıyorum” diyenlerin oranı %16,4, “katılmıyorum” diyenlerin oranı %14,4, “kesinlikle katılmıyorum” diyenlerin oranı ise %1,4 olarak kaydedilmiştir. Bu sonuçlar katılımcıların çoğunluğunun tevekkülü bir dini başa çıkma aracı olarak kabul ettiğini veya bu yönde eğilim gösterdiğini göstermektedir.

3.2.10. Covid-19’un Kaynağının İnsan Olarak Algılanması Analizi

Tablo 21’de anketin “Covid-19’un doğadaki düzeni bozan insanlardan kaynaklandığına inanıyorum” başlığına ait katılımcı cevaplarının frekans ve yüzdelik dilimleri yer almaktadır.

Tablo 21. Covid-19'un Kaynağının İnsan Olarak Algılanması

Covid-19'un doğadaki düzeni bozan insanlardan kaynaklandığına inanıyorum.

	F	%
Kesinlikle katılıyorum	50	34,2
Katılıyorum	47	32,2
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	28	19,2
Katılmıyorum	19	13,0
Kesinlikle katılmıyorum	2	1,4
Toplam	146	100,0

Katılımcılar Tablo 21'de Covid-19'un kaynağının insan olduğu algısı incelenmiştir. Toplam 146 katılımcı arasında Covid-19'un kaynağının "kesinlikle insan olduğunu" düşünenlerin oranı %34,2 olarak tespit edilmiştir. "Katılıyorum" diyenlerin oranı %32,2, "ne katılıyorum ne katılmıyorum" diyenlerin oranı %19,2 ve "katılmıyorum" diyenlerin oranı %13, "kesinlikle katılmıyorum" diyenlerin oranı ise %1,4 olarak belirlenmiştir. Bu sonuçlar katılımcıların büyük bir kısmının Covid-19 pandemisinin kaynağına insan müdahalesi açısından baktığını göstermektedir.

3.2.11. Covid-19'un İnanç Samimiyeti Testi Olarak Görülmesi Analizi

Tablo 22'de anketin "Covid-19'un insanların inançlarının samimiyetini ölçmek için bir fırsat olduğunu düşünüyorum" ifadesine katılımcılar tarafından verilen cevapların frekans ve yüzdelik dilimleri yer almaktadır.

Tablo 22. Covid-19'un İnanç Samimiyeti Testi Olarak Görülmesi

Covid-19'un insanların inançlarının samimiyetini ölçmek için bir fırsat olduğunu düşünüyorum.

	F	%
Kesinlikle katılıyorum	35	24,0
Katılıyorum	46	31,5
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	31	21,2
Katılmıyorum	27	18,5
Kesinlikle katılmıyorum	7	4,8
Toplam	146	100,0

Katılımcıların Tablo 22'de verdikleri cevaplara göre Covid-19'un inanç samimiyeti testi olarak görülmesi konusunda katılımcıların görüşleri şu şekildedir: "kesinlikle katılıyorum" diyenlerin oranı %24,0, "katılıyorum" diyenlerin oranı %31,5 olarak en yüksek oranı temsil etmektedir. "ne katılıyorum ne katılmıyorum" diyenlerin oranı %21,2, "katılmıyorum" diyenlerin oranı %18,5, "kesinlikle katılmıyorum" diyenlerin oranı ise %4,8 olarak belirlenmiştir. Toplamda 146 katılımcı değerlendirilmiş

olup bu sonuçlar katılımcıların Covid-19 pandemisini inanç samimiyetlerini sınamak için bir test olarak farklı şekillerde algıladıklarını göstermektedir.

3.2.12. Covid-19'un İnanç Üzerindeki Etkisi ve Ateizme Kayma Analizi

Tablo 23'te anketin "Covid-19'un insanların inancını sarstığını, ateizme kaymaya neden olduğunu düşünüyorum." başlığına verilen cevapların frekans ve yüzdelik dilimleri sunulmaktadır.

Tablo 23. Covid-19'un İnanç Üzerindeki Etkisi ve Ateizme Kayma

Covid-19'un insanların inancını sarstığını, ateizme kaymaya neden olduğunu düşünüyorum.		
	F	%
Kesinlikle katılıyorum	51	34,9
Katılıyorum	14	9,6
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	22	15,1
Katılmıyorum	56	38,4
Kesinlikle katılmıyorum	3	2,1
Toplam	146	100,0

Çalışmanın sonuçlarına göre Covid-19'un inanç üzerindeki etkisi ve ateizme kayma konusundaki katılımcı görüşleri aşağıdaki gibidir: "kesinlikle katılıyorum" diyenlerin oranı %34,9 ile önemli bir kısmı oluştururken "katılıyorum" diyenlerin oranı %9,6. "ne katılıyorum ne katılmıyorum" diyenlerin oranı %15,1, "katılmıyorum" diyenlerin oranı ise en yüksek yüzde olan %38,4, "kesinlikle katılmıyorum" diyenlerin oranı ise %2,1 olarak belirlenmiştir. Toplam 146 katılımcı arasında Covid-19 pandemisinin inanç üzerinde etkili olduğu ve bazı bireylerin ateizme kaydığını düşünenlerin oranının, bu durumu reddedenlerden az olduğu görülmektedir.

3.2.13. Covid-19 Kaynaklı Vefatların Şehitlik Algısı Analizi

Tablo 24'te anketin "Covid-19 nedeniyle vefat edenlerin şehit olduğuna inanıyorum" başlığına ilişkin cevapların frekans ve yüzdelik dilimleri yer almaktadır.

Tablo 24. Covid-19 Kaynaklı Vefatların Şehitlik Algısı

Covid-19 nedeniyle vefat edenlerin şehit olduğuna inanıyorum.		
	F	%
Kesinlikle katılıyorum	33	22,6
Katılıyorum	38	26,0
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	43	29,5
Katılmıyorum	25	17,1
Kesinlikle katılmıyorum	7	4,8
Toplam	146	100,0

Tablo 24’te, Covid-19 kaynaklı vefatların şehitlik algısı konusu ele alınmıştır. Toplam 146 katılımcı arasında Covid-19 nedeniyle vefat edenlerin “kesinlikle şehit” olduğuna katılanların oranı %22,6 , “katılıyorum” diyenlerin oranı %26,0 (38 kişi) olarak belirlenmiştir. “Ne katılıyorum ne katılmıyorum” diyenlerin oranı %29,5 olup bu görüş en yüksek oranı temsil etmektedir. “katılmıyorum” diyenlerin oranı %17,1, “kesinlikle katılmıyorum” diyenlerin oranı ise %4,8 olarak kaydedilmiştir. Bu sonuçlar katılımcıların Covid-19 kaynaklı vefatları şehitlik kapsamında değerlendirme konusunda bölünmüş görüşlere sahip olduğunu göstermektedir.

3.2.14. Covid-19’un Kıyamet Alameti Olarak Algılanması Analizi

Tablo 25’te anketin “Covid-19’un kıyametin alameti/habercisi olduğuna dair kaygılarım var” ifadesine katılımcıların verdikleri cevapların frekans ve yüzdelik dilimleri yer almaktadır.

Tablo 25. Covid-19’un Kıyamet Alameti Olarak Algılanması

Covid-19’un kıyametin alameti/habercisi olduğuna dair kaygılarım var.

	F	%
Kesinlikle katılıyorum	33	22,6
Katılıyorum	34	23,3
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	46	31,5
Katılmıyorum	29	19,9
Kesinlikle katılmıyorum	4	2,7
Toplam	146	100,0

Anket çalışmasının ölçeğinin 14.maddesinin analizinin yer aldığı Tablo 25’te, Covid-19’un kıyamet alameti olarak algılanıp algılanmadığı sorulmuş ve katılımcıların görüşleri şu şekildedir: “Kesinlikle katılıyorum” diyenlerin oranı %22,6, “katılıyorum” diyenlerin oranı %23,3 olarak belirlenmiştir. “Ne katılıyorum ne katılmıyorum” diyenler en yüksek oran olan %31,5 iken, “katılmıyorum” diyenlerin oranı da %19,9, “kesinlikle katılmıyorum” ise %2,7 olarak tespit edilmiştir. Toplam 146 katılımcı değerlendirilmiş ve bu sonuçlar katılımcıların Covid-19’u kıyamet alameti olarak görme konusunda farklı düşüncelere sahip olduğunu göstermektedir.

3.2.15. Covid-19 ve İnsanlığın Geleceği Üzerine Endişeler Analizi

Tablo 26’da anketin “Covid-19’un neden olabileceği sağlık sorunları nedeniyle insanlığın geleceği hakkında kaygı duyuyorum” başlığına ait cevapların frekans ve yüzdelik dilimleri yer almaktadır.

Tablo 26. Covid-19 ve İnsanlığın Geleceği Üzerine Endişeler

Covid-19'un neden olabileceği sağlık sorunları nedeniyle insanlığın geleceği hakkında kaygı duyuyorum.

	F	%
Kesinlikle katılıyorum	39	26,7
Katılıyorum	61	41,8
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	25	17,1
Katılmıyorum	18	12,3
Kesinlikle katılmıyorum	3	2,1
Toplam	146	100,0

Katılımcılar Tablo 26'da Covid-19 ve insanlığın geleceği üzerine endişeler konusunda katılımcıların görüşleri değerlendirilmiştir. Toplamda 146 katılımcı arasında, Covid-19'un insanlığın geleceği üzerinde endişe yarattığına “kesinlikle katılıyorum” diyenlerin oranı %26,7, “katılıyorum” diyenlerin oranı ise %41,8 ile en yüksek yüzdeyi temsil etmektedir. “ne katılıyorum ne katılmıyorum” diyenlerin oranı %17,1 (25 kişi), “katılmıyorum” diyenlerin oranı %12,3, “kesinlikle katılmıyorum” ise %2,1 olarak belirlenmiştir. Bu sonuçlar katılımcıların büyük bir kısmının Covid-19 salgını nedeniyle insanlığın geleceği konusunda endişeli olduklarını ortaya koymaktadır.

3.2.16. Covid-19 ve Sosyal İlişkilerin Azalması Analizi

Tablo 27'de anketin “Covid-19'un insanlar arasındaki sosyal ilişkileri azaltacağından kaygı duyuyorum” ifadesine katılımcılar tarafından verilen cevapların frekans ve yüzdelik dilimleri yer almaktadır.

Tablo 27. Covid-19 ve Sosyal İlişkilerin Azalması

Covid-19'un insanlar arasındaki sosyal ilişkileri azaltacağından kaygı duyuyorum.

	F	%
Kesinlikle katılıyorum	38	26,0
Katılıyorum	61	41,8
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	24	16,4
Katılmıyorum	20	13,7
Kesinlikle katılmıyorum	3	2,1
Toplam	146	100,0

Tablo 27'deki sonuçlara göre Covid-19 salgınının sosyal ilişkiler üzerindeki etkisine dair katılımcıların görüşlerini yansıtmaktadır. Toplamda 146 katılımcı arasında Covid-19 nedeniyle sosyal ilişkilerin “kesinlikle azaldığına” katılanların oranı %26,

“katılıyorum” diyenlerin oranı ise %41,8 ile en yüksek oranı oluşturmaktadır. “ne katılıyorum ne katılmıyorum” diyenlerin oranı %16,4, “katılmıyorum” diyenlerin oranı %13,7, “kesinlikle katılmıyorum” diyenlerin oranı ise %2,1 olarak belirlenmiştir. Bu sonuçlar katılımcıların önemli bir kısmının Covid-19 salgını sürecinde sosyal ilişkilerin azaldığı görüşünde birleştiğini göstermektedir.

3.2.17. Covid-19 Sonrası Dini Pratiklerin Sürdürülmesi Analizi

Tablo 28’de anketin “Covid-19’un ortaya çıkmasından sonra dinî pratikleri aksatmamaya dikkat ediyorum” başlığına ait katılımcı cevaplarının frekans ve yüzdelik dilimleri gösterilmektedir.

Tablo 28. Covid-19 Sonrası Dini Pratiklerin Sürdürülmesi

Covid-19’un ortaya çıkmasından sonra dinî pratikleri aksatmamaya dikkat ediyorum.

	F	%
Kesinlikle katılıyorum	40	27,4
Katılıyorum	32	21,9
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	44	30,1
Katılmıyorum	25	17,1
Kesinlikle katılmıyorum	5	3,4
Toplam	146	100,0

Katılımcılar Tablo 28’e verdikleri cevaplara istinaden Covid-19 sonrası dini pratiklerin sürdürülmesi konusundaki katılımcıların görüşlerini ortaya koymaktadır. Toplam 146 katılımcı arasında “kesinlikle katılıyorum” diyenlerin oranı %27,4, “katılıyorum” diyenlerin oranı %21,9 olarak belirlenmiştir. “ne katılıyorum ne katılmıyorum” diyenlerin oranı %30,1 olup bu görüş anket sonuçları arasında en yüksek oranı temsil etmektedir. “katılmıyorum” diyenlerin oranı %17,1, “kesinlikle katılmıyorum” diyenlerin oranı ise %3,4 olarak kaydedilmiştir. Bu sonuçlar katılımcıların Covid-19 sonrasında dini pratiklerin devamı konusunda farklı düşüncelere sahip olduğunu göstermektedir. Rongping Rua ve arkadaşlarının yaptığı çalışmada da Çin’deki dindarlık oranlarını artırdığını, özellikle pandemiden en çok etkilenen bölgelerde belirgin bir artış olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁶

¹⁶⁶ Ruan vd., “Trust in God”, 523.

3.2.18. Covid-19 Sürecinde Artan Sadaka ve Yardım Eğilimi Analizi

Tablo 29’da anketin “Covid-19’un ortaya çıkmasından sonra muhtaçlara daha çok sadaka ve yardımda bulunuyorum” ifadesine katılımcılar tarafından verilen cevapların frekans ve yüzdelik dilimleri yer almaktadır.

Tablo 29. Covid-19 Sürecinde Artan Sadaka ve Yardım Eğilimi

Covid-19’un ortaya çıkmasından sonra muhtaçlara daha çok sadaka ve yardımda bulunuyorum.

	F	%
Kesinlikle katılıyorum	36	24,7
Katılıyorum	42	28,8
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	36	24,7
Katılmıyorum	26	17,8
Kesinlikle katılmıyorum	6	4,1
Toplam	146	100,0

Tablo 29’daki sonuçlarda Covid-19 sürecinde artan sadaka ve yardım eğilimi hakkında katılımcıların görüşlerini yansıtmaktadır. Toplam 146 katılımcı içinde, “kesinlikle katılıyorum” diyenlerin oranı %24,7, “katılıyorum” diyenlerin oranı %28,8 olarak en yüksek oranı oluşturmaktadır. “ne katılıyorum ne katılmıyorum” diyenlerin oranı da %24,7 ile önemli bir yüzdeyi temsil ederken, “katılmıyorum” diyenlerin oranı %17,8, “kesinlikle katılmıyorum” diyenlerin oranı ise %4,1 olarak belirlenmiştir. Bu veriler katılımcıların Covid-19 sürecinde sadaka ve yardım faaliyetlerinin arttığı yönünde genel bir eğilim gösterdiklerini göstermektedir.

3.2.19. Covid-19 Sürecinde Hijyen Ürünlerine Yönelim Analizi

Tablo 30’da anketin “Kişisel temizlikte hijyen ürünlerinin içeriğinde alkol bulunmayanları tercih ediyorum” başlığına ait katılımcı cevaplarının frekans ve yüzdelik dilimleri yer almaktadır.

Tablo 30. Covid-19 Sürecinde Hijyen Ürünlerine Yönelim

Kişisel temizlikte hijyen ürünlerinin içeriğinde alkol bulunmayanları tercih ediyorum.

	F	%
Kesinlikle katılıyorum	35	24,0
Katılıyorum	36	24,7
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	32	21,9
Katılmıyorum	40	27,4
Kesinlikle katılmıyorum	3	2,1
Toplam	146	100,0

Ölçeğimizin 19.maddesinin Tablo 30’da analizi verilmiş ve Covid-19 sürecinde hijyen ürünlerine yönelimin değerlendirilmesi yapılmıştır. Toplam 146 katılımcı arasında “kesinlikle katılıyorum” diyenlerin oranı %24,0, “katılıyorum” diyenlerin oranı %24,7 olarak kaydedilmiştir. “ne katılıyorum ne katılmıyorum” diyenlerin oranı %21,9, “katılmıyorum” diyenlerin oranı ise %27,4, “kesinlikle katılmıyorum” diyenlerin oranı ise %2,1 ile en yüksek oranı oluşturmaktadır. Bu sonuçlar katılımcıların Covid-19 sürecinde hijyen ürünlerine yönelim konusunda farklı görüşlerde olduğunu göstermektedir ancak bir kısmının bu yönelimi kabul etmediği de anlaşılmaktadır.

3.2.20. Covid-19 Hastalarının Tedavisinin Dinî Gerekliliği Analizi

Tablo 31’de anketin “Covid-19 nedeniyle hasta olan kimsenin tedavi görmesini dinî açıdan gerekli görüyorum” ifadesine katılımcılar tarafından verilen cevapların frekans ve yüzdelik dilimleri yer almaktadır.

Tablo 31. Covid-19 Hastalarının Tedavisinin Dinî Gerekliliği

Covid-19 nedeniyle hasta olan kimsenin tedavi görmesini dinî açıdan gerekli görüyorum.

	F	%
Kesinlikle katılıyorum	51	34,9
Katılıyorum	50	34,2
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	24	16,4
Katılmıyorum	19	13,0
Kesinlikle katılmıyorum	2	1,4
Toplam	146	100,0

Tablo 31’deki sonuçlarına göre Covid-19 hastalarının tedavisinin dini gerekliliği konusunda katılımcıların görüşleri şu şekildedir: “Kesinlikle katılıyorum” diyenlerin oranı %34,9, “katılıyorum” diyenlerin oranı da %34,2 ile bu iki grup toplam katılımcıların büyük bir kısmını oluşturmaktadır. “ne katılıyorum ne katılmıyorum” diyenlerin oranı %16,4, “katılmıyorum” diyenlerin oranı %13, “kesinlikle katılmıyorum” diyenlerin oranı ise %1,4 olarak belirlenmiştir. Toplam 146 katılımcı arasında Covid-19 hastalarının tedavisini dini bir gereklilik olarak görenlerin oranı oldukça yüksektir.

3.2.21. Virüsün Bulaştırılmasının Kul Hakkı Olarak Görülmesi Analizi

Tablo 32’de anketin “Virüslü bireyin tedbirli davranmayıp virüsü insanlara bulaştırmasının kul hakkına girdiğini düşünüyorum” başlığına ilişkin katılımcı cevaplarının frekans ve yüzdelik dilimleri gösterilmektedir.

Tablo 32. Virüsün Bulaştırılmasının Kul Hakkı Olarak Görülmesi

Virüslü bireyin tedbirli davranmayıp virüsü insanlara bulaştırmasının kul hakkına girdiğini düşünüyorum.

	F	%
Kesinlikle katılıyorum	54	37,0
Katılıyorum	47	32,2
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	27	18,5
Katılmıyorum	16	11,0
Kesinlikle katılmıyorum	2	1,4
Toplam	146	100,0

Katılımcıların Tablo 32’de verdikleri cevapların sonuçlarına göre virüsün bulaştırılmasının kul hakkı olarak görülmesi konusunda katılımcıların yorumları şu şekildedir: “Kesinlikle katılıyorum” diyenlerin oranı %37 olup bu oran en yüksek yüzdeyi oluşturmaktadır. “Katılıyorum” diyenlerin oranı %32,2, “ne katılıyorum ne katılmıyorum” diyenlerin oranı %18,5, “katılmıyorum” diyenlerin oranı %11, “kesinlikle katılmıyorum” diyenlerin oranı ise %1,4 olarak belirlenmiştir. Toplam 146 katılımcı içinde virüsün bulaştırılmasını önemli bir kısmı kul hakkı ihlali olarak değerlendiriyor görünmektedir.

3.2.22. Covid-19 Yayılmasına Karşı Ahlaki Sorumluluk Analizi

Tablo 33’te anketin “Covid-19 hastalığının yayılmasını engellemek için ahlaki sorumlulukla hareket edilmesi gerektiğini düşünüyorum” ifadesine katılımcılar tarafından verilen cevapların frekans ve yüzdelik dilimleri yer almaktadır.

Tablo 33. Covid-19 Yayılmasına Karşı Ahlaki Sorumluluk

Covid-19 hastalığının yayılmasını engellemek için ahlaki sorumlulukla hareket edilmesi gerektiğini düşünüyorum.

	F	%
Kesinlikle katılıyorum	52	35,6
Katılıyorum	48	32,9
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	26	17,8
Katılmıyorum	16	11,0
Kesinlikle katılmıyorum	4	2,7
Toplam	146	100,0

Tablo 33’te, Covid-19 yayılmasına karşı ahlaki sorumluluk konusundaki katılımcıların görüşlerini şöyle yansıtmaktadır: “Kesinlikle katılıyorum” diyenlerin oranı

%35,6, “katılıyorum” diyenlerin oranı %32,9 olarak, bu iki grup toplamda anket katılımcılarının büyük bir çoğunluğunu oluşturmaktadır. “Ne katılıyorum ne katılmıyorum” diyenlerin oranı %17,8, “katılmıyorum” diyenlerin oranı %11, “kesinlikle katılmıyorum” diyenlerin oranı ise %2,7 olarak belirlenmiştir. Toplam 146 katılımcı arasında çoğunluğun Covid-19’un yayılmasını önlemek için ahlaki bir sorumluluk hissettiği görülmektedir.

3.2.23. Hastalıktan İyileşmede İnancın Rolü Analizi

Tablo 34’te anketin “Covid-19 hastalığından iyileşmede inancın etkili olduğuna inanıyorum” başlığına ait cevapların frekans ve yüzdelik dilimleri yer almaktadır.

Tablo 34. Hastalıktan İyileşmede İnancın Rolü

Covid-19 hastalığından iyileşmede inancın etkili olduğuna inanıyorum.		
	F	%
Kesinlikle katılıyorum	34	23,3
Katılıyorum	53	36,3
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	33	22,6
Katılmıyorum	22	15,1
Kesinlikle katılmıyorum	4	2,7
Toplam	146	100,0

Tablo 34’te hastalıktan iyileşmede inancın rolünü değerlendirmektedirler. Katılımcıların %23,3’ü iyileşmede inanca “kesinlikle katılıyorum” yanıtını verirken, %36,3’ü “katılıyorum” yanıtını belirtmiştir. “ne katılıyorum ne katılmıyorum” diyenlerin oranı %22,6 olup “katılmıyorum” diyenler %15,1, “kesinlikle katılmıyorum” diyenlerin oranı ise %2,7 ile temsil edilmiştir. Bu bulgular hastalıktan iyileşme sürecinde inancın önemli bir faktör olarak kabul edildiğini göstermektedir ve katılımcıların çoğunluğunun bu konuda olumlu bir görüşe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Toplam katılımcıların yüzdelik dağılımı inancın iyileşme üzerindeki etkisine dair farklı görüşleri açıkça sergilemektedir.

3.2.24. Covid-19 Korunmasında Hadis Kaynaklı Bitkisel İlaç Kullanımı Analizi

Tablo 35’te ölçeğin “Hastalıktan korunmak için hadislerde önerilen bitkisel ilaçları kullanıyorum” ifadesine verilen cevapların frekans ve yüzdelik dilimleri yer almaktadır.

Tablo 35. Covid-19 Korunmasında Hadis Kaynaklı Bitkisel İlaç Kullanımı

Hastalıktan korunmak için hadislerde önerilen bitkisel ilaçları kullanıyorum

	F	%
Kesinlikle katılıyorum	30	20,5
Katılıyorum	51	34,9
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	42	28,8
Katılmıyorum	19	13,0
Kesinlikle katılmıyorum	4	2,7
Toplam	146	100,0

Tablo 35’te, Covid-19 korunmasında hadis kaynaklı bitkisel ilaç kullanımına ilişkin tutumlar 146 katılımcı arasında incelenmiştir. Ankete katılanlar içerisinde %20,5’lik bir kesim hadis kaynaklı bitkisel ilaç kullanımına “kesinlikle katılıyorum” derken, %34,9’u “katılıyorum” yanıtını vermiştir. “ne katılıyorum ne katılmıyorum” diyenlerin oranı %28,8 olarak belirlenirken, “katılmıyorum” diyenlerin oranı %13, “kesinlikle katılmıyorum” diyenlerin oranı ise %2,7 olarak saptanmıştır. Toplam katılımcı sayısının yüzde dağılımı toplumun hadis kaynaklı bitkisel ilaç kullanımına karşı çeşitli görüşlere sahip olduğunu göstermektedir ve katılımcıların büyük bir kısmının bu yöneme en azından bir dereceye kadar olumlu baktığını ortaya koymaktadır.

3.2.25. Covid-19 Sürecinde Tüketim Maddeleri Stoklamanın Haram Olarak Değerlendirilmesi Analizi

Tablo 36’da anketin “Covid-19 nedeniyle tüketim maddelerinin stok yapılmasının haram olduğunu düşünüyorum” başlığına ilişkin katılımcı cevaplarının frekans ve yüzdelik dilimleri yer almaktadır.

Tablo 36. Covid-19 Sürecinde Tüketim Maddeleri Stoklamanın Haram Olarak Değerlendirilmesi

Covid-19 nedeniyle tüketim maddelerinin stok yapılmasının haram olduğunu düşünüyorum.

	F	%
Kesinlikle katılıyorum	44	30,1
Katılıyorum	35	24,0
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	42	28,8
Katılmıyorum	18	12,3
Kesinlikle katılmıyorum	7	4,8
Toplam	146	100,0

Anket çalışması kapsamında Tablo 36’da, Covid-19 sürecinde tüketim maddeleri

stoklamanın haram olarak değerlendirilmesi konusu 146 katılımcı ile ele alınmıştır. Toplam katılımcıların %30,1'ini oluşturan bir grup “kesinlikle katılıyorum” yanıtını vermişken, %24,0 “katılıyorum” demiştir. “ne katılıyorum ne katılmıyorum” ifadesini kullananların oranı %28,8 olup “katılmıyorum” diyenlerin oranı %13,3, “kesinlikle katılmıyorum” diyenlerin oranı ise %4,8 olarak belirlenmiştir. Bu sonuçlar katılımcıların önemli bir kısmının Covid-19 pandemisi sırasında tüketim maddelerinin stoklanmasını etik bulmadığını göstermektedir.

3.2.26. Salgın Nedeniyle Nimetlerin Değerinin Anlaşılması Analizi

Tablo 37’de anketin “Covid-19 salgını nedeniyle sahip olduğum nimetlerin değerini daha iyi anlıyorum” ifadesine katılımcıların verdikleri cevapların frekans ve yüzdelik dilimleri yer almaktadır.

Tablo 37. Salgın Nedeniyle Nimetlerin Değerinin Anlaşılması

Covid-19 salgını nedeniyle sahip olduğum nimetlerin değerini daha iyi anlıyorum.		
	F	%
Kesinlikle katılıyorum	47	32,2
Katılıyorum	54	37,0
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	27	18,5
Katılmıyorum	15	10,3
Kesinlikle katılmıyorum	3	2,1
Toplam	146	100,0

Tablo 37’de katılımcıların değerlendirmelerine göre salgın nedeniyle nimetlerin değerinin anlaşılması konusu 146 birey üzerinden incelenmiştir. Ankete katılanların %32,2’si bu ifadeye “kesinlikle katılıyorum” şeklinde yanıt verirken, %37,0 “katılıyorum” demiştir. “ne katılıyorum ne katılmıyorum” diyenlerin oranı %18,5 olarak belirlenmiş, “katılmıyorum” diyenler %10,3, “kesinlikle katılmıyorum” diyenlerin oranı ise %2,1 ile temsil edilmiştir. Bu bulgular salgın döneminde insanların yaşamın basit nimetlerinin değerini daha fazla kavradıklarını ve buna dair bir farkındalık geliştirdiklerini göstermektedir.

3.2.27. Covid-19’un Hayatın Anlamsızlığı Algısı Analizi

Tablo 38’de anketin “Covid-19’un yaşamın anlamsız olduğunu görmeye ve dünyadan el etek çekmeye neden olduğunu düşünüyorum” başlığına ait cevapların frekans ve yüzdelik dilimleri gösterilmektedir.

Tablo 38. Covid-19'un Hayatın Anlamsızlığı Algısı

Covid-19'un yaşamın anlamsız olduğunu görmeye ve dünyadan el etek çekmeye neden olduğunu düşünüyorum.

	F	%
Kesinlikle katılıyorum	27	18,5
Katılıyorum	17	11,6
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	43	29,5
Katılmıyorum	53	36,3
Kesinlikle katılmıyorum	6	4,1
Toplam	146	100,0

Tablo 38'da Covid-19'un hayatın anlamsızlığı algısı 146 katılımcı üzerinden değerlendirilmiştir. Ankete katılanlardan %18,5'ı Covid-19 salgınının hayatın anlamsızlığını hissettirdiğine “kesinlikle katılıyorum” şeklinde cevap vermiş, %11,6'si “katılıyorum” demiştir. “Ne katılıyorum ne katılmıyorum” diyenlerin oranı %29,5 iken, “katılmıyorum” yanıtını verenler %36,3, “kesinlikle katılmıyorum” diyenlerin oranı ise %4,1 oluşturmıştır. Bu sonuçlar Covid-19 salgınının bireyler üzerindeki etkisinin subjektif algılar açısından değişkenlik gösterdiğini ve toplumun bir kısmının pandemi sürecini anlamsızlık hissiyle ilişkilendirdiğini ortaya koymaktadır.

3.2.28. Covid-19 Nedeniyle Toplu İbadetlerden Kaçınma Analizi

Tablo 39'da anketin “Covid-19 nedeniyle toplu ibadet (namaz, taziye vb.) yapmaktan kaçınıyorum” ifadesine katılımcılar tarafından verilen cevapların frekans ve yüzdelik dilimleri yer almaktadır.

Tablo 39. Covid-19 Nedeniyle Toplu İbadetlerden Kaçınma

Covid-19 nedeniyle toplu ibadet (namaz, taziye vb.) yapmaktan kaçınıyorum.

	F	%
Kesinlikle katılıyorum	23	15,8
Katılıyorum	45	30,8
Ne katılıyorum ne katılmıyorum	38	26,0
Katılmıyorum	32	21,9
Kesinlikle katılmıyorum	8	5,5
Toplam	146	100,0

Ölçeğin 28.maddesinin analizi Tablo 39'da verilmiş ve Covid-19 nedeniyle toplu ibadetlerden kaçınma eğilimi incelenmiştir. Katılımcıların %15,8'i “kesinlikle

katılıyorum” şeklinde, toplu ibadetlerden kaçındıklarını belirtmişlerdir. %30,8 “katılıyorum” yanıtını verirken, %26’sı “ne katılıyorum ne katılmıyorum” pozisyonunu almıştır. “Katılmıyorum” diyenler ise %21,9, “kesinlikle katılmıyorum” diyenlerin oranı ise %5,5 oluşturmuştur. Bu veriler katılımcılar arasında Covid-19 salgını sırasında toplu ibadetlerden kaçınma konusunda farklı tutumların olduğunu göstermektedir.

3.3. Covid-19 Pandemisinin İnanç ve Maneviyat Üzerindeki Etkilerinin Demografik Verilerle Analizi

Çalışmamızın bu bölümünde Covid-19 pandemisinin bireylerin inanç ve manevi yönelimleri üzerindeki etkilerini demografik veriler ışığında incelemek amaçlanmıştır. Araştırma kapsamında kullanılan “Covid-19 Salgını ve İnanç İlişkisi” anketine ait sorular tematik olarak dört ana gruba ayrılmıştır: İnanç ve Maneviyat, Kader ve İlâhi Adalet, Sosyal ve Etik Sorumluluklar, Dini Pratikler ve Dini Başa Çıkma Mekanizmaları. Her bir tematik grup belirli demografik verilerle (yaş, cinsiyet, eğitim durumu, mali durum, dindarlık derecesi) ilişkilendirilerek Ki-Kare testi ile analiz edilmiştir.

İnanç ve Maneviyat grubu soruları (1, 3, 6, 11, 12, 23), Kader ve İlâhi Adalet grubu soruları (2, 4, 5, 13, 14), Sosyal ve Etik Sorumluluklar grubu soruları (10, 16, 21, 22, 28) ve Dini Pratikler ve Dini Başa Çıkma Mekanizmaları grubu soruları (7, 9, 17, 18, 24, 25) analiz edilmiştir. Yapılan analizler Covid-19 pandemisinin bireylerin inanç, manevi pratikler ve sosyal sorumluluk algıları üzerindeki etkilerini kapsamlı bir şekilde değerlendirmeye olanak tanımaktadır. Araştırma bulguları pandemi sürecinde bireylerin dini ve manevi hayatlarında meydana gelen değişimleri ve bu değişimlerin hangi demografik faktörlere bağlı olarak farklılık gösterdiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

3.3.1. İnanç ve Maneviyat Analizi

Araştırma kapsamında “Covid-19’un manevi yönümü güçlendirdiğine inanıyorum” (Soru 1), “Covid-19’dan korunma ve hastalığından iyileşmede inancın etkili olduğuna inanıyorum” (Soru 3), “Covid-19’un Allah’ın bir imtihanı, ibreti olduğuna inanıyorum” (Soru 6), “Covid-19’un insanların inançlarının samimiyetini ölçmek için bir fırsat olduğunu düşünüyorum” (Soru 11), “Covid-19’un insanların inancını sarstığını, ateizme kaymaya neden olduğunu düşünüyorum” (Soru 12) ve “Covid-19 hastalığından iyileşmede inancın etkili olduğuna inanıyorum” (Soru 23) ifadeleri ele alınmıştır. Bu sorular katılımcıların inanç ve manevi değerlerinin pandemi süresince nasıl etkilendiğini anlamak için tasarlanmıştır.

Analiz sürecinde bu sorulara verilen yanıtlar yaş, cinsiyet, eğitim durumu ve dindarlık derecesi gibi demografik verilerle ilişkilendirilerek Ki-Kare testi ile değerlendirilmiştir. Bu yöntem demografik faktörlerin bireylerin manevi algılarını nasıl şekillendirdiğini anlamaya yardımcı olmuştur. Aşağıda ilgili sorular ve demografik verilerle yapılan Ki-Kare testi sonuçlarına ait tablolar yer almaktadır.

Tablo 40. Manevi Güçlenme Düşüncesinin Demografik Veriler ve Dindarlık Durumuna Göre Ki-Kare Analizi

Değişken	Covid-19'un manevi yönümü güçlendirdiğine inanıyorum.					(X ²)	Önem düzeyi (p)
Yaş Grupları	Kesinlikle katılıyorum	Katılıyorum	Ne katılıyorum ne katılmıyorum	Katılmıyorum	Kesinlikle katılmıyorum		
23 – 34 yaş	17	12	11	8	1	8,375	0,755
	34,7%	24,5%	22,4%	16,3%	2,0%		
35 – 44 yaş	7	10	14	12	2		
	15,6%	22,2%	31,1%	26,7%	4,4%		
45 – 54 yaş	10	12	9	7	1		
	25,6%	30,8%	23,1%	17,9%	2,6%		
54'ün üzeri yaş	3	4	2	4	0		
	23,1%	30,8%	15,4%	30,8%	0,0%		
Toplam	37	38	36	31	4		
	25,3%	26,0%	24,7%	21,2%	2,7%		
Cinsiyet							
Kadın	22	17	21	19	1	4,021	0,403
	27,5%	21,2%	26,2%	23,8%	1,2%		
Erkek	15	21	15	12	3		
	22,7%	31,8%	22,7%	18,2%	4,5%		
Toplam	37	38	36	31	4		
	25,3%	26,0%	24,7%	21,2%	2,7%		
Eğitim Durumu							
İlkokul	4	5	5	3	0	22,755	0,534
	23,5%	29,4%	29,4%	17,6%	0,0%		
Ortaokul	3	2	2	2	0		
	33,3%	22,2%	22,2%	22,2%	0,0%		
Lise	6	7	1	9	0		
	26,1%	30,4%	4,3%	39,1%	0,0%		
Yüksekokul	5	8	7	2	0		
	22,7%	36,4%	31,8%	9,1%	0,0%		
Lisans	13	15	15	13	3		
	22,0%	25,4%	25,4%	22,0%	5,1%		
Yüksek Lisans	6	1	5	2	1		
	40,0%	6,7%	33,3%	13,3%	6,7%		
Doktora	0	0	1	0	0		
	0,0%	0,0%	100,0%	0,0%	0,0%		
Toplam	37	38	36	31	4		
	25,3%	26,0%	24,7%	21,2%	2,7%		

Mali Duruma Göre							
İhtiyaçlarımı rahatça karşılamaya elverişli	12	13	13	9	0	4,440	0,815
	25,5%	27,7%	27,7%	19,1%	0,0%		
İhtiyaçlarımın birçoğunu karşılamaya elverişli	18	16	15	12	2		
	28,6%	25,4%	23,8%	19,0%	3,2%		
İhtiyaçlarımın zaruri kısmını karşılamaya elverişli	7	9	8	10	2		
	19,4%	25,0%	22,2%	27,8%	5,6%		
Toplam	37	38	36	31	4		
	25,3%	26,0%	24,7%	21,2%	2,7%		
Yaşam Yeri Ne Göre							
Şehir	35	36	34	31	3	13,970	0,083
	25,2%	25,9%	24,5%	22,3%	2,2%		
Kasaba	2	1	1	0	0		
	50,0%	25,0%	25,0%	0,0%	0,0%		
Köy	0	1	1	0	1		
	0,0%	33,3%	33,3%	0,0%	33,3%		
Toplam	37	38	36	31	4		
	25,3%	26,0%	24,7%	21,2%	2,7%		
Dindarlık Durumuna Göre							
Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri	8	9	10	7	0	80,902	<0,000
	23,5%	26,5%	29,4%	20,6%	0,0%		
Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri	16	25	15	17	1		
	21,6%	33,8%	20,3%	23,0%	1,4%		
İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri	13	4	11	7	1		
	36,1%	11,1%	30,6%	19,4%	2,8%		
Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan birisi	0	0	0	0	2		
	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%		
Toplam	37	38	36	31	4		
	25,3%	26,0%	24,7%	21,2%	2,7%		

“Covid-19’un manevi yönümü güçlendirdiğine inanıyorum.” sorusunun demografik verilerle yaptığımız Ki-Kare testi Tablo 40’te görülmektedir. Analiz neticesinde yaş grupları, cinsiyet, eğitim durumu, gelir durumu, yaşam yeri ve dindarlık durumu gibi çeşitli demografik değişkenler ile Covid-19’un manevi yönünü güçlendirdiğine inanma arasındaki ilişkiler incelenmiştir.

Ki-Kare testleri sonuçlarına göre “dindarlık durumu” değişkeni ile Covid-19’un manevi yönünü güçlendirdiğine inanma arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Ki-Kare testinin p değeri <0.000 olarak hesaplanmıştır. Bu durum genellikle anlamlılık düzeyi olarak kabul edilen p <0.05 eşiğinin oldukça altında

olduğundan sonuçların istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Yani “dindarlık durumu” ile Covid-19’un manevi yönü üzerindeki inançları etkilediği söylenebilir. Ancak analizdeki hücrelerin %40’ında beklenen frekansın 5’ten az olduğu dikkate alınmalıdır. Bu varsayım ihlali sonuçların dikkatle değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koyar. Sonuçların doğruluğunu artırmak için daha fazla veri toplanabilir veya farklı kategorilendirme yöntemleri uygulanabilir. Sonuç olarak “dindarlık durumu” değişkeni hariç diğer demografik faktörlerin Covid-19’un manevi yönü üzerindeki inançları etkilemediğini göstermektedir. Dolayısıyla katılımcıların demografik özelliklerine bakılmaksızın Covid-19’un manevi yönü üzerindeki inançlarının benzer olduğu söylenebilir. Dindar bireylerin Covid-19 sürecinde manevi olarak güçlendiklerini belirtmeleri kötülüğün Tanrı’nın bir sınavı veya manevi bir arınma aracı olarak algılandığını gösterebilir. Bu durum kötülükleri anlamlandırma da ruh olgunlaştırma görüşünü destekler mahiyettedir.

İnanç ve Covid-19’dan korunma için yapılan analizler sonucunda demografik verilerden sadece dindarlık durumunun p değeri <0.000 olması ve 0.05’ten küçük olması nedeniyle anlamlı bulunmuş ve diğer demografik değişkenler (yaş grubu, cinsiyet, eğitim durumu, gelir durumu ve yaşam yeri) değerlendirmeye alınmamıştır. Analize ilişkin veriler Tablo 41’de yer almaktadır.

Tablo 41. İnanç ve Covid-19’dan Korunmanın Dindarlık Durumuna Göre Ki-Kare Analizi

Değişken	Covid-19’dan korunma ve hastalığın iyileşmede inancın etkili olduğuna inanıyorum					(χ^2)	Önem düzeyi (p)
Dindarlık Durumu	Kesinlikle katılıyorum	Katılıyorum	Ne katılıyorum ne katılmıyorum	Katılmıyorum	Kesinlikle katılmıyorum		
Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri	7 20,6%	8 23,5%	10 29,4%	9 26,5%	0 0,0%	68,360	<0,000
Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri	20 27,0%	26 35,1%	12 16,2%	14 18,9%	2 2,7%		
İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri	7 19,4%	19 52,8%	6 16,7%	3 8,3%	1 2,8%		
Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan birisi	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	2 100,0%		
Toplam	34 23,3%	53 36,3%	28 19,2%	26 17,8%	5 3,4%		

Bu dağılımlar Tablo 41’de de görüldüğü gibi dindarlık durumuna göre inanç ve Covid-19’dan korunma konusundaki görüşlerde belirgin farklılıklar olduğunu göstermektedir. Dini inancını tam yerine getirenlerin ve dinin gereklerini yerine getirmeye çalışanların Covid-19’dan korunma konusunda daha yüksek oranda katılım gösterdiği, buna karşılık dini inancı olmayanların Covid-19’dan korunma konusunda tamamen farklı görüşlere sahip olduğu görülmektedir.

“Covid-19’un Allah’ın bir imtihanı, ibreti olduğuna inanıyorum” ve “Covid-19’un insanların inançlarının samimiyetini ölçmek için bir fırsat olduğunu düşünüyorum” soruları üzerinde yapılan bu analizde çeşitli demografik değişkenler ile bu inanç arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Cinsiyet, eğitim durumu, mali durum, dindarlık durumu, yaş grupları ve yaşam yeri gibi değişkenlerin hiçbirisi ile bu inanç arasında anlamlı bir fark gözlemlenmemiştir. Bu sonuç demografik faktörlerin Covid-19’un ilahi bir imtihan ve ibret olarak değerlendirilmesine ilişkin inançları etkilemediğini göstermektedir. Katılımcıların demografik özelliklerine bakılmaksızın Covid-19’un ilahi imtihan ve ibret olarak değerlendirilmesine ilişkin inançlarının benzer olduğu söylenebilir.

“Covid-19’un insanların inancını sarstığını, ateizme kaymaya neden olduğunu düşünüyorum.” sorusu üzerinden çeşitli demografik değişkenlerin etkisi incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre yaş grupları, eğitim durumu ve dindarlık durumu gibi bazı demografik değişkenlerin bu inanç üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Diğer demografik veriler (cinsiyet, mali durum ve yaşam yeri) anlamlı bir fark göstermediği için tabloda yer almamıştır. Analiz Tablo 42’de yer almaktadır.

Tablo 42. Covid-19’un İnanç Üzerindeki Etkisi ve Ateizme Kayma Demografik Veriler ve Dindarlık Durumuna Göre Ki-Kare Analizi

Değişken	Covid-19’un insanların inancını sarstığını, ateizme kaymaya neden olduğunu düşünüyorum.					(χ^2)	Önem düzeyi (p)
Yaş Grupları	Kesinlikle katılıyorum	Katılıyorum	Ne katılıyorum ne katılmıyorum	Katılmıyorum	Kesinlikle katılmıyorum		
23 – 34 yaş	23	5	3	17	1	20,621	<0,05
	46,9%	10,2%	6,1%	34,7%	2,0%		
35 – 44 yaş	12	1	9	22	1		
	26,7%	2,2%	20,0%	48,9%	2,2%		
45 – 54 yaş	14	5	5	14	1		
	35,9%	12,8%	12,8%	35,9%	2,6%		
54’ün üzeri	2	3	5	3	0		

yaş	15,4%	23,1%	38,5%	23,1%	0,0%		
Toplam	51	14	22	56	3		
	34,9%	9,6%	15,1%	38,4%	2,1%		
Eğitim Durumu							
İlkokul	3	4	4	6	0	41,362	<0,015
	17,6%	23,5%	23,5%	35,3%	0,0%		
Ortaokul	2	3	1	3	0		
	22,2%	33,3%	11,1%	33,3%	0,0%		
Lise	8	5	1	8	1		
	34,8%	21,7%	4,3%	34,8%	4,3%		
Yüksekokul	12	0	3	7	0		
	54,5%	0,0%	13,6%	31,8%	0,0%		
Lisans	17	2	9	30	1		
	28,8%	3,4%	15,3%	50,8%	1,7%		
Yüksek Lisans	9	0	4	1	1		
	60,0%	0,0%	26,7%	6,7%	6,7%		
Doktora	0	0	0	1	0		
	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%	0,0%		
Toplam	51	14	22	56	3		
	34,9%	9,6%	15,1%	38,4%	2,1%		
Dindarlık Durumuna Göre							
Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri	10	6	10	7	1		
	29,4%	17,6%	29,4%	20,6%	2,9%		
Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri	29	3	7	34	1		
	39,2%	4,1%	9,5%	45,9%	1,4%		
İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri	12	5	4	15	0		
	33,3%	13,9%	11,1%	41,7%	0,0%		
Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan birisi	0	0	1	0	1		
	0,0%	0,0%	50,0%	0,0%	50,0%		
Toplam	51	14	22	56	3		
	34,9%	9,6%	15,1%	38,4%	2,1%		

Yaş grupları açısından yapılan analizde Ki-Kare değeri 20,621 ve p değeri <0,05 olarak bulunmuştur. Bu değerler yaş grupları ile Covid-19'un inanç üzerindeki etkisi ve ateizme kayma arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Eğitim durumu açısından yapılan analizde Ki-Kare değeri 41,362 ve p değeri <0,015

olarak bulunmuştur. Bu sonuçlar eğitim durumu ile Covid-19'un inanç üzerindeki etkisi ve ateizme kayma arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Dindarlık durumu açısından yapılan analizde Ki-Kare değeri 43,341 ve p değeri <0.000 olarak bulunmuştur. Bu sonuçlar dindarlık durumu ile Covid-19'un inanç üzerindeki etkisi ve ateizme kayma arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak bu analizde yaş grupları, eğitim durumu ve dindarlık durumu değişkenlerinin Covid-19'un inanç üzerindeki etkisi ve ateizme kayma konusunda anlamlı farklılıklar yarattığı görülmüştür. Bu sonuçlar belirli demografik faktörlerin Covid-19'un inanç üzerindeki etkisi konusunda farklı algılara yol açtığını göstermektedir. Salgının inanç üzerindeki etkisi ve bazı bireylerin ateizme kayma eğilimi olduğu düşüncesi felsefi olarak kötülük problemiyle ilişkilendirilebilir. Tanrı'nın iyiliği ve her şeye kadir olduğu inancıyla dünya üzerindeki kötülük ve acının varlığı arasındaki gerilim birçok insan için dini inançların sorgulanmasına neden olmuş olabilir.

“Covid-19 hastalığından iyileşmede inancın etkili olduğuna inanıyorum.” sorusu üzerinden çeşitli demografik değişkenlerin etkisi incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre dindarlık durumu demografik değişkeni bu inanç üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Diğer demografik veriler (yaş, cinsiyet, eğitim durumu, mali durum ve yaşam yeri) anlamlı bir fark göstermediği için tabloda yer almamıştır. Analiz Tablo 43'te yer almaktadır.

Tablo 43. Hastalıktan İyileşmede İnancın Rolü ve Dindarlık Durumuna Göre Ki-Kare Analizi

Değişken	Covid-19 hastalığından iyileşmede inancın etkili olduğuna inanıyorum.					(X ²)	Önem düzeyi (p)
Cinsiyet	Kesinlikle katılıyorum	Katılıyorum	Ne katılıyorum ne katılmıyorum	Katılmıyorum	Kesinlikle katılmıyorum		
Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri	7 20,6%	8 23,5%	11 32,4%	8 23,5%	0 0,0%	29,291	<0,004
Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri	20 27,0%	26 35,1%	15 20,3%	11 14,9%	2 2,7%		
İnançlı ama	7	19	6	3	1		

dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri	19,4%	52,8%	16,7%	8,3%	2,8%		
Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan birisi	0	0	1	0	1		
	0,0%	0,0%	50,0%	0,0%	50,0%		
Toplam	34	53	33	22	4		
	23,3%	36,3%	22,6%	15,1%	2,7%		

Ki-Kare testinin sonuçlarına göre Ki-Kare değeri 29,291 ve p değeri <0.004 'tür. p değeri 0.05'ten küçük olduğundan "dindarlık durumu" ile hastalıktan iyileşmede inancın rolü arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Anlamlı fark göstermeyen diğer demografik değişkenler (yaş, cinsiyet, eğitim durumu, mali durum, yaşam yeri) bu analizde yer almamıştır. Yukardaki demografik faktörlerin hastalıktan iyileşmede inancın rolüne ilişkin görüşleri etkilemediğini göstermektedir.

3.3.2. Kader ve İlahi Adalet Analizi

Bu bölümde Covid-19 pandemisinin bireylerin kader ve ilahi adalet algısı üzerindeki etkileri incelenmiştir. Araştırma kapsamında "Covid-19 nedeniyle hastalanmanın kaderde olduğuna, daha önce yazıldığına inanıyorum." (Soru 2), "Covid-19'un Allah'ın insanlara verdiği bir bela/ceza olduğuna inanıyorum." (Soru 4), "Covid-19'dan ölenlerin eceli ile öldüğünü düşünüyorum." (Soru 5), "Covid-19 nedeniyle vefat edenlerin şehit olduğuna inanıyorum." (Soru 13) ve "Covid-19'un kıyametin alameti/habercisi olduğuna dair kaygılarım var." (Soru 14) ifadeleri ele alınmıştır. Bu sorular katılımcıların pandemi sürecinde kader ve ilahi adalet kavramlarına yönelik inançlarını değerlendirmek amacıyla tasarlanmıştır. Bu bağlamda katılımcıların bu sorulara verdikleri yanıtlar yaş, cinsiyet ve dindarlık derecesi gibi demografik verilerle ilişkilendirilerek Ki-Kare testi ile analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlar demografik faktörlerin bireylerin kader ve ilahi adalet algılarını nasıl etkilediğini anlamaya yönelik önemli bilgiler sunmaktadır. Aşağıda, ilgili sorular ve demografik verilerle yapılan ki-kare testi sonuçlarına ait tablo yer almaktadır. Analiz sürecinde bu sorulara verilen yanıtlar yaş, cinsiyet, eğitim durumu ve dindarlık derecesi gibi demografik verilerle ilişkilendirilerek Ki-Kare testi ile değerlendirilmiştir. Aşağıda ilgili sorular ve demografik verilerle yapılan Ki-Kare testi sonuçlarına ait tablo yer almaktadır.

Tablo 44. Hastalık ve Kader Arasında İlişki Kurma ve Dindarlık Durumuna Göre Ki-Kare Analizi

Değişken	Covid-19 nedeniyle hastalanmanın kaderde olduğuna, daha önce yazıldığına inanıyorum					(χ^2)	Önem düzeyi (p)
Dindarlık Durumuna Göre	Kesinlikle katılıyorum	Katılıyorum	Ne katılıyorum ne katılmıyorum	Katılmıyorum	Kesinlikle katılmıyorum		
Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri	11 32,4%	9 26,5%	9 26,5%	5 14,7%	0 0,0%	79,215	<0,000
Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri	21 28,4%	24 32,4%	14 18,9%	13 17,6%	2 2,7%		
İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri	6 16,7%	9 25,0%	10 27,8%	11 30,6%	0 0,0%		
Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan birisi	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	2 100,0%		
Toplam	38 26,0%	42 28,8%	33 22,6%	29 19,9%	4 2,7%		

Tablo 44’te “Covid-19 nedeniyle hastalanmanın kaderde olduğuna, daha önce yazıldığına inanıyorum.” sorusu üzerinden yapılan analize sonuçlarına göre dindarlık durumu ile bu inanç arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Dindarlık durumu açısından yapılan analizde Ki-Kare değeri 79,215 ve p değeri <0,000 olarak bulunmuştur. Bu sonuçlar dindarlık durumu ile hastalık ve kader arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Pandemi bazı dindarlar tarafından ilahi bir ceza veya kaderin bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Bu durum kötülüğün Tanrı’nın adaletine hizmet eden bir unsur olduğu görüşünü desteklemektedir. Yapılan analiz sonucunda anlamlı fark göstermeyen diğer demografik değişkenler (cinsiyet, yaş grubu, eğitim durumu, mali durum, yaşam yeri) bu çalışmaya dahil edilmemiştir.

Tablo 45. Covid-19'un İlahi Bela/Ceza Olarak Algılanması ve Demografik Verilere Göre Ki-Kare Analizi

Değişken	Covid-19'un Allah'ın insanlara verdiği bir bela/ceza olduğuna inanıyorum					(χ^2)	Önem düzeyi (p)
Dindarlık Durumuna Göre	Kesinlikle katılıyorum	Katılıyorum	Ne katılıyorum ne katılmıyorum	Katılmıyorum	Kesinlikle katılmıyorum		
Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri	9	10	4	10	1	105,311	<0,000
	26,5%	29,4%	11,8%	29,4%	2,9%		
Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri	25	24	14	11	0		
	33,8%	32,4%	18,9%	14,9%	0,0%		
İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri	11	6	8	11	0		
	30,6%	16,7%	22,2%	30,6%	0,0%		
Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan birisi	0	0	0	0	2		
	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%		
Toplam	45	40	26	32	3		
	30,8%	27,4%	17,8%	21,9%	2,1%		
Yaşam Yerlerine Göre							
Şehir	43	39	25	30	2	18,201	<0,020
	30,9%	28,1%	18,0%	21,6%	1,4%		
Kasaba	2	1	0	1	0		
	50,0%	25,0%	0,0%	25,0%	0,0%		
Köy	0	0	1	1	1		
	0,0%	0,0%	33,3%	33,3%	33,3%		
Toplam	45	40	26	32	3		
	30,8%	27,4%	17,8%	21,9%	2,1%		

“Covid-19'un Allah'ın insanlara verdiği bir bela/ceza olduğuna inanıyorum.” sorusu üzerinden çeşitli demografik değişkenlerin etkisi incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre “dindarlık durumu” ile “yaşam yerlerine göre” değişkenleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Dindarlık durumu ve yaşam yerlerine göre değişkenleri ile yapılan analizde p değeri 0.05 ten küçük değerler olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlar “dindarlık durumu” ve “yaşam yerleri” değişkenlerinin Covid-19'un Allah tarafından gönderilen bir bela/ceza olduğu değerlendirilmesi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Dindar bireyler arasında Covid-19'un bir ilahi ceza ya da imtihan olarak algılanması, kötülüğün Tanrı'nın planının bir parçası olduğu düşüncesiyle bağdaştırılabilir. Bu bakış açısı kötülüğün varlığını Tanrı'nın mutlak iyilik ve adaletine zarar vermeyen bir unsur olarak görmeye çalışır. Yapılan analiz sonucunda

anlamlı fark göstermeyen diğer demografik değişkenler (cinsiyet, yaş grubu, eğitim durumu, mali durum) bu çalışmaya dahil edilmemiştir.

Tablo 46. Covid-19 Kaynaklı Ölümün Ecel Anlayışının Dindarlık Durumuna Göre Ki-Kare Analizi

Değişken	Covid-19'dan ölenlerin eceli ile öldüğünü düşünüyorum.					(χ^2)	Önem düzeyi (p)
Dindarlık Durumuna Göre	Kesinlikle katılıyorum	Katılıyorum	Ne katılıyorum ne katılmıyorum	Katılmıyorum	Kesinlikle katılmıyorum		
Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri	12 35,3%	8 23,5%	6 17,6%	7 20,6%	1 2,9%	83,566	<0,000
Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri	26 35,1%	27 36,5%	10 13,5%	10 13,5%	1 1,4%		
İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri	8 22,2%	14 38,9%	12 33,3%	2 5,6%	0 0,0%		
Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan birisi	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	2 100,0%		
Toplam	46 31,5%	49 33,6%	28 19,2%	19 13,0%	4 2,7%		

“Covid-19 kaynaklı ölümlerin ecel olduğuna inanıyorum.” sorusu üzerinden çeşitli demografik değişkenlerin etkisini incelemektedir. Analiz sonuçlarına göre dindarlık durumu ile bu inanç arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Dindarlık durumu açısından yapılan analizde Ki-Kare değeri 83,566 ve p değeri <0.000 olarak bulunmuştur. Bu sonuçlar dindarlık durumu ile Covid-19 kaynaklı ölümlerin ecel olarak değerlendirilmesi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Yapılan analiz sonucunda anlamlı fark göstermeyen diğer demografik değişkenler (cinsiyet, yaş, eğitim durumu, mali durum, yaşam yeri) bu çalışmaya dahil edilmemiştir. Bu durum bu demografik faktörlerin Covid-19 kaynaklı ölümlerin ecel olarak değerlendirilmesine ilişkin görüşleri etkilemediğini göstermektedir. Dolayısıyla dindarlık durumu bu konuda belirleyici bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Anlamlı fark göstermeyen demografik değişkenlerin analizde yer almaması bu değişkenlerin Covid-19 kaynaklı ölümlerin ecel olarak değerlendirilmesine ilişkin inançları üzerinde etkili olmadığını ortaya koymaktadır.

Tablo 47. Covid-19 Kaynaklı Vefatların Şehitlik Algısının Yaş Gruplarına Göre Ki-Kare Analizi

Değişken	Covid-19 nedeniyle vefat edenlerin şehit olduğuna inanıyorum.					(χ^2)	Önem düzeyi (p)
Yaş Grupları	Kesinlikle katılıyorum	Katılıyorum	Ne katılıyorum ne katılmıyorum	Katılmıyorum	Kesinlikle katılmıyorum		
23 – 34 yaş	18 36,7%	7 14,3%	16 32,7%	6 12,2%	2 4,1%	23,150	<0,026
35 – 44 yaş	7 15,6%	20 44,4%	9 20,0%	6 13,3%	3 6,7%		
45 – 54 yaş	6 15,4%	7 17,9%	15 38,5%	9 23,1%	2 5,1%		
54'ün üzeri yaş	2 15,4%	4 30,8%	3 23,1%	4 30,8%	0 0,0%		
Toplam	33 22,6%	38 26,0%	43 29,5%	25 17,1%	7 4,8%		

“Covid-19 nedeniyle vefat edenlerin şehit olduğuna inanıyorum.” Sorusu ile yaş grupları açısından yapılan analizde Ki-Kare değeri 23,150 ve p değeri <0.026 olarak bulunmuştur. Bu sonuçlar yaş grupları ile Covid-19 kaynaklı vefatların şehitlik olarak değerlendirilmesi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Test sonucunda anlamlı fark göstermeyen diğer demografik değişkenler (cinsiyet, eğitim durumu, mali durum, dindarlık durumu, yaşam yeri) bu çalışmaya dahil edilmemiştir. Bu durum bu demografik faktörlerin Covid-19 kaynaklı vefatların şehitlik olarak değerlendirilmesine ilişkin görüşleri etkilemediğini göstermektedir. Dolayısıyla yaş grupları bu konuda belirleyici bir faktör olarak öne çıkmaktadır.

Tablo 48. Covid-19'un Kıyamet Alameti Olarak Algılanması ve Demografik Verilere Göre Ki-Kare Analizi

Değişken	Covid-19'un kıyametin alameti/habercisi olduğuna dair kaygılarım var					(χ^2)	Önem düzeyi (p)
Dindarlık Durumuna Göre	Kesinlikle katılıyorum	Katılıyorum	Ne katılıyorum ne katılmıyorum	Katılmıyorum	Kesinlikle katılmıyorum		
Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri	7 20,6%	7 20,6%	11 32,4%	9 26,5%	0 0,0%	21,354	<0,045

Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri	16	20	23	13	2		
	21,6%	27,0%	31,1%	17,6%	2,7%		
İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri	9	7	12	7	1		
	25,0%	19,4%	33,3%	19,4%	2,8%		
Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan birisi	1	0	0	0	1		
	50,0%	0,0%	0,0%	0,0%	50,0%		
Toplam	33	34	46	29	4		
	22,6%	23,3%	31,5%	19,9%	2,7%		
Yaşam Yerlerine Göre							
Şehir	32	32	46	26	3	23,717	<0,003
	23,0%	23,0%	33,1%	18,7%	2,2%		
Kasaba	1	0	0	3	0		
	25,0%	0,0%	0,0%	75,0%	0,0%		
Köy	0	2	0	0	1		
	0,0%	66,7%	0,0%	0,0%	33,3%		
Toplam	33	34	46	29	4		
	22,6%	23,3%	31,5%	19,9%	2,7%		

“Covid-19’un kıyametin alameti/habercisi olduğuna dair kaygılarım var.” sorusu üzerinden çeşitli demografik değişkenlerin etkisini incelemektedir. Analiz sonuçlarına göre “dindarlık durumu” ile “yaşam yerlerine göre” değişkenleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Dindarlık durumu ve yaşam yerlerine göre değişkenleri ile yapılan analizde p değeri 0.05 ten küçük değerler olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlar “dindarlık durumu” ve “yaşam yerleri” değişkenlerinin Covid-19’un kıyamet alameti olarak değerlendirilmesi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Yapılan analiz sonucunda anlamlı fark göstermeyen diğer demografik değişkenler (cinsiyet, yaş grubu, eğitim durumu, mali durum) bu çalışmaya dahil edilmemiştir.

Yukarıdaki Ki-Kare testleri sonucunda “kader ve ilahi adalet” kavramlarına yönelik belirlenen sorularla çeşitli demografik verilerin anlamlı sonuçlar verdiği gözlemlenmişti. Dolayısıyla Covid-19’un kader ve ilahi adalet boyutlarına ilişkin algıların belirli demografik özelliklere göre değişiklik gösterdiği diğer konularda ise daha homojen bir dağılım sergilediği söylenebilir. Bu bulgular pandeminin bireylerin manevi dünyasında yarattığı etkileri ve bu etkilerin demografik değişkenlere göre nasıl farklılaştığını anlamada önemli bilgiler sunmaktadır.

3.3.3. Sosyal ve Etik Sorumluluklar Analizi

Bu bölümde Covid-19 pandemisinin bireylerin sosyal ve etik sorumluluk algıları üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Pandemi süresince toplumsal sorumluluk ve ahlaki davranışların önemi virüsün yayılmasını önleme çabalarıyla daha da belirginleşmiştir. Araştırma kapsamında “Covid-19’un doğadaki düzeni bozan insanlardan kaynaklandığına inanıyorum” (Soru 10), “Covid-19’un insanlar arasındaki sosyal ilişkileri azaltacağından kaygı duyuyorum” (Soru 16), “Covid-19 hastalığının yayılmasını engellemek için ahlaki sorumlulukla hareket edilmesi gerektiğini düşünüyorum” (Soru 22) ve “Covid-19 nedeniyle toplu ibadet (namaz, taziye vb.) yapmaktan kaçınıyorum” (Soru 28) ifadeleri incelenmiştir. Bu sorular katılımcıların sosyal ve etik sorumluluklarını pandemi sürecinde nasıl algıladıklarını ve bu algıların demografik faktörlere göre nasıl değiştiğini anlamak amacıyla kullanılmıştır. Yaş, cinsiyet, eğitim durumu ve mali durum gibi demografik verilerle ilişkilendirilerek yapılan Ki-Kare testleri bu faktörlerin sosyal ve etik sorumluluk algıları üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır. Aşağıda ilgili sorular ve demografik verilerle yapılan Ki-Kare testi sonuçlarına ait tablo yer almaktadır.

Tablo 49. Covid-19’un Kaynağının İnsan Olarak Algılanmasının Demografik Verilerle Ki-Kare Analizi

Değişken	Covid-19'un doğadaki düzeni bozan insanlardan kaynaklandığına inanıyorum.					(χ^2)	Önem düzeyi (p)
Dindarlık Durumuna Göre	Kesinlikle katılıyorum	Katılıyorum	Ne katılıyorum ne katılmıyorum	Katılmıyorum	Kesinlikle katılmıyorum		
Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri	12	7	9	6	0	150,377	<0,000
	35,3%	20,6%	26,5%	17,6%	0,0%		
Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri	27	26	13	8	0		
	36,5%	35,1%	17,6%	10,8%	0,0%		
İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri	11	14	6	5	0		
	30,6%	38,9%	16,7%	13,9%	0,0%		
Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan birisi	0	0	0	0	2		
	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%		
Toplam	50	47	28	19	2		
	34,2%	32,2%	19,2%	13,0%	1,4%		
Yaşam Yerlerine Göre							
Şehir	48	46	26	18	1	27,692	<0,001

	34,5%	33,1%	18,7%	12,9%	0,7%		
Kasaba	1	0	2	1	0		
	25,0%	0,0%	50,0%	25,0%	0,0%		
Köy	1	1	0	0	1		
	33,3%	33,3%	0,0%	0,0%	33,3%		
Toplam	50	47	28	19	2		
	34,2%	32,2%	19,2%	13,0%	1,4%		

Tablo 49’da yer alan Ki-Kare testinde “dindarlık durumu” ve “yaşam yerlerine göre” değişkenlerinin p değeri 0.05’ten küçük olduğundan Covid-19’un kaynağının insan olarak algılanması arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Yapılan analizler sonucunda anlamlı fark göstermeyen diğer demografik değişkenler (cinsiyet, yaş grubu, eğitim durumu, mali durum) bu çalışmaya dahil edilmemiştir. Bu durum bu demografik faktörlerin Covid-19’un kaynağının insan olarak algılanmasına ilişkin görüşleri etkilemediğini göstermektedir.

Tablo 50. Covid-19’un Sosyal İlişkilere Etkisinin Demografik Verilerle Ki-Kare Analizi

Değişken	Covid-19'un insanlar arasındaki sosyal ilişkileri azaltacağından kaygı duyuyorum.					(χ^2)	Önem düzeyi (p)
Dindarlık Durumuna Göre	Kesinlikle katılıyorum	Katılıyorum	Ne katılıyorum ne katılmıyorum	Katılmıyorum	Kesinlikle katılmıyorum		
Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri	10	13	3	8	0	106,606	<0,000
	29,4%	38,2%	8,8%	23,5%	0,0%		
Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri	16	37	12	8	1		
	21,6%	50,0%	16,2%	10,8%	1,4%		
İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri	12	11	9	4	0		
	33,3%	30,6%	25,0%	11,1%	0,0%		
Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan birisi	0	0	0	0	2		
	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%		
Toplam	38	61	24	20	3		
	26,0%	41,8%	16,4%	13,7%	2,1%		
Yaşam Yerlerine Göre							
Şehir	37	59	24	17	2	28,891	<0,000
	26,6%	42,4%	17,3%	12,2%	1,4%		
Kasaba	0	1	0	3	0		
	0,0%	25,0%	0,0%	75,0%	0,0%		
Köy	1	1	0	0	1		

	33,3%	33,3%	0,0%	0,0%	33,3%		
Toplam	38	61	24	20	3		
	26,0%	41,8%	16,4%	13,7%	2,1%		

“Covid-19’un insanlar arasındaki sosyal ilişkileri azaltacağından kaygı duyuyorum.” sorusu üzerinden çeşitli demografik değişkenlerin etkisini incelemektedir. Analiz sonuçlarına göre “dindarlık durumu” ile “yaşam yerlerine göre” değişkenleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Dindarlık durumu ve yaşam yerlerine göre değişkenleri ile yapılan analizde p değeri 0.05 ten küçük değerler olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlar “dindarlık durumu” ve “yaşam yerleri” değişkenlerinin sosyal ilişkilerin azalması sorununa ilişkin değerlendirme arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Yapılan analiz sonucunda anlamlı fark göstermeyen diğer demografik değişkenler (cinsiyet, yaş grubu, eğitim durumu, mali durum) bu çalışmaya dahil edilmemiştir. Bu sonuçlar farklı yaşam yerlerindeki bireylerin Covid-19’un sosyal ilişkiler üzerindeki etkisine ilişkin farklı görüşlere sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 51. Covid-19’un Yayılmasına Karşı Ahlaki Sorumlulukların Eğitim Durumuna Göre Ki-Kare Analizi

Değişken	Covid-19 hastalığının yayılmasını engellemek için ahlaki sorumlulukla hareket edilmesi gerektiğini düşünüyorum.					(χ^2)	Önem düzeyi (p)
Eğitim Durumu	Kesinlikle katılıyorum	Katılıyorum	Ne katılıyorum ne katılmıyorum	Katılmıyorum	Kesinlikle katılmıyorum		
İlkokul	4 23,5%	5 29,4%	4 23,5%	4 23,5%	0 0,0%	32,518	<0,012
Ortaokul	2 22,2%	2 22,2%	2 22,2%	3 33,3%	0 0,0%		
Lise	6 26,1%	6 26,1%	7 30,4%	4 17,4%	0 0,0%		
Yüksekokul	5 22,7%	7 31,8%	6 27,3%	3 13,6%	1 4,5%		
Lisans	26 44,1%	24 40,7%	5 8,5%	2 3,4%	2 3,4%		
Yüksek Lisans	9 60,0%	3 20,0%	2 13,3%	0 0,0%	1 6,7%		
Doktora	0 0,0%	1 100,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%		
Toplam	52 35,6%	48 32,9%	26 17,8%	16 11,0%	4 2,7%		

Tablo 51’de eğitim durumu ile bu inanç arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Ki-Kare testinde, Ki-Kare değeri 32,518 ve p değeri <0.012 olarak bulunmuştur. P değeri 0.05’ten küçük olduğundan eğitim durumu ile Covid-19

yayılmasına karşı ahlaki sorumluluk algısı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Covid-19'un yayılmasına karşı ahlaki sorumluluk algısına ilişkin farklı görüşlere sahip olduğunu göstermektedir. Yapılan analizler sonucunda, anlamlı fark göstermeyen diğer demografik değişkenler (cinsiyet, yaş grubu, mali durum, dindarlık durumu, yaşam yeri) bu çalışmaya dahil edilmemiştir. Bu durum bu demografik faktörlerin Covid-19'un yayılmasına karşı ahlaki sorumluluk algısına ilişkin görüşleri etkilemediğini göstermektedir. Dolayısıyla eğitim durumu bu konuda belirleyici bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Eğitim durumunun ahlaki sorumluluk algısı üzerindeki etkisi, bireylerin etik ve sosyal bilinçlerini şekillendiren faktörler üzerinde düşünmeyi gerektirir. Sonuçlar eğitimin etik değerlerin ve toplumsal sorumluluğun anlaşılmasında önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Tablo 52. Covid-19 Nedeniyle Toplu İbadetlerden Kaçınmanın Demografik Verilerle Ki-Kare Analizi

Değişken	Covid-19 nedeniyle toplu ibadet (namaz, taziye vb.) yapmaktan kaçınıyorum.					(X ²)	Önem düzeyi (p)
Yaş Grupları	Kesinlikle katılıyorum	Katılıyorum	Ne katılıyorum ne katılmıyorum	Katılmıyorum	Kesinlikle katılmıyorum		
23 – 34 yaş	12	11	11	12	3	19,790	<0,019
	24,5%	22,4%	22,4%	24,5%	6,1%		
35 – 44 yaş	5	18	9	10	3		
	11,1%	40,0%	20,0%	22,2%	6,7%		
45 – 54 yaş	5	9	16	7	2		
	12,8%	23,1%	41,0%	17,9%	5,1%		
54'ün üzeri yaş	1	7	2	3	0		
	7,7%	53,8%	15,4%	23,1%	0,0%		
Toplam	23	45	38	32	8		
	15,8%	30,8%	26,0%	21,9%	5,5%		
Mali duruma Göre							
İhtiyaçlarımı rahatça karşılamaya elverişli	7	21	10	6	3	15,704	<0,047
	14,9%	44,7%	21,3%	12,8%	6,4%		
İhtiyaçlarımın birçoğunu karşılamaya elverişli	6	14	21	19	3		
	9,5%	22,2%	33,3%	30,2%	4,8%		
İhtiyaçlarımın zaruri kısmını karşılamaya elverişli	10	10	7	7	2		
	27,8%	27,8%	19,4%	19,4%	5,6%		
Toplam	23	45	38	32	8		
	15,8%	30,8%	26,0%	21,9%	5,5%		

Tablo 52’de yer alan Ki-Kare testinde yaş grupları için Ki-Kare değeri 19,790 ve p değeri <0.019 olarak bulunmuştur. P değeri 0.05’ten küçük olduğundan yaş grupları ile Covid-19 nedeniyle toplu ibadetlerden kaçınma arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Bu sonuçlar farklı yaş gruplarındaki bireylerin Covid-19 nedeniyle toplu ibadetlerden kaçınma konusunda farklı görüşlere sahip olduğunu göstermektedir.

Mali durum için Ki-Kare değeri 15,704 ve p değeri <0.047 olarak bulunmuştur. P değeri 0.05’ten küçük olduğundan mali durum ile Covid-19 nedeniyle toplu ibadetlerden kaçınma arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Bu sonuçlar mali durumun Covid-19 nedeniyle toplu ibadetlerden kaçınma konusunda bireylerin görüşlerini etkilediğini göstermektedir.

Analizler sonucunda anlamlı fark göstermeyen cinsiyet demografik verisi bu çalışmaya dahil edilmemiştir. Bu durum bu demografik faktörlerin Covid-19 nedeniyle toplu ibadetlerden kaçınma algısına ilişkin görüşleri etkilemediğini göstermektedir. Dolayısıyla mali durum ve yaş grupları bu konuda belirleyici faktörler olarak öne çıkmaktadır.

3.3.4. Dini Pratikler ve Dini Başa Çıkma Analizi

Covid-19 pandemisinin bireylerin dini pratikleri ve dini başa çıkma anlayışları üzerindeki etkileri incelenmiştir. Pandemi sürecinde ibadetlerin düzeni, dini ritüellerin uygulanışı, sabır ve tevekkül kavramlarının önemi bireylerin manevi yaşamlarını derinden etkilemiştir. Araştırma kapsamında “Sabrın Covid-19’a karşı önemli bir dinî başa çıkma aracı olduğuna inanıyorum” (Soru 7), “Tevekkülün Covid-19’a karşı önemli bir dinî başa çıkma aracı olduğuna inanıyorum” (Soru 9), “Covid-19’un ortaya çıkmasından sonra dinî pratikleri aksatmamaya dikkat ediyorum” (Soru 17), “Covid-19’un ortaya çıkmasından sonra muhtaçlara daha çok sadaka ve yardımda bulunuyorum” (Soru 18) ve “Hastalıktan korunmak için Hadislerde önerilen bitkisel ilaçları kullanıyorum” (Soru 24) soruları ele alınmıştır. Bu sorular pandemi süresince dini pratiklerin ve dini başa çıkma mekanizmalarının bireyler tarafından nasıl algılandığını ve uygulandığını değerlendirmek amacıyla tasarlanmıştır. Yaş, eğitim durumu ve dindarlık derecesi gibi demografik verilerle ilişkilendirilerek yapılan Ki-Kare testleri bu faktörlerin dini pratikler ve sabır üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır. Aşağıda ilgili sorular ve demografik verilerle yapılan ki-kare testi sonuçlarına ait tablo yer almaktadır.

Tablo 53. Sabrın Dini Başa Çıkma Aracı Olarak Değerlendirilmesinin Demografik Verilere Göre Ki-Kare Analizi

Değişken	Sabrın Covid-19'a karşı önemli bir dinî başa çıkma aracı olduğuna inanıyorum					(χ^2)	Önem düzeyi (p)
Dindarlık Durumuna Göre	Kesinlikle katılıyorum	Katılıyorum	Ne katılıyorum ne katılmıyorum	Katılmıyorum	Kesinlikle katılmıyorum		
Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri	10	13	5	5	1	81,206	<0,000
	29,4%	38,2%	14,7%	14,7%	2,9%		
Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri	24	29	13	7	1		
	32,4%	39,2%	17,6%	9,5%	1,4%		
İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri	6	11	10	9	0		
	16,7%	30,6%	27,8%	25,0%	0,0%		
Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan birisi	0	0	0	0	2		
	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%		
Toplam	40	53	28	21	4		
	27,4%	36,3%	19,2%	14,4%	2,7%		
Yaşam Yerlerine Göre							
Şehir	37	52	28	19	3	18,270	<0,019
	26,6%	37,4%	20,1%	13,7%	2,2%		
Kasaba	2	0	0	2	0		
	50,0%	0,0%	0,0%	50,0%	0,0%		
Köy	1	1	0	0	1		
	33,3%	33,3%	0,0%	0,0%	33,3%		
Toplam	40	53	28	21	4		
	27,4%	36,3%	19,2%	14,4%	2,7%		

“Sabrın Covid-19’a karşı önemli bir dinî başa çıkma aracı olduğuna inanıyorum.” sorusu üzerinden çeşitli demografik değişkenlerin etkisini incelemektedir. Analiz sonuçlarına göre “dindarlık durumu” ile “yaşam yerlerine göre” değişkenleri arasında

istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Dindarlık durumu ve yaşam yerlerine göre değişkenleri ile yapılan analizde p değeri 0.05 ten küçük değerler olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlar “dindarlık durumu” ve “yaşam yerleri” değişkenlerinin sabrın dini başa çıkma aracı olarak değerlendirilmesiyle istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Yapılan analiz sonucunda anlamlı fark göstermeyen diğer demografik değişkenler (cinsiyet, yaş grubu, eğitim durumu, mali durum) bu çalışmaya dahil edilmemiştir. Bu sonuçlar farklı yaşam yerlerindeki bireylerin Covid-19’un sosyal ilişkiler üzerindeki etkisine ilişkin farklı görüşlere sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 54. Tevekkülün Dini Başa Çıkma Aracı Olarak Değerlendirilmesinin Demografik Verilere Göre Ki-Kare Analizi

Değişken	Tevekkülün Covid-19’a karşı önemli bir dinî başa çıkma aracı olduğuna inanıyorum.					(X ²)	Önem düzeyi (p)
Eğitim Durumu	Kesinlikle katılıyor m	Katılıyor m	Ne katılıyorum ne katılmıyorum	Katılmıyor m	Kesinlikle katılmıyor um		
İlkokul	6	5	4	2	0	50,292	<0,001
	35,3%	29,4%	23,5%	11,8%	0,0%		
Ortaokul	3	2	3	1	0		
	33,3%	22,2%	33,3%	11,1%	0,0%		
Lise	5	7	2	9	0		
	21,7%	30,4%	8,7%	39,1%	0,0%		
Yüksekokul	4	8	7	3	0		
	18,2%	36,4%	31,8%	13,6%	0,0%		
Lisans	14	32	7	5	1		
	23,7%	54,2%	11,9%	8,5%	1,7%		
Yüksek Lisans	11	2	0	1	1		
	73,3%	13,3%	0,0%	6,7%	6,7%		
Doktora	0	0	1	0	0		
	0,0%	0,0%	100,0%	0,0%	0,0%		
Toplam	43	56	24	21	2		
	29,5%	38,4%	16,4%	14,4%	1,4%		
Dindarlık Durumuna Göre							
Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri	10	11	4	9	0	160,334	<0,000
	29,4%	32,4%	11,8%	26,5%	0,0%		
Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri	25	34	9	6	0		
	33,8%	45,9%	12,2%	8,1%	0,0%		
İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine	8	11	11	6	0		
	22,2%	30,6%	30,6%	16,7%	0,0%		

getiremeyen biri							
Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan birisi	0	0	0	0	2		
	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%		
Toplam	43	56	24	21	2		
	29,5%	38,4%	16,4%	14,4%	1,4%		

Tablo 54'te yer alan Ki-Kare testinde eğitim durumu için Ki-Kare değeri 50,292 ve p değeri <0.001 olarak bulunmuştur. P değeri 0.05'ten küçük olduğundan eğitim durumu ile tevekkülün dini başa çıkma aracı olarak değerlendirilmesi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Bu sonuçlar farklı eğitim seviyelerindeki bireylerin tevekkülün dini başa çıkma aracı olarak değerlendirilmesine ilişkin farklı görüşlere sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca dindarlık durumu için Ki-Kare değeri 160,334 ve p değeri <0.000 olarak bulunmuştur. P değeri 0.05'ten küçük olduğundan dindarlık durumu ile tevekkülün dini başa çıkma aracı olarak değerlendirilmesi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Bu sonuçlar dindarlık seviyesinin tevekkülün dini başa çıkma aracı olarak değerlendirilmesine ilişkin görüşleri etkilediğini göstermektedir. Anlamlı fark göstermeyen diğer demografik değişkenler (cinsiyet, yaş grubu, mali durum, yaşam yeri) bu çalışmaya dahil edilmemiştir.

Tablo 55. Covid-19 Sonrası Dini Pratiklerin Sürdürülmesinin Demografik Verilere Göre Ki-Kare Analizi

Değişken	Covid-19'un ortaya çıkmasından sonra dinî pratikleri aksatmamaya dikkat ediyorum.					(χ^2)	Önem düzeyi (p)
Dindarlık Durumuna Göre	Kesinlikle katılıyorum	Katılıyorum	Ne katılıyorum ne katılmıyorum	Katılmıyorum	Kesinlikle katılmıyorum		
Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri	10	5	12	6	1	75,585	<0,000
	29,4%	14,7%	35,3%	17,6%	2,9%		
Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri	23	24	15	12	0		
	31,1%	32,4%	20,3%	16,2%	0,0%		
İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri	7	3	17	7	2		
	19,4%	8,3%	47,2%	19,4%	5,6%		
Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek	0	0	0	0	2		
	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%		

inanmayan birisi							
Toplam	40	32	44	25	5		
	27,4%	21,9%	30,1%	17,1%	3,4%		
Yaşam Yerlerine Göre							
Şehir	40	31	41	24	3	18,216	<0,020
	28,8%	22,3%	29,5%	17,3%	2,2%		
Kasaba	0	0	2	1	1		
	0,0%	0,0%	50,0%	25,0%	25,0%		
Köy	0	1	1	0	1		
	0,0%	33,3%	33,3%	0,0%	33,3%		
Toplam	40	32	44	25	5		
	27,4%	21,9%	30,1%	17,1%	3,4%		

Tablo 55’te yer alan analizde “dindarlık durumu” ve “yaşam yerlerine göre” değişkenleri ile istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Ki-Kare testinde p değeri 0.05’ten küçük olduğundan “dindarlık durumu” ve “yaşam yerleri” ile Covid-19 sonrası dini pratiklerin sürdürülmesi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Covid-19 sonrası dini pratiklerin sürdürülmesine ilişkin görüşleri etkilediğini göstermektedir. Anlamlı fark göstermeyen diğer demografik değişkenler (cinsiyet, yaş grubu, eğitim durumu, mali durum) bu çalışmaya dahil edilmemiştir.

Tablo 56. Covid-19’a Karşı Korunmada Hadis Kaynaklı Bitkisel İlaç Kullanımının Dindarlık Durumuna Göre Ki-Kare Analizi

Değişken	Hastalıktan korunmak için hadislerde önerilen bitkisel ilaçları kullanıyorum.					(χ^2)	Önem düzeyi (p)
Dindarlık Durumuna Göre	Kesinlikle katılıyorum	Katılıyorum	Ne katılıyorum ne katılmıyorum	Katılmıyorum	Kesinlikle katılmıyorum		
Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri	9	8	10	6	1	61,383	<0,000
	26,5%	23,5%	29,4%	17,6%	2,9%		
Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri	22	26	12	14	0		
	29,7%	35,1%	16,2%	18,9%	0,0%		
İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri	5	8	14	6	3		
	13,9%	22,2%	38,9%	16,7%	8,3%		
Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan birisi	0	0	0	0	2		
	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%		
Toplam	36	42	36	26	6		
	24,7%	28,8%	24,7%	17,8%	4,1%		

Tablo 56’da yer alan Ki-Kare testinde Ki-Kare değeri 61,383 ve p değeri <0.000 olarak bulunmuştur. P değeri 0.05’ten küçük olduğundan dindarlık durumu ile Covid-19 korunmasında hadis kaynaklı bitkisel ilaç kullanımı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Bu sonuçlar dindarlık seviyesinin Covid-19 korunmasında hadis kaynaklı bitkisel ilaç kullanımına ilişkin görüşleri etkilediğini göstermektedir.

Tablo 57. Covid-19 Sürecinde Artan Sadaka ve Yardım Eğiliminin Dindarlık Durumuna Göre Ki-Kare Analizi

Değişken	Covid-19’un ortaya çıkmasından sonra muhtaçlara daha çok sadaka ve yardımda bulunuyorum.					(χ^2)	Önem düzeyi (p)
Dindarlık Durumuna Göre	Kesinlikle katılıyorum	Katılıyorum	Ne katılıyorum ne katılmıyorum	Katılmıyorum	Kesinlikle katılmıyorum		
Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri	12 35,3%	11 32,4%	6 17,6%	5 14,7%	0 0,0%	85,280	<0,000
Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri	11 14,9%	31 41,9%	25 33,8%	6 8,1%	1 1,4%		
İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri	7 19,4%	9 25,0%	11 30,6%	8 22,2%	1 2,8%		
Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan birisi	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	2 100,0%		
Toplam	30 20,5%	51 34,9%	42 28,8%	19 13,0%	4 2,7%		

Tablo 57’de yer alan Ki-Kare testinde Ki-Kare değeri 85,280 ve p değeri <0.000 olarak bulunmuştur. P değeri 0.05’ten küçük olduğundan “dindarlık durumu” ile Covid-19 sürecinde artan sadaka ve yardım eğilimi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Bu sonuçlar “dindarlık durumu” bireylerin Covid-19 sürecinde artan sadaka ve yardım eğilimi konusunda farklı görüşlere sahip olduğunu göstermektedir. Dindarlık seviyesinin yardımseverlik ve toplumsal sorumluluk üzerindeki olumlu etkisi bireylerin kötülüğe karşı aktif bir tutum sergilemelerine olanak tanımıştır. Dindar bireyler kötülüğün pasif bir kabulü yerine iyilik yolunda mücadele edilmesi gereken bir olgu olarak görmüşlerdir. Yapılan analizler sonucunda anlamlı fark göstermeyen diğer demografik değişkenler (yaş, cinsiyet, eğitim durumu, mali durum, yaşam yeri) bu

çalışmaya dahil edilmemiştir.

Covid-19 pandemisinin bireylerin inanç, manevi yönelimler, sosyal ve etik sorumluluklar, dini pratikler ve dini başa çıkma mekanizmaları üzerindeki etkilerini demografik veriler ışığında Ki-Kare testi ile analiz ettiğimiz bu bölümde önemli bulgular elde edilmiştir. Analiz sonucunda belirli demografik faktörlerin bireylerin Covid-19 algıları üzerinde anlamlı etkileri olduğu tespit edilmiştir. İnanç ve manevi yönelimler açısından demografik faktörlerin “Covid-19’un manevi yönümü güçlendirdiğine inanıyorum” ifadesine ilişkin inançları etkilemediği görülmüştür. Kader ve ilahi adalet algısı üzerinde yapılan analizlerde ise “Covid-19’dan ölenlerin eceli ile öldüğünü düşünüyorum” ve “Covid-19 nedeniyle vefat edenlerin şehit olduğuna inanıyorum” ifadelerinde yaş grupları ve dindarlık durumu anlamlı farklılıklar yaratmıştır. Sosyal ve etik sorumluluklar kapsamında “Covid-19’un insanlar arasındaki sosyal ilişkileri azaltacağından kaygı duyuyorum” ve “Covid-19 hastalığının yayılmasını engellemek için ahlaki sorumlulukla hareket edilmesi gerektiğini düşünüyorum” ifadelerinde yaşam yeri ve eğitim durumu belirleyici faktörler olarak öne çıkmıştır. Dini pratikler ve dini başa çıkma konusundaki analizlerde “Sabrın Covid-19’a karşı önemli bir dinî başa çıkma aracı olduğuna inanıyorum” ve “Tevekkülün Covid-19’a karşı önemli bir dinî başa çıkma aracı olduğuna inanıyorum” ifadelerinde eğitim durumu ve dindarlık seviyesinin anlamlı etkileri olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar belirli dini ve kader inançlarının demografik değişkenlere göre farklılık gösterdiğini ancak bazı inançların geniş kitleler tarafından benzer şekilde algılandığını göstermektedir. Genel olarak teste ait bulgular pandeminin bireylerin manevi dünyasında yarattığı etkileri ve bu etkilerin demografik değişkenlere göre nasıl farklılaştığını anlamada önemli bilgiler sunmaktadır. Dindar bireyler Covid-19 gibi krizlerle başa çıkmada dini inanç ve pratiklerden güç almışlardır. Dua, ibadet ve dini topluluklarla dayanışma, psikolojik ve sosyal dayanıklılığı artırmada önemli roller oynamıştır. Bu sonuçlar dini inançların kötülükle başa çıkmada işlevsel bir rol oynadığını göstermektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Salgın hastalıklar, acı ve ıstıraba neden olarak kötülük probleminin görünür bir örneği haline gelir. Salgınların neden olduğu ölüm, hastalık, ekonomik yıkım ve sosyal huzursuzluk, insanları dini ve felsefi sorularla yüzleştirir. Salgınlar gibi doğa olayları insanların bu dünyada acı çekme ve zorluklarla başa çıkma süreçlerini anlamamıza katkı sağlar ve kötülük problemi tartışmalarını daha somut hale getirir. Tanrı'nın iyiliği, kudreti ve bilgeliği birlikte neden bu tür olaylara izin verdiği sorusu gündeme gelir.

Çalışmamızda 21. Yüzyıl salgını olan dünyayı ve ülkemizi derinden sarsan Covid-19 pandemisi ve kötülük problemi arasındaki ilişki çeşitli felsefi bakış açıları üzerinden incelenmiş olup tezin üçüncü bölümünde virüse yakalananların kötülük problemine, dini inanç ve pratiklere yaklaşımları anket çalışması ile taranmıştır.

Salgınların kötülük problemi kapsamında genel olarak üç başlık altında ele alındığı görülmüştür. Salgınların Tanrı tarafından bir sınav veya insanları terbiye etmek için kullanılan araçlar olarak değerlendirildiği teolojik açıklamalar, insanların ahlaki gelişimi ve olgunlaşması için acı çekmelerinin kaçınılmaz olduğunu savunur. Öte yandan insanların özgür iradeleri ve bu iradeyle yaptıkları seçimlerin kötülüğün ortaya çıkmasına neden olduğu görüşü de hayli yaygın bir argüman olarak karşımıza çıkmıştır. Buna göre salgınlar sonucu yaşanan acı ve zorluklar, insanların hatalı veya ihmalkâr davranışlarından kaynaklanan doğal sonuçlar olarak kabul edilir. Salgınların doğal düzenin bir parçası olduğu ve Tanrı'nın yarattığı dünyada insanların bu düzen içinde var olmaları gerektiği düşüncesi doğanın işleyişinin kaçınılmaz bir sonucu olarak salgınları ele alır ve insanların bu gerçeklikle başa çıkmak zorunda olduğunu vurgular. Covid-19 pandemisinin ahlaki, doğal ve insan eliyle meydana gelen boyutlarına ilişkin yapılan anket sonuçlarına göre katılımcıların algılarında önemli farklılıklar gözlemlenmiştir. “Covid-19'un insanların inancını sarstığını, ateizme kaymaya neden olduğunu düşünüyorum” ifadesine katılımcıların %44,5'i (64 kişi) katılırken, %40,5'lik (59 kişi) bir kısım katılmadığını belirtmiştir. İsmail Koç ve Ahmet Bulut tarafından yapılan çalışmada da benzer sonuçlar elde edilmiştir. Dindarlık durumu açısından yapılan Ki-Kare analizinde kendisini “Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri” olarak tanımlayan katılımcılar Covid-19'un inançları sarstığı, ateizme kaymaya neden olduğu ifadesine “katılmıyorum” diyerek 34 kişiyle en yüksek cevabı oluşturmuşlardır. Buna göre pandeminin dindarların inançlarını güçlendirdiği, insanları dine yönelttiği

çıkarımımızla doğru orantılı olduğu görülmüştür. “Covid-19’un Allah’ın insanlara verdiği bir bela/ceza olduğuna inanıyorum” ifadesine katılımcıların %58.2’si (90 kişi) katılırken, %24’ü (35 kişi) bu görüşe katılmadığını belirtmiştir. Yine aynı soruya verilen yanıtlarla dindarlık durumu değişkeniyle yapılan Ki-Kare analizine göre kendisini dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri olarak tanımlayanlar, çoğunluğu oluşturarak virüsü ilahi bir ceza olarak değerlendirmiştir. Bu sonuç Covid-19’un teolojik yorumları ve İlhami Güler gibi bazı düşünürlerimizin yorumlarıyla benzerlik göstermektedir. Dindar bireylerin tepkileri kötülüğün Tanrı’nın daha büyük planının bir parçası olarak görülme eğilimini ve bu süreçte manevi güçlenmeyi teşvik edici bir rol oynadığını göstermektedir. Bu sonuç kötülük problemini çözme girişimlerinden İrenaeuscu teodise ile uyumlu görünmektedir. Başımıza gelen kötülükler daha büyük bir iyilik için ön şart gibi algılanmıştır. John Hick gibi teologlar kötülüğün insanları manevi olarak olgunlaştırma ve karakter gelişimi için bir araç olduğunu savunur. Bu ruh eğitimi teodisesine göre Covid-19 gibi krizler insanların manevi derinlik kazanmalarına, sabır ve metanet geliştirmelerine yardımcı olabilir. Dindar bireylerin manevi güçlenme algısı, bu görüşün bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu bakış açısı kötülüğün salt bir sorun olmaktan ziyade insanların ahlaki ve manevi gelişimlerini teşvik eden bir unsur olarak kabul edilmesini sağlar. Ayrıca “Covid-19’un doğadaki düzeni bozan insanlardan kaynaklandığına inanıyorum” ifadesine katılanların oranı %66,4 (97 kişi) olup pandeminin kaynağını insan faaliyetlerine bağlayan önemli bir kesimin varlığını ortaya koymuştur. Diğer yandan “Covid-19 hastalığının yayılmasını engellemek için ahlaki sorumlulukla hareket edilmesi gerektiğini düşünüyorum” ifadesi %68.5 (100 kişi) katılım oranı ile ahlaki sorumluluğun önemine vurgu yapmıştır. Pandemi sürecinde artan dini pratikler ve yardımseverlik eğilimleri dindarların kötülükle başa çıkma yöntemleri arasında sayılabilir. Kant gibi filozoflar ahlaki eylemlerin ve iyiliğin kötülüğe karşı bir direnç oluşturabileceğini savunurlar. Bu bağlamda dindar bireyler pandemiye ahlaki sorumluluklarını artırmak için bir fırsat olarak görmüş olabilirler.

“Covid-19’un yaşamın anlamsız olduğunu görmeye ve dünyadan el etek çekmeye neden olduğunu düşünüyorum” ifadesine katılımcıların %30,1’i (44 kişi) Covid-19 salgınının hayatın anlamsızlığını hissettirdiğine katıldığını ifade etmiş, katılmayanların oranı ise %40,4 (59 kişi) ile en yüksek oranı oluşturmuştur. Araştırmamızın katılımcılarının 108’i (%74) kendisini dinin gereklerini yerine tam getiren ve getirmeye

çalışan dindar birey olarak tanımlamıştır. Buna göre yapılan analizlerde bu dindar bireyler salgının manevi yönlerini güçlendirdiklerini, ateizme kaymaya neden olmadığını, ilahi bir imtihan olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu durum belirli bir dini tutumu olan bireyler arasında Covid-19'un dini ve felsefi olarak farklı bakış açılarıyla ele alındığını göstermektedir. Ayrıca çalışmamızda kararsız grup ile katılmayanlarının oranı genel olarak birbirine yakın seyir göstermektedir. Buna göre katılımcıların pandemi döneminde dini duygu ve düşüncelerinde belirsizlik olduğunu, katılımcıların bu konuda daha fazla dini desteğe, bilgilendirmeye ihtiyaç duyduklarını göstermektedir diyebiliriz. Covid-19 salgınının bireyler üzerindeki etkisi subjektif algılara göre değişmekte ve bazı insanlar pandemi sürecini anlamsızlık hissiyle ilişkilendirmektedir. Bu bulgular pandeminin hem doğal bir felaket hem de insan eliyle şekillenen bir olay olarak algılandığını ve toplumsal düzeyde ahlaki bir sorumluluk anlayışının benimsendiğini göstermektedir. Dolayısıyla Covid-19'un çeşitli boyutlarda değerlendirilmesi, katılımcıların dini ve ahlaki perspektifleri ile doğrudan ilişkilidir ve bu durum pandeminin toplumsal etkilerini anlamada önemli ipuçları sunmaktadır.

Salgınlar gibi olağanüstü olaylar bireyler için büyük zorluklar ve acılar getirirse de genel bir değerlendirmeye bu tür dönemlerin insanlık için bazı olumlu yönleri de bulunmaktadır diyebiliriz. Özellikle insanlar bu tür krizler sırasında kazandıkları deneyimler ve geliştirdikleri bağışıklık sistemleri sayesinde gelecekte benzer durumlarla daha etkili bir şekilde başa çıkabilmektedirler. Bu durum koronavirüs pandemisi gibi somut olaylarla pekiştirilmektedir. Tarihsel açıdan bakıldığında insanlık felaketlerden önemli dersler çıkarmış ve adaptasyon kabiliyetlerini artırmıştır. Örneğin; depremler bireysel açıdan felaket olarak adlandırılrsa da daha güvenli ve dayanıklı bir gelecek inşa etme yolunda önemli adımların atılmasını sağlamıştır. İnsanlık bu olaylardan ders çıkararak yapı mühendisliğini geliştirmiş, sismik izolatörler ve depreme dayanıklı binalar inşa etme tekniklerini geliştirmiştir.

Covid-19 pandemisi dünya genelinde insanların dini inanç ve pratiklerinde kayda değer değişikliklere neden olmuştur. Pek çok ülkede bireyler pandeminin getirdiği belirsizlik ve korku ortamında manevi arayışlara yönelmiştir. Örneğin; Amerika Birleşik Devletleri'nde yapılan bir araştırma insanların %24'ünün pandeminin başlangıcından itibaren dini inançlarının güçlendiğini ortaya koymuştur. İngiltere'de ise dini törenlere katılım oranlarında artış gözlenmiştir, bu artış özellikle çevrimiçi ibadetlere katılımda

belirgin olmuştur. Hindistan'da halkın büyük bir kısmı pandemiye dini bir uyanış ve Tanrı'nın bir sınavı olarak değerlendirmiştir. Bu süreçte dini liderler ve topluluklar çevrimiçi platformlar aracılığıyla ibadetlerini sürdürerek manevi destek sağlamışlardır. Ayrıca Avrupa genelinde kiliseler ve diğer dini kurumlar, sosyal mesafe kurallarına uyarak toplu ibadetlere sınırlı sayıda katılımı teşvik etmiş ve çevrimiçi dualar ve ayinlerle topluluklarına ulaşmaya devam etmişlerdir. Çin'de ise pandeminin başlangıcında dini törenlere katılım azalsa da daha sonra çevrimiçi ibadet ve dini toplantılara katılımda artış görülmüştür.

Araştırmamızda elde edilen bulgularda da benzer şekilde Covid-19 pandemisinin bireylerin dini inanç ve pratikleri üzerinde derin ve kalıcı etkiler yarattığını göstermektedir. Pandeminin getirdiği belirsizlik, korku ve kaygı ortamı bireyleri dini başa çıkma mekanizmalarına yönlendirmiştir. Katılımcıların büyük bir kısmı Covid-19'u ilahi bir imtihan veya ceza olarak değerlendirmiş ve bu süreçte dini ritüellerini sıklaştırmıştır. Dini inançlar bireylerin psikolojik ve toplumsal dayanıklılığını artırarak pandemi sürecinin zorluklarına karşı önemli bir başa çıkma aracı olmuştur. Bu bulgular gelecekte benzer krizlerle karşılaşıldığında kullanılabilecek stratejilerin geliştirilmesine ve dini başa çıkma mekanizmalarının öneminin daha iyi anlaşılmasına yönelik değerli bilgiler sunmaktadır. Bu tür durumlar kötülük problemi açısından sadece ontolojik bir sorun olmadığını aynı zamanda epistemolojik bir mesele olduğunu göstermektedir. Kanaatimizce Covid-19 hem doğal hem ahlaki kötülüğün özelliklerini taşımaktadır. Pandemi sürecinde gözlemlenen dini başa çıkma mekanizmaları ve manevi dayanıklılığın artışı, kötülüğün farklı yönlerini ve onların olası iyi sonuçlarını anlamamıza olanak tanımaktadır. İlahi hikmet olarak değerlendirildiğinde felaketler farklı bir anlam kazanmakta ve yaşanan zorlukların ardında gizli faydalar keşfedilmektedir. Bu bağlamda felaketlerin yalnızca bireysel acılar değil aynı zamanda toplumsal ve manevi gelişim için fırsatlar sunduğu anlaşılmaktadır.

Tez çalışmamızda pandeminin getirdiği çeşitli zorluklar ve mücadeleler kötülük probleminin modern bir örneği olarak ele alınırken bu durumun insanlık üzerindeki etkileri, dini inançlar ve bireysel psikoloji üzerindeki etkileri incelenmiştir. Kötülük problemini modern bir felaket üzerinden ele alarak bu sorunun çağdaş yansımalarını ortaya koymaktadır. Bu kriz hem bireylerin hem de toplumların kötülük karşısında nasıl bir dayanıklılık geliştirdiğini, hangi başa çıkma stratejilerini benimsediğini ve bu

süreçlerin dini ve felsefi anlam arayışlarını nasıl şekillendirdiğini gözler önüne sermiştir. Araştırmamız gelecekte benzer krizlerle karşılaşma durumunda kullanılabilecek stratejilerin geliştirilmesine yönelik önemli ipuçları sunarak dini başa çıkma mekanizmalarının önemini daha iyi kavramamızı sağlamaktadır.

Tez çalışmamızda Covid-19 pandemisinin bireylerin kötülük problemine yönelik bakış açılarına etkisini incelemeyi amaçladık. Araştırmamızın metodolojik sınırlılıkları olarak yüz yüze görüşmeler veya odak grup çalışmalarının yapılmaması karşımıza çıkmaktadır. Araştırmamız Tokat ili örneği ile sınırlı kalmış olup farklı bölgelerde benzer çalışmalar yapılarak sonuçların genellenebilirliği artırılabilir. Ayrıca katılımcılarının büyük bir çoğunluğunun 23-34 yaş aralığında olması araştırmanın belirli bir dini tutum ve davranışları benimsemiş kişilerle yapılmasına neden olmuştur. Gelecekte benzer çalışmaları yürütecek araştırmacılara önerimiz daha genç yaş gruplarıyla, büyükşehir ve metropollerde ya da farklı bölgelerde çapraz bölgesel çalışmalar yapılabilir. Bu tür araştırmalarda nitel araştırma yöntemleri kullanılarak katılımcıların derinlemesine görüşleri, yaşadıkları deneyimler ve duygusal tepkileri daha ayrıntılı bir şekilde incelenebilir. İnsanların çevreye verdikleri zararlar ve bunun sonucunda ortaya çıkan ekolojik felaketler kötülük problemi bağlamında daha fazla ele alınabilir. Bu tür kötülüklerin ahlaki ve felsefi boyutları araştırılabilir.

Araştırmamız Covid-19 pandemisinin dini ve manevi yaşam üzerindeki etkilerini analiz ederek kötülük problemi ve teodise tartışmalarına modern ve somut bir bakış açısı kazandırmaktadır. Sonuç olarak Covid-19 pandemisi kötülük probleminin sadece teorik bir mesele olmadığını aynı zamanda derinlemesine varoluşsal ve pratik sonuçlara sahip olduğunu göstermiştir. Bu durum felsefe ve teoloji alanlarında kötülüğün doğası ve insanın bu kötülük karşısındaki duruşu üzerine daha fazla düşünülmesini gerektirmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, Rahim. “Koronavirüs Salgını ve Dinî İnançlar”. *İLEM Covid-19 Soruşturma Dosyası* (Mayıs 2020), 1-7.
- Agamben, Giorgio. “Covid-19: Gerekçesiz Bir Acil Durumun Yarattığı İstisna Hali”. *terrabayt*. Erişim 01 Ocak 2024. <https://terrabayt.com/dusunce/covid-19-gerekcesiz-bir-acil-durumun-yarattigi-istisna-hali/>.
- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları, 1975.
- Akti, Selahattin. “Gazzâlî ve Leibniz Optimizminden Kant’ın Otantik Teodisesine Kötülük Sorunu”. *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi* 6 (Ocak 2017), 33-56.
- Allen, Wayne. “Covid-19 and Jewish Theology”. *UTJ Viewpoints*. Erişim 25 Ocak 2024. <https://utj.org/viewpoints/2021/05/covid-19-and-jewish-theology/>.
- Bademkiran, Ümit. “Kötülük Kavramı ve Ece Ayhan’ın Eserlerine Kötülük Meselesi Bağlamında Bir Yaklaşım”. *Türk Dili Edebiyatı Dergisi* 58/2 (2018), 281-308.
- Baloğlu, Burhan. “Hipotez ve Varsayım Birbirlerinin Yerine Kullanılabilir mi?”, *Istanbul Journal of Sociological Studies* 32 (2005), 125-129.
- Baltacı, Ali. “Nitel Araştırmalarda Örneklem Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme”. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/1 (2018), 231-274.
- Beyerlein, Kraig vd. “Theodicy and Crisis: Explaining Variation in U.S. Believers Faith Response to the COVID-19 Pandemic”. *Sociology of Religion* 82/4 (2021), 494–517.
- Bayındır, Ahmet. “Koronavirüs (COVID-19) Süreci Bağlamında Kötülük Problemine Holistik Bakış ve Sözde Problem Yaklaşımı”. *Turkish Studies (Elektronik)*, 15/4 (2020), 179-188.
- Beebe, James R. “Logical Problem of Evil”. *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 18 Temmuz 2023. <https://iep.utm.edu/evil-log/>.
- Bilgin, Abdülcelil. “Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştiril Bir Değerlendirme”. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/2 (2014), 75-84.
- Bodur, Hüsnü Ezber. “İlahiyat Fakültesi Mezunu Öğretmenlerin Bakış Açısından Pandemi - Din İlişkisi”. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2021), 1-33.
- Britannica. Erişim 25 Aralık 2023. <https://www.britannica.com/topic/theodicy-theology>.

- Bryman, Alan. *Social research methods*. Oxford university press, 2016.
- Bulut, Erkan. “Mu‘tezile ve Filozofların Allah’ın Sıfatları Hakkındaki Görüşlerinin Mukayesesi”. *Turkish Research Journal of Academic Social Science* 5/1 (Temmuz 2022), 1-16.
- Bulut, İsmail - Koç, Ahmet. “Covid-19 Salgını İnanç İlişkisi”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* (Mart 2022), 281-312.
- Büyüköztürk, Şener. vd. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 26. Basım, 2019.
- Callaghan, Timothy, vd. “Rural and Urban Differences in COVID-19 Prevention Behaviors”. *The Journal of Rural Health* 37/2 (2021), 287-295.
- Canatan, Kadir. “Pandemi Sürecinde Dezavantajlı Bir Grup Olarak Üniversite Gençleri ve Bir Kötülük Problemi (Teodise) Olarak Pandemi Algıları”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları* (2021), 351-371.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Çakı, Fahri (ed). *Modernitenin Pandemik Hâlleri*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.
- Çakmak, Mustafa. “Albert Camus'un Felsefesinde Hayatın Anlamı ve Varoluşsal Kötülük Problemi”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (Şubat 2013), 75-109.
- Çelebi, Vedat-İnal, Ahmet. “Covid-19 Pandemisini Felsefi Açıdan Değerlendirmek ve Anlamak”. *Turkish Studies Dergisi* 15/6 (2020), 297-322.
- Çetin, İsmail. “Tanrı’nın Değişmezliği Problemi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (Ocak 2004), 36-49.
- Çınar, Aliye. “Leibniz’de Kötülük Problemi ve Teodise”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (Ocak 2005), 161-177.
- Demirtaş, Mehmet. “Kötülük Problemi Teizmin Üstesinden Gelemeyeceği Bir Konu mudur?”. *Felsefe Dünyası* 72 (2020), 143-171.
- Demirtaş, Mehmet. *Frederick Robert Tennant'da Tanrı-Âlem İlişkisi*. Ankara: SAGE Yayıncılık, 1. Basım, 2016.
- Duman, Hayati. *Salgının (Covid-19) Sosyal Etkileri: Dini Düşünce ve Hayata Yansımaları (Afyonkarahisar Örneği)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

- Duralı, Teoman. “Salgın Hastalıklarla Etkin Mücadele Devletin Sağlayacağı Dayanışmacılıkla Olur”. *Kriter*. Erişim 26 Şubat 2024. <https://kriterdergi.com/file/218/soylesi-teoman-durali>.
- Erbaş, Ali. “Din Görevlilerimiz Kovid-19’la Mücadelede Maddi ve Manevi Rehberlik Yapıyor”. *T.C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı*. Erişim 07 Şubat 2024. <https://diyanet.gov.tr/fr-fr/Institutionnel/d%C3%A9tail/29486>
- Erdoğan, Ömer- Ersoy, Mutluhan. “Pandeminin Birinci Yılında (2020-2021) COVID-19 Hastalığı Geçirenlerin Damgalanma Algısı: Türkiye Örneği”. *International Journal of Social Sciences and Education Research* 8/2 (2020), 165-183.
- Fazlıoğlu, İhsan. “İnsan’ın Geleceği: Telaşa Gerek Yok, Hepimiz Öleceğiz!”, *İLEM Covid-19 Soruşturma Dosyası*, (Mayıs 2020), 1-10.
- Flew, Antony, vd. “Theology and Falsification: A Symposium”. *The Philosophy of Religion* (1971), 1-6.
- Flew, Antony. *Yanılmışım Tanrı Varmış*. çev. Hasan Kaya- Zeynep Ertan. İstanbul: Profil Kitap, 2017.
- Frankl, Viktor E. *İnsanın Anlam Arayışı*. çev. Özge Yılmaz. İstanbul: Okuyan Us Yayınevi, 130. Basım, 2022.
- Gashi, Feim. “Kosova Toplumunda Covid-19 Korkusu, Anksiyete ve Bireysel Dindarlık Üzerine Bir Araştırma”. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 7/2 (2020), 227-262.
- Gazzâlî, İmam-ı. *İtikad’da Orta Yol*, çev. Kemal Işık. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Gloster, Andrew T. vd. “Impact of COVID-19 Pandemic On Mental Health: An International Study”. *PloS One* 15/12 (2020), 1-20.
- Golafshani, Nahid. “Understanding Reliability and Validity in Qualitative Research”. *The Qualitative Report* 8/4 (2003), 597-607.
- Güler, İlhami. “Kötülük Problemi Bağlamında Korona Pandemisi ve İslam”. *İlhamiyyat*. Erişim 07 Şubat 2024. <https://www.ilhamiyyat.com/kotuluk-problemi-baglaminda-korona-pandemisi-ve-islam/>.
- Güngör, Mehmet-Bulut, Yunus. “Ki-Kare Testi Üzerine”. *Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2008), 84-89.
- Hawkins, Robert B. vd. “Socio-Economic Status and Covid-19–Related Cases and Fatalities”. *Public Health* 189 (Aralık 2020), 129-134.

- Hick, John. *Evil and the God of Love*. London: Palgrave Macmillan, 1985.
- Hıdır, Özcan. “Kovid-19 teo-politiği: Evanjelikler ve Ultra-Ortodoks Yahudiler”. *Anadolu Ajansı*. Erişim 25 Ocak 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/kovid-19-teo-politigi-evanjelikler-ve-ultra-ortodoks-yahudiler/1805863>.
- Hume, David. *Din Üstüne*. çev. Mete Tunçay. İstanbul: İmge Kitapevi Yayınları, 2019.
- Iyer, Sriya vd., “Do Religious People Cope Better in a Crisis? Evidence from the UK Pandemic Lockdowns”, *Cambridge Working Papers in Economics* (2024), 1-28.
- Jay, Patel A., vd. “Poverty, Inequality and COVID-19: The Forgotten Vulnerable”. *Public Health* 183 (2020), 110-111.
- Kalgı, Mehmet Emin. “Covid-19 Salgınına Yakalanan Kişilerde Dindarlık ve Dinî Başa Çıkma”. *Marife* 21/1 (2021), 131-150.
- Kaplan, Hasan, vd. “Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma”. *Turkish Studies* 15/4 (2020), 579-598.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar İlkeler Teknikler*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2003.
- Kardeş, M. Ertan. “Tecrit Günlerinde Felsefe: Covid-19 Deneyimi, Soyutlanmış Dünyalar ve Kapanma”. *Perspektif*. Erişim 25 Ocak 2024. <https://www.perspektif.online/tecrit-gunlerinde-felsefe-covid-19-deneyimi-soyutlanmis-dunyalar-ve-kapanma/>.
- Kaya, Burhanettin. “Pandeminin Ruh Sağlığına Etkileri”. *Klinik Psikiyatri Dergisi* 23/2 (2020), 123-124.
- Kılıç, Recep- Reçber (ed), Mehmet Sait. *Din Felsefesi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınevi 2014, 200.
- Koç, Mustafa. “Demografik Özellikler ile Dindarlık Arasındaki İlişki Yetişkinler Üzerine Ampirik Bir Araştırma”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010), 217-248.
- Kupcova, Ida vd. “Effects Of The COVID-19 Pandemic On Mental Health, Anxiety and Depression”. *BMC Psychology* 11/1 (Nisan 2023), 108.
- Küng, Hans. *On Being a Christian*. çev. E. Quinn. Garden City: Doubleday, 1976.
- Labmate Online. “Is COVID-19 Man-Made or Natural?”. Erişim 27 Mayıs 2024. <https://www.labmate-online.com/news/laboratory-products/3/breaking-news/is-covid-19-man-made-or-natural/51980>

- Leibniz, Gottfried Wilhelm. *Theodicee* çev. Levent Özşar. İstanbul: Biblos Kitapevi, 1. Baskı, 2008.
- Mackie, John Leslie. "Evil and Omnipotence". *Mind* 64/254 (Nisan 1955), 200-212.
- Manafov, Rafiz. *John Hick'in Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Günümüz Açısından Teodise*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- McCloskey, Henry John. "Evil and The Problem of Evil". *Sophia* (Nisan 1966), 14-19.
- McCloskey, Henry John. "God and Evil". *The Philosophical Quarterly* 10/39 (Nisan 1960), 97-114.
- Michael, Uzommah vd. "Covid 19 Natural Evil/Human Evil: A Philosophical Investigation", *Predestinasi* 13/2 (Haziran 2020), 61-66.
- Mkhwanazi, Ezekiel. "Does Covid-19 Rupture Theodicy? Theo-philosophical Musings". *Phronimon* 22/1 (2021), 1-14.
- Nancy, Jean-Luc. "Viral İstisna". *terrabayt*. Erişim 07 Ocak 2024. <https://terrabayt.com/dusunce/viral-istisna/>.
- Neiman, Susan. *Modern Düşünce Kötülük: Alternatif Bir Felsefe Tarihi*. çev. Ayhan Sargüney. İstanbul, 2006.
- Ormsby, Eric Lee. *İslam Düşüncesinde İlahi Adalet Sorunu (Teodise)*. çev. Mehmet Özdemir. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2001.
- Öncül, Ramazan. *Covid-19'a Yakalanan Bireylerde Dini Başa Çıkma (Amasya Örneği)*. Çorum: Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Öztürk, Hasan. *İslam'ın Salgın Hastalıklara Bakışı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Özkan, Mehmet Şükrü. "Antony Flew'ün Ateizmden Tanrı İnancına Yolculuğu". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 2/1 (2016), 65-95.
- Patton, Michael Quinn. *Qualitative Research & Evaluation Methods*. Segal Publications, 2002.
- Piret, Jocelyne- Boivin, Guy. "Pandemics Throughout History". *Frontiers In Microbiology* 11 (2021).
- Prati, Gabriele- Mancini, Anthony D.. "The Psychological Impact of COVID-19 Pandemic Lockdowns: A Review and Meta-Analysis of Longitudinal Studies

- and Natural Experiments”. *Psychological Medicine* 51/2 (2021), 201-211.
- Reçber, M. Sait. “Tanrı ve Ahlaki Doğruların Zorunluluğu”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2003), 135-160.
- Ruan, Rongping vd. “Trust in God: The COVID-19 Pandemic's Impact on Religiosity in China”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 62/3 (2023), 523-548.
- Saladino, Valeria vd. “The Psychological and Social Impact of Covid-19: New Perspectives of Well-Being”. *Frontiers In Psychology* 11 (2020), 577684.
- Stanford. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, "Augustine of Hippo" Erişim 25 Kasım 2023. <https://plato.stanford.edu/entries/augustine/#WillEvil>.
- Sulhan, Mehmet. “Covid-19 Bağlamında Kötülük Probleminin Çeşitleri”. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/2 (Aralık 2020), 797-820.
- Swinburne, Richard. *The Existence of God*. Oxford: Clarendon Press, 1981.
- Şahin, Ümit- Erensü, Sinan. “Covid-19 Pandemisini ve İklim Krizini Birlikte Okumak”, *Mercator Politika Notu* (2020), 18.
- Şentürk, Habil - Yakut, Selahattin. “Hayatın Anlamı ve Din”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2014), 45-60.
- T.C. Sağlık Bakanlığı. “Covid-19 Bilgilendirme Platformu”. Erişim 17 Aralık 2023. <https://covid19.saglik.gov.tr/>.
- TDK. *Türk Dil Kurumu*. Erişim 1 Mart 2023. <https://sozluk.gov.tr/>.
- Topaloğlu, Aydın. "Teizm". İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2011, 332-334
- Türkben, Yaşar. *İbn Sînâ ve Thomas Aquinas'ta Kötülük Problemi*. Ankara: Elis Yayınları, 2012.
- Valerio, Ruth - Heugh, Gideon. “A Christian Perspective On Covid-19”. Erişim 15 Ocak 2024. <https://web.colby.edu/coronaguidance/files/2020/05/AChristianPerspectiveonCovid19EnV20.pdf>.
- Villani, Daniela vd. “The Role of Spirituality and Religiosity in Subjective Well-Being of Individuals With Different Religious Status”. *Frontiers In Psychology* 10 Temmuz 2019.
- WHO. “Number of COVID-19 Cases Reported to WHO”. *World Health Organization*. Erişim 01 Mayıs 2024. <https://data.who.int/dashboards/covid19/cases?n=c>.

- Yağar, Fedayi-Dökme, Sema. “Niteliksel Araştırmaların Planlanması: Araştırma Soruları, Örneklem Seçimi, Geçerlik ve Güvenirlik”. *Gazi Sağlık Bilimleri Dergisi* 3/3 (2018), 1-9.
- Yaran, Cafer Sadık. *Kötülük ve Teodise*, İstanbul: Vadi Yayınları, 2. Baskı, 2016.
- Yüce, Fatma. “Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Teodise: Algısal Kötülük Kavramıyla Yeni Bir Perspektif”. *Felsefe Dünyası* (2016), 179-202.
- Zizek, Slavoj. “Koronavirüsü, Kapitalizme ‘Kill Bill-varı’ Bir Darbedir, Komünizmin Yeniden İcat Edilmesine Yol Açabilir”. *terrabayt*. Erişim 07 Şubat 2024. <https://terrabayt.com/covid19/zizek-koronavirusu-kapitalizme-kill-bill-vari-bir-darbedir-komunizmin-yeniden-icat-edilmesine-yol-acabilir>.

EKLER

EK- 1: ANKET

Saygıdeğer Katılımcı;

Bu anket çalışması 2020 yılında bütün dünyayı etkisi altına alan ve hâlâ devam etmekte olan “Covid-19” a yakalanmış ve hastalığı ağır atlatmış bireylerin “Kötülük Problemi Olarak Covid-19 Salgını Sonrası Tanrı Tasavvurlarını” tespit etmek amacıyla hazırlanmıştır.

Aşağıda belirtilen ifadelerde kendinize uygun şekilde seçenekleri ve gereken alanları doldurunuz.	
DEMOGRAFİK VERİLER	
1- Yaşınız	
2- Cinsiyetiniz	Kadın () Erkek ()
3-Yaşamınızın çoğunun geçtiği yer	() Şehir, () Kasaba, () Köy
4- Yaşadığınız İl	
5- Eğitim durumunuz nedir?	() İlkokul, () Ortaokul, () Lise () Yüksekokul, () Lisans, () Yüksek Lisans, () Doktora
6- Mali durumunuz ilgili olarak aşağıdakilerden hangisi sizi ifade ediyor?	() İhtiyaçlarımı rahatça karşılamaya elverişli () İhtiyaçlarımın birçoğunu karşılamaya elverişli () İhtiyaçlarımın zaruri kısmını karşılamaya elverişli () İhtiyaçlarımı karşılamaya elverişsiz
7- Dindarlık açısından kendinizi nasıl tanımlarsınız?	() Dinin tüm gereklerini tam yerine getiren dindar biri () Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri () İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri () Dini inancı olmayan, dinin gereklerine pek inanmayan birisi
8-Covid-19 hastalığını geçirdiniz mi?	Evet () Hayır ()
9-Bir Yakınız Covid-19 hastalığını geçirdi mi?	Evet () Hayır ()
10- Covid-19 nedeniyle vefat eden bir yakınınız oldu mu?	Evet () Hayır ()
Covid-19 Salgını ve İnanç İlişkisi	
Aşağıda yer alan ifadeleri okuduktan sonra, Covid-19 salgının manevi olarak sizi nasıl etkilediğine dair uygun cevapları işaretleyiniz.	
1- Covid-19’un manevi yönümü güçlendirdiğine inanıyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
2- Covid-19 nedeniyle hastalanmanın kaderde olduğuna, daha önce yazıldığına inanıyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
3- Covid-19’dan korunma ve hastalığından iyileşmede	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum,

inancın etkili olduğuna inanıyorum	() Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
4- Covid-19'un Allah'ın insanlara verdiği bir bela/ceza olduğuna inanıyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
5- Covid-19'dan ölenlerin eceli ile öldüğünü düşünüyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
6- Covid-19'un Allah'ın bir imtihanı, ibreti olduğuna inanıyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
7- Sabrın Covid-19'a karşı önemli bir dinî başa çıkma aracı olduğuna inanıyorum	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
8- Covid-19 hastalığına yakalananların çektiği sıkıntı ve acıların günahlarına kefarete olacağını düşünüyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
9- Tevekkülün Covid-19'a karşı önemli bir dinî başa çıkma aracı olduğuna inanıyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
10- Covid-19'un doğadaki düzeni bozan insanlardan kaynaklandığına inanıyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
11- Covid-19'un insanların inançlarının samimiyetini ölçmek için bir fırsat olduğunu düşünüyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
12- Covid-19'un insanların inancını sarstığını, ateizme kaymaya neden olduğunu düşünüyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
13- Covid-19 nedeniyle vefat edenlerin şehit olduğuna inanıyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
14- Covid-19'un kıyametin alameti/habercisi olduğuna dair kaygılarım var.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
15- Covid-19'un neden olabileceği sağlık sorunları nedeniyle insanlığın geleceği hakkında kaygı duyuyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
16- Covid-19'un insanlar arasındaki sosyal ilişkileri azaltacağından kaygı duyuyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
17- Covid-19'un ortaya çıkmasından sonra dinî	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum,

pratikleri aksatmamaya dikkat ediyorum.	() Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
18- Covid-19'un ortaya çıkmasından sonra muhtaçlara daha çok sadaka ve yardımda bulunuyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
19- Kişisel temizlikte hijyen ürünlerinin içeriğinde alkol bulunmayanları tercih ediyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
20- Covid-19 nedeniyle hasta olan kimsenin tedavi görmesini dinî açıdan gerekli görüyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
21- Virüslü bireyin tedbirli davranmayıp virüsü insanlara bulaştırmasının kul hakkına girdiğini düşünüyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
22- Covid-19 hastalığının yayılmasını engellemek için ahlaki sorumlulukla hareket edilmesi gerektiğini düşünüyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
23- Covid-19 hastalığından iyileşmede inancın etkili olduğuna inanıyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
24- Hastalıktan korunmak için Hadislerde önerilen bitkisel ilaçları kullanıyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
25- Covid-19 nedeniyle tüketim maddelerinin stok yapılmasının haram olduğunu düşünüyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
26- Covid-19 salgını nedeniyle sahip olduğum nimetlerin değerini daha iyi anlıyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
27- Covid-19'un yaşamın anlamsız olduğunu görmeye ve dünyadan el etek çekmeye neden olduğunu düşünüyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum
28- Covid-19 nedeniyle toplu ibadet (namaz, taziye vb.) yapmaktan kaçınıyorum.	() Kesinlikle katılıyorum, () Katılıyorum, () Ne katılıyorum ne katılmıyorum, () Katılmıyorum, () Kesinlikle katılmıyorum

ETİK KURUL RAPORU

T.C.
TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER ARAŞTIRMALARI
ETİK KURULU KARARLARI

KARAR TARİHİ	OTURUM NO	KARAR SAYISI
11.06.2024	10	01-43

Üniversitemiz Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu Başkanı Prof. Dr. Nail YILDIRIM Başkanlığında toplandı.

KARAR 10.05- Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğünün 15.05.2024 tarih ve 430975 sayılı yazısı görüşüldü.

Aşağıda bilgileri yer alan araştırmacıların yapmak istediği uygulamaların ve kullanacağı veri toplama araçlarının etik açıdan uygunluğuna oy birliği ile karar verildi.

ÇALIŞMANIN TÜRÜ	Yüksek Lisans Tezi
BAŞLIK	Covid-19 Bağlamında Kötülük Problemi (Tokat İli Örneği)
TEZ YÜRÜTÜCÜSÜ/ ÇALIŞMANIN YAZARI	Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ Yasemin ALTUNOK (Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı)
RAPORTÖR GÖRÜŞÜ	OLUMLU

Prof. Dr. Nail YILDIRIM
Etik Kurul Başkanı
(İmza)

Prof. Dr. Mehmet Serkan UMUZDAŞ
Başkan Yardımcısı
(İmza)

Prof. Dr. Emine ÖĞÜK
Üye
(İmza)

Prof. Dr. Mehmet KARGÜN
Üye
(İmza)

Prof. Dr. Muhittin DEMİRAY
Üye
(İzinli)

Doç. Dr. Tuğba KILIÇER
Üye
(İmza)

Doç. Dr. Hüseyin Baha ÖZTUNÇ
Üye
(İmza)

“COVID-19 SALGINI İNANÇ İLİŞKİSİ” ANKETİNE AİT İZİN E-POSTALARI

Merhaba,

'COVID-19 SALGINI İNANÇ İLİŞKİSİ' adlı çalışmamızda kullandığımız anketi araştırmanızda kullanabilirsiniz.

İyi çalışmalar dilerim.

